

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Збірник наукових праць учасників
XVIII Науково-практичної конференції

СловоСвіт 2024

«Проблеми української термінології»

м. Львів, 3–5 жовтня 2024 р.

ТЕХНІЧНИЙ КОМІТЕТ СТАНДАРТИЗАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
МІНІСТЕРСТВА ЕКОНОМІКИ ТА МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Збірник наукових праць
учасників XVIII Науково-практичної конференції
СловоСвіт 2024
«Проблеми української термінології»
м. Львів, 3–5 жовтня 2024 р.

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2024

УДК 800
П 823

Проблеми української термінології : зб. наук. праць учасників
П 823 XVIII Наук.-практ. конф. *СловоСвіт 2024*, 3–5 жовт. 2024 р. – Львів:
Видавництво Львівської політехніки, 2024. - Режим доступу:
http://tc.terminology.lp.edu.ua/ZIP/ConfSSXVIII/Zbirnyk_XVIII_NPK_SlovoSvit2024.pdf, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр.
ISBN 978-966-941-956-9

У збірнику опубліковано статті, які розкривають такі тематичні напрямки: теоретичні засади термінознавства й лексикографії, лексикографія та міжмовні зв'язки, нормування та стандартування термінології, термінологія природничих і гуманітарних знань.

Для науковців і фахівців різних галузей знань, а також викладачів і студентів навчальних закладів.

УДК 800

Редактор –Микола Зубков

Відповідальний за випуск – Роман Мисак

*За можливі технічні збіги з іншими науковими працями
автори відповідають персонально*

*Адреса редакційної колегії:
Національний університет «Львівська політехніка»,
к. 206, вул. Карпінського, 2-4, Львів-13, 79013*

ISBN 978-966-941-956-9

© Національний університет
«Львівська політехніка», 2024

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

УДК 81'367:546:006.72

Михайло Гінзбург
Інститут транспорту газу, м. Харків

ПРО ПОТРЕБУ УВІДПОВІДНИТИ ПРАВИЛА НАЗИВАННЯ НЕОРГАНІЧНИХ СПОЛУК СИНТАКСИЧНИМ НОРМАМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Гінзбург М. Д., 2024

У статті досліджено європейський досвід пристосовування англійськомовних Рекомендацій IUPAC до синтаксичних особливостей французької та німецької мов. Запропоновано запровадити цей європейський досвід в Україні. Сформульовано українські правила називання бінарних неорганічних сполук і показано, що ці правила увідповіднюють англійськомовні Рекомендації IUPAC синтаксичним нормам української мови.

Ключові слова: українська мова, англійська мова, німецька мова, французька мова, бінарна сполука, Рекомендації IUPAC, хімічна номенклатура.

*«Синтакса – душа мови. Про це ніби зовсім забули»
Максим Рильський [31, с. 348]*

СУТЬ ПРОБЛЕМИ

Затвердити й запровадити українські правила називання хімічних¹ сполук, згармонізовані з міжнародними, конче потрібно не лише для взаєморозуміння між фахівцями-хіміками, розвитку хімічних наук і технологій, ефективного пошуку в комп'ютерних базах даних, а й щоб розробляти та правильно застосовувати стандарти та інші нормативні документи, зокрема з охорони здоров'я, безпеки праці, екології та оцінювання впливу на довкілля, контролювання забрудненості й викидів

¹ У чинній редакції Українського правопису 2019 року закріплено *загальну норму*, відсутню в попередній редакції, про те, що «суфікс *-н-(-ий)* – один з основних прикметникових суфіксів, приєднаний до основ іншомовних іменників на *-ія*: *гармонійний, емоційний, категорійний, коаліційний, традиційний, пропорційний* та ін.» [38, § 33, п. 1]. А гібридні прикметникові суфікси *-ичн- / -ічн-* виникають цілком природно, коли основа твірного запозиченого іменника має наприкінці *-ик- / -ік-* (напр., *гармонія* → *гармонійний*, але *гармоніка* → *гармонічний*). Відповідно: від *хімія* → *хімічний*, але від *фізика* → *фізичний*. У цій статті за зазначеними регулярними українськими словотвірними моделями утворено всі прикметники від чужомовних іменників на *-ія*. Проте в цитатах і власних назвах збережено стиль, термінологію, шрифтове вирізнення й орфографію першоджерел.

парникових газів тощо. Так, щоб утілити цілі й завдання підсумкового документа ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (англ. «Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development») [55] і «Європейського зеленого курсу» (англ. European Green Deal) [45] потрібно буде розробити чималу кількість стандартів, які, вочевидь, міститимуть назви різних хімічних сполук. З огляду на це завдання *сформулювати чіткі українські правила називання хімічних сполук* виходить за межі фахового спілкування хіміків і стає актуальним для загальнотехнічної стандартизації.

На жаль, чинні правила міжнародної [49] і європейської [44] стандартизації не містять ані правил подавання назв хімічних сполук у стандартах, ані посилань на документи, де ці правила викладено. Відповідно, так само зроблено в основоположному національному стандарті ДСТУ 1.5:2015, де лише зазначено, що валентності хімічних елементів треба позначати римськими цифрами [13, п. 6.1.15]. А національний стандарт ДСТУ 3008:2015, що регламентує правила оформлювання звітів у сфері науки і техніки, містить таку вимогу [16, п. 7.10.8]: «Хімічні формули та рівняння подають буквами латинської абетки, дотримуючи положень 7.10.1–7.10.6. Пояснення познач, що входять до формули чи рівняння, наводять за потреби. Під формулою хімічної сполуки може бути розміщено її назву» і наведено один приклад: Na_2BeO_2 – «берилат натрію». Проте, правил, як треба подавати назви хімічних сполук, у стандарті [16] не подано.

На міжнародному рівні рекомендації, як подавати назви хімічних сполук, розробляє та видає Міжнародний союз чистої та застосовної хімії (англ. International Union of Pure and Applied Chemistry, IUPAC), створений 1919 року як міжнародна недержавна організація, мета якої – сприяти розвитку хімії як науки. Щодо назв неорганічних сполук, то на офіційному сайті IUPAC (<https://iupac.org>) станом на 01.08.2024 доступні:

1) третє видання² 2005 року «Рекомендацій щодо номенклатури неорганічної хімії» [52], які в IUPAC називають Red Book (укр. Червона книга);

2) видання 1.3 2017 року «Короткого посібника з номенклатури неорганічної хімії» [43];

3) видання 2011 року «Принципів хімічної номенклатури: Посібника з Рекомендацій IUPAC» [54].

У виданнях IUPAC чітко зазначено, що «назви часто змінюються залежно від ужитої мови, тому IUPAC вирішив написати свої рекомендації англійською мовою, залишивши іншим пристосовувати їх до різних мов»³ [54, с. 1]. Зазвичай Рекомендації IUPAC пристосовують національні фахові спільноти, представлені в IUPAC як Національні приєднані організації (англ. National Adhering Organization). Актуальний перелік цих організацій подано на офіційному сайті IUPAC (<https://iupac.org/who-we-are/nations-affiliated-with-iupac>).

У Франції станом на 01.08.2024 Національною приєднаною організацією є Французький національний комітет із хімії (фр. Comité National Français de la Chimie, CNC), створений 1953 року під егідою Французької академії наук, щоб представляти французьку хімію в міжнародних організаціях (<https://www.cncchimie.org>). На запит Жана Шидивара (Jean Szydywar) генеральний секретар Французького національного комітету з хімії Станіслав Поммерет (Stanislas Pommeret) електронним листом від 27.07.2023 повідомив, що французького перекладу Червоної книги IUPAC нема. А член Французького національного комітету з хімії проф. Жан-П'єр Вайрон (Jean-Pierre Vairon) своїм електронним листом підтвердив цю інформацію та повідомив про те, що натомість у Франції видано «Короткий огляд номенклатури з неорганічної хімії» [53], який є французькомовною версією англійськомовного матеріалу IUPAC [43] й містить основні правила творення назв неорганічних сполук, увідповіднені нормам французької мови [53, с. 17].

² Перше видання – 1990 року, друге – 2000 року.

³ «Names often change with the language employed, so IUPAC has decided to write its recommendations in English, leaving others to adapt them to different languages» [54, с. 1].

У Німеччині станом на 01.08.2024 Національною приєднаною організацією є Німецький центральний комітет із хімії (нім. Deutscher Zentralausschuß für Chemie, DZfCh) (<https://www.gdch.de/?id=995>), заснований 1952 року за пропозицією Товариства німецьких хіміків (нім. Gesellschaft Deutscher Chemiker, GDCh) і який працює під орудою Секретаріату Товариства. Саме Товариство німецьких хіміків у співпраці з Новим Швейцарським хімічним товариством (нім. Neue Schweizerische Chemische Gesellschaft) і Товариством австрійських хіміків (нім. Gesellschaft Österreichischer Chemiker) опублікувало 1994 року німецькомовне видання Рекомендацій IUPAC 1990 [51], яке увідповіднило перше видання 1990 року Рекомендацій [52] нормам німецької мови, що зазначено в численних примітках (див., напр., [51, с. 8, 20, 70 тощо]), а також спеціально доданих підрозділах (пунктах), відсутніх в англійськомовному виданні (див., напр., пункт (f) у [51, с. 21]).

Зауважимо, що станом на 01.08.2024 в переліку національних приєднаних організацій нема представників України, хоча ще станом на 08.12.2011 такою національною приєднаною організацією була Національна академія наук України в особі директора Інституту колоїдної хімії та хімії води НАН України акад. В. В. Гончарука (<https://web.archive.org/web/20111208083200/http://iupac.org/iupacList/location/Ukraine/NAO>).

Отже, у Франції та Німеччині запроваджено міжнародні Рекомендації IUPAC, увідповіднені нормам їхніх національних мов. Тому порівняння французькомовного видання [53] з англійськомовним [43], а німецькомовного видання Рекомендацій IUPAC [51] з англійськомовним [52] дасть змогу вивчити європейський досвід пристосовування англійськомовних Рекомендацій IUPAC до синтаксичних особливостей німецької та французької мов і запропонувати цей досвід для запровадження в Україні, що буде вельми актуально.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Для пристосування міжнародної хімічної термінології та номенклатури при Київському Національному університеті ім. Тараса Шевченка 1992 року створено Українську національну комісію з хімічної термінології і номенклатури (УНКоХіТерН) [33, с. 4]. Основними ідеологами цього пристосування стали хімік-органік д-р хім. наук (1980) Михайло Корнілов (1937–2019), який від 1994 року був головою УНКоХіТерН [24], і хімік-неорганік д-р хім. наук (2002) Олександр Голуб [11]. Розроблену концепцію пристосування викладено в працях [1; 22; 23; 33; 34], де зокрема сформульовано такі її чотири основні засади [33, с. 4–5; 22, с. 1–2]:

- 1) для всіх без винятку хімічних елементів, навіть тих, що мають широковживані традиційні українські назви, запроваджують латинізовані назви, узгоджені з їхніми символами;
- 2) систематичну назву сполуки утворюють на основі її фіксованої структурної формули, щоб за систематичною назвою сполуки завжди можна було відтворити її формулу і навпаки;
- 3) назви речовин утворюють від назв хімічних елементів додаванням у разі потреби до останніх відповідних суфіксів і кількісних префіксів;
- 4) назви хімічних елементів і сполук повинні відповідати нормам Українського правопису.

Проте цілком перенести в українськомовне середовище систему латинізованих назв, запропонованих у Рекомендаціях IUPAC, не вдалося. Тому незмінними залишено традиційні українські назви всіх простих речовин [33, с. 5; 22, с. 2], що, вочевидь, порушує третю з поданих засад.

Утворені таким способом назви хімічних елементів і простих речовин було застандартизовано в ДСТУ 2439-94 [15]. Проте хіміки й термінознавці сприйняли вельми неоднозначно ухвалення зазначеного стандарту й запровадження його в навчальний процес в українських школах. Одні, напр., [29, с. 65; 40, с. 49–50], цілковито схвалили запровадження латинізованих назв хімічних елементів, які відповідають їхнім символам, але вже не збігаються зі збереженими українськими назвами простих речовин, до складу яких входять ці елементи. Другі, напр., [4; 18, с. 76–77; 26; 30, с. 246], уважали, що для певної кількості хімічних елементів треба також залишити традиційні українські

назви, які збігаються з назвами простих речовин. Основним аргументом був досвід європейських мов, у яких збережено національні назви: в англійській – 11, німецькій – 12, французькій – 8, російській – 18, чеській – 18, іспанській – 7, португальській – 10 тощо. Найперше це стосується до елементів, прості речовини яких були відомі людству від доісторичних часів, та до деяких елементів, відкритих у XVIII ст. (див. таблицю 1) [4; 26, с. 26]. Назви пізніше відкритих елементів і простих речовин у всіх мовах дуже подібні (деякі відмінності зумовлені фонетичними особливостями кожної мови). Так само й українські назви більшості хімічних елементів походять від латинських назв, пристосованих до фонетичних і морфологічних норм української мови, напр.: borum (B) – бор, iodum (I) – йод, kalium (K) – калій, magnium (Mg) – магній, natrium (Na) – натрій, chlorum (Cl) – хлор, phosphorum (P) – фосфор [33, с. 8].

Зазначимо, що в Рекомендаціях IUPAC [52, табл. I] 11 традиційних англійських назв елементів, поданих у таблиці 1, збережено й зафіксовано як нормативні, а у виносках до [52, табл. I] подано деякі назви елементів, не вживані в сучасній англійській мові, але які або є основою символу, або основою певних афіксів, використовуваних у номенклатурі. Так само в німецькомовному виданні Рекомендацій IUPAC 1990 [51, табл. I] 12 традиційних німецьких назв, поданих у таблиці 1, збережено й зафіксовано як нормативні, а їхні латинізовані відповідники подано в дужках.

Таблиця 1

Назви деяких хімічних елементів різними мовами

Символ елемента	Латинізована назва	Мова			
		англійська	німецька	французька	російська
Ag	argentum	<i>silver</i>	<i>Silber</i>	argent	<i>серебро</i>
Au	aurum	<i>gold</i>	<i>Gold</i>	<i>or</i>	<i>золото</i>
Fe	ferrum	<i>iron</i>	<i>Eisen</i>	fer	<i>железо</i>
C	carbon	carbon	<i>Kohlenstoff</i>	carbone	<i>углерод</i>
Cu	cuprum	<i>copper</i>	<i>Kupfer</i>	cuiivre	<i>медь</i>
H	hydrogen	hydrogen	<i>Wasserstoff</i>	hydrogène	<i>водород</i>
Hg	hydrargyrum	<i>mercury</i>	<i>Quecksilber</i>	<i>mercure</i>	<i>ртуть</i>
K	kalium	<i>potassium</i>	Kalium	<i>potassium</i>	калій
N	nitrogen	nitrogen	<i>Stickstoff</i>	<i>azote</i>	<i>азот</i>
Na	natrium	<i>sodium</i>	Natrium	<i>sodium</i>	натрій
O	oxygen	oxygen	<i>Sauerstoff</i>	oxygène	<i>кислород</i>
Pb	plumbum	<i>lead</i>	<i>Blei</i>	plomb	<i>свинец</i>
Sb	stibium	<i>antimony</i>	<i>Antimon</i>	<i>antimoine</i>	<i>сурьма</i>
Sn	stannum	<i>tin</i>	<i>Zinn</i>	<i>étain</i>	<i>олово</i>
W	wolfram	<i>tungsten</i>	Wolfram	<i>tungstène</i>	вольфрам

Примітка. Національні назви, що відрізняються від латинізованих назв хімічних елементів, вирізнено грубим курсивом.

Отже, пропозиції [4; 18; 26; 30] цілком відповідають Рекомендаціям IUPAC, де, з одного боку, зазначено бажаність того, щоб назви, уживані в будь-якій мові, якомога більше нагадували назви, подані в [52, табл. I], а з другого боку, **визнано**, що для елементів, названих у минулому, часто є усталені в інших мовах і дуже відмінні назви [52, IR-3.1].

З огляду на це й на виконання п. 3 Ухвали XIV Міжнародної наукової конференції від 01.10.2016 [32, с. 85] ТК 19 «Науково-технічна термінологія» розробив на заміну ДСТУ 2439-94 [15] проект стандарту, якого ухвалено як ДСТУ 2439:2018 [14]. Основні відмінності ДСТУ 2439:2018 від ДСТУ 2439-94:

– повернуто до наукового й навчального простору традиційні назви 14 хімічних елементів: *азот, водень, вуглець, залізо, золото, кисень, кремній, мідь, олово, ртуть, свинець, сірка, срібло, фтор*, які стали нормативними;

– для цих елементів у стандарті [14, табл. 4.1, додаток А] курсивом як довідкові подано латинізовані відповідники, які пояснюють походження символів і вживані в назвах певних хіміїчних сполук;

– назви хіміїчних елементів і простих речовин згідно з [52, табл. IX] збігаються, окрім випадків, якщо є різні структурні модифікації одного елемента (алотропи) з назвами, що стали традиційними, напр.: *кисень, озон; вуглець, графіт, алмаз, карбін*. Ізотопи також можуть мати традиційні назви, напр., ізотопи водню: *протій, дейтерій, тритій* [14, розділ 4];

– назви хіміїчних елементів і назви простих речовин записують із малої букви, що відповідає вимогам підрозділу «Уживання великої букви» чинного Українського правопису [38].

Отже, у повищих науково-методичних українських працях і стандартах докладно розглянуто пристосовування міжнародної хіміїчної номенклатури до фонетичних, лексичних і словотвірних норм української мови. Ба більше, у стандарті ДСТУ 2439:2018 [14] виправлено певні лексичні хиби концепції пристосовування міжнародної хіміїчної номенклатури [1; 22; 23; 33; 34; 15]. Проте поза увагою дослідників залишились синтаксичні особливості української мови, на які треба зважати під час пристосовування.

Саме тому пристосовування до синтаксичних особливостей української мови обрано об'єктом цієї нашої розвідки.

Мета цієї розвідки:

1) проаналізувати досвід пристосовування англійськомовних Рекомендацій IUPAC до синтаксичних особливостей французької та німецької мов і запропонувати цей досвід для запровадження в Україні;

2) проаналізувати досвід пристосовування англійськомовних Рекомендацій IUPAC до норм української мови і показати хибність синтаксичних засад, які запропонувала УНКоХіТерН;

3) сформулювати такі українські правила називання бінарних неорганічних сполук, які б увідповіднили англійськомовні Рекомендації IUPAC синтаксичним нормам української мови.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

1 Невербальні й вербальні засоби формування, фіксування, зберігання та передавання знань із хімії

Як результат міждисциплінарних досліджень проблеми формування, фіксування, зберігання та передавання фахових знань у ХХ ст. виникли два фундаментальні втямки (поняття): *картина світу* (нім. *Weltbild*) і *фахова мова* (нім. *Fachsprache*), що їх сьогодні активно розвивають, створюючи похідні та пов'язані з ними втямки (поняття) [8, с. 9; 9].

Наукова картина світу (англ. *scientific picture of the world*) – це цілісна система знань про загальні властивості та закономірності природи, техніки, суспільства й людини, що виникає як результат узагальнення та синтезу основних знань, отриманих усіма науками на певному етапі розвитку людства. Залежно від об'єкта пізнання наукову картину світу поділяють на природничонаукову, технічнаукову, гуманітарнонаукову та суспільнонаукову картини світу. Кожна з них своєю чергою складається з картин світу окремих наук [8, рис. 2; 9, рис. 2]. Так, у *природничонауковій картині світу* (нім. *naturwissenschaftliches Weltbild*, англ. *natural-science picture of the world*) зазвичай виділяють як найважливіші для природознавства такі картини світу: фізичну, астрономічну, хіміїчну, біологічну, географічну тощо, які відповідають різним формам руху матерії [8, с. 13; 9].

Хіміїчна картина світу (англ. *chemical picture of the world*) – це сукупність знань про властивості речовин і матеріалів, зумовлені їхньою будовою, а також про змінювання якісного та/або кількісного складу речовини внаслідок взаємодії [9]. У хіміїчній картині світу можна вирізнити такі основні (базові) теорії: атомно-молекулярне вчення, періодичний закон, теорію хіміїчного зв'язку,

теорію будови органічних сполук О. М. Бутлерова, теорію електролізної⁴ дисоціації, теорію хімічної кінетики, хімічну термодинаміку тощо [8, с. 15; 9].

Інструментом пізнання і, відповідно, формування наукової картини світу, фіксування та зберігання пізнаного у створюваних текстах і передавання знань у просторі та часі є **фахові мови** (*англ.* special language, language for special purposes, language for specific purposes, LSP, *нім.* Fachsprache), які є засобом спілкування в певному фаховому середовищі й відрізняються від загальнозживаної мови наявністю спеціальних мовних засобів [10, рис. 3–4]. Базовим критерієм виокремлення фахової мови є її співвіднесеність із певною предметною сферою (*англ.* domain, subject field, field of special knowledge), а отже, із відповідною частиною наукової картини світу [8, рис. 2; 9, рис. 2]. У сукупності фахових мов з огляду на повищий поділ наукової картини світу насамперед виокремлюють чотири основні класи: мови природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук [7, рис. 1].

Фахові мови кожного класу мають спільні риси й відрізняються від мов інших класів не лише на рівні терміносистем, але й на рівні абстрактності (штучні символи, формули тощо), із погляду ступеня штучності, організації тексту, мовної структури тощо. Кожен клас фахових мов поділяють на підкласи – мови конкретних предметних сфер, які також можна далі ділити на вузьчі сфери, що створює єрархічну класифікацію фахових мов [7, с. 29–30].

З огляду на таку класифікацію **хімічна мова** – це фахова мова, що належить до класу мов природничих наук і призначена формувати, фіксувати, зберігати та передавати фахові знання з хімії, тобто **хімічну картину світу**.

Сучасна хімічна мова має два різновиди мовних знаків:

- невербальні (символи хімічних елементів, хімічні формули та рівняння);
- вербальні (хімічна термінологія і номенклатура).

Хімічні формули (*англ.* chemical formula) – це сукупність хімічних символів і числових знаків, що стисло передають склад і будову речовин. Хімічні формули містять хімічні символи (елементи, зв'язки), дані про їхню кількість, а в певних випадках вказують і на взаєморозташування. [28, с. 575; 39, т. 5, с. 123]. **Хімічні рівняння** (*англ.* chemical equation) – це запис перебігу хімічної реакції хімічними формулами речовин, де в лівій частині стоять речовини, що вступають у реакцію, (далі – реактанти, *англ.* reactant), а в правій – продукти реакції (*англ.* reaction product). Перед формулою кожного реагенту (*англ.* reagent) – і реактанту, і продукту реакції – може стояти множник, який показує, скільки молекулярних (формульних) частинок бере участь у реакції, і збалансовує кількісно атомарний склад учасників реакції в лівій і правій частинах хімічного рівняння [28, с. 575].

Хімічна термінологія (*англ.* chemical terminology) – це множина термінів, що є позначками втямків (понять), потрібних для фахового спілкування хіміків. **Хімічна номенклатура** (*англ.* chemical nomenclature) – це сукупність назв індивідуальних хімічних речовин, їхніх груп і класів, а також правила творення таких назв [39, т. 3, с. 290–293]. Ці номенклатурні назви впорядковані відповідно до певної класифікації, тобто системи розподілу хімічних речовин на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями. У будь-якій номенклатурі вищі класифікаційні угруповання позначено **термінами**, а нижчі – **номенклатурними назвами** [10, рис. 5]. Так, *оксид* – це термін, а *оксид вуглецю* – номенклатурна назва. Номенклатурні назви (номени) посідають проміжне

⁴ Від запозиченого іменника **електроліз** українська мова утворила за власною словотвірною моделлю прикметника **електролізний**. Він має такі три значення: *стосований до електролізу; призначений для електролізу; одержаний внаслідок електролізу* (<https://sum20ua.com>). Тому в цих значеннях не треба вживати прикметника **електролітичний**, утвореного приєднанням українського суфікса **-н-** до чужомовної прикметникової основи, у якій залишився чужомовний прикметниковий суфікс **-іс-**, семантично порожній і через це надлишковий.

положення між *термінами* та *власними назвами*. Як і *терміни*, вони позначають загальні втямки (поняття), проте, як і *власні назви*, ці втямки (поняття) не мають дефініцій, але в хімії номенклатурі мають формульний відповідник.

Якщо символи хімії елементів, хімії формули та рівняння є умовними позначками, що їх уживають у всіх мовах світу в тій самій формі, то хімії термінологія і номенклатура як сукупність слів і словосполук певної літературної мови повинні, з одного боку, ґрунтуватися на міжнародній класифікації, а з другого боку, бути пристосованими до фонетичних, лексичних, словотвірних, морфологічних і синтаксичних норм цієї літературної мови. Покажемо це на конкретних прикладах із Рекомендацій IUPAC.

2 Рівні номенклатурних назв

У Рекомендаціях IUPAC [52, IR-1.4] розрізняють кілька рівнів номенклатурних назв. Перший рівень – це *тривіальні* або *традиційні* назви (*англ.* trivial names [52, IR-1.4], traditional names [43, с. 1, 4, табл. 8]; *фр.* noms traditionnels [53, с. 12, 16, табл. VIII]; *нім.* Trivialnamen [51, I-1.2]), які дають деяку систематизовану інформацію про речовину, але не дають змоги зробити висновок про її склад [52, IR-1.4]. Прикладами таких українських тривіальних назв є *вуглекислий газ* (CO₂) і *чадний газ* (CO).

Коли назва сама собою дає змогу вивести стехіометричну формулу⁵ сполуки за загальними правилами, вона стає по-справжньому систематичною (*англ.* systematic name [52, IR-1.4; 43, с. 1]; *фр.* nom systématique [53, с. 12]; *нім.* systematischer Name [51, I-1.3.3.1]). Лише назва на цьому другому рівні номенклатури стає придатною для пошукових цілей [52, IR-1.4].

У процесі розвитку номенклатури виникло кілька систем побудови хімії назв, кожна з яких має власну логіку й набір правил (граматику). У неорганічній хімії першочергове значення мають три системи [52, IR-1.5.3.1]: *композиційна*, *заміщувальна* й *адитивна* номенклатури; їх докладно описано в розділах IP-5, IP-6 та IP-7 [52] відповідно.

Композиційна номенклатура (*англ.* compositional nomenclature) – це метод називання сполук, який ґрунтується лише на складі речовин на відміну від систем, що містять структурну інформацію. Результатом цього методу є узагальнена стехіометрична назва, що складається з назв компонентів, які самі можуть бути хімії елементами або складними утворами (напр., багатоатомними йонами). Щоб правильно передати склад речовини, назви компонентів доповнюють кількісними префіксами (*англ.* multiplicative prefix) *mono-*, *di-*, *tri-*, *tetra-*, *penta-* тощо або ступенями окиснення⁶ (*англ.* oxidation number), які зазвичай позначають числами Штока.

Якщо сполука складається з двох або більше компонентів, їх формально поділяють на два класи: електропозитивні та електронегативні компоненти. Граматичні правила визначають:

- порядок компонентів;
- правила вживання кількісних префіксів;
- правильне позначання назв електронегативних компонентів за допомогою певних суфіксів [52, IR-1.5.3.2].

Заміщувальну номенклатуру (*англ.* substitutive nomenclature) широко використовують для органічних сполук, а також у певних розділах неорганічної хімії. Вона ґрунтується на концепції вихідного гідриду, змодифікованого заміщенням атомів водню атомами та/або групами [52, IR-1.5.3.3].

⁵ **Стехіометрична формула** – це формула хімії сполуки, що відбиває її цілочисловий склад з атомів, ідеальний із погляду валентності. Прикметника *стехіометричний* (*англ.* stoichiometric) утворено від чужомовного іменника *стехіометрія* (*англ.* stoichiometry) за регулярною українською словотвірною моделлю [38, § 33, п. 1].

⁶ **Ступінь окиснення** (*англ.* oxidation number) – умовний цілочисловий заряд на атомі в молекулярній частинці, якого би він набув, якщо відокремити зв'язані з ним електронегативні атоми разом із парами електронів, що належать цим зв'язкам [28, с. 510].

Адитивна номенклатура (*англ.* additive nomenclature) розглядає сполуку як комбінацію центрального атома або центральних атомів з асоційованими лігандами⁷ [52, IR-1.5.3.4].

3 Назви бінарних сполук англійською, французькою і німецькою мовами

Далі ми обмежимося лише стехіометрійними або композиційними назвами (*англ.* stoichiometric or compositional names [43, розділ 1], *фр.* noms stœchiométriques ou de composition [53, с. 12]; *нім.* Stöchiometrie beruhende Namen [51, I-5]) бінарних сполук (*англ.* binary compounds [43, розділ 1]; *фр.* composés binaires [53, с. 12]; *нім.* Binäre Verbindungen [51, I-1.3.3.2]), які містять атоми двох елементів.

Молекулярні формули (*англ.* molecular formula, *фр.* formule moléculaire, *нім.* Molekülformel) таких сполук творять поєднанням символів хіміїчних елементів із відповідними (цілими) підрядковими індексами в такій послідовності: першим подають електропозитивніший елемент, а другим – електронегативніший [52, IR-4.2.1, IR-4.2.2, IR-4.4.2.1; 51, I-4.2.1, I-4.2.2]. Для визначення послідовності у формулах використовують ту саму схему хіміїчних елементів, подану в [52, табл. VI; 43, рис. 1; 51, табл. VI; 53, рис. 1], що підтверджує той факт, що **послідовність хіміїчних елементів у формулах не залежить від мови**.

Інша ситуація має місце з назвами бінарних сполук, що можна проілюструвати таблицею 2, де порівняно назви деяких бінарних сполук англійською і французькою мовами, і таблицею 3, у якій порівняно назви інших бінарних сполук англійською і німецькою мовами. Через відсутність німецького перекладу [43] і французького перекладу [52] ми змушені окремо порівнювати з англійськомовними назвами назви французькою та німецькою мовами.

Таблиця 2

Порівняння назв бінарних сполук англійською і французькою мовами

Формула	Англійська назва згідно з [43, табл. 3]	Французька назва згідно з [53, табл. III]
GaAs	<u>gallium arsenide</u>	<u>arséniure</u> de <u>gallium</u>
CO ₂	<u>carbon dioxide</u>	<u>dioxyde</u> de <u>carbone</u>
CaF ₂	<u>calcium difluoride</u> або <u>calcium fluoride</u>	<u>difluorure</u> de <u>calcium</u> або <u>fluorure</u> de <u>calcium</u>
FeCl ₂	<u>iron dichloride</u> або <u>iron(II) chloride</u>	<u>dichlorure</u> de <u>fer</u> або <u>chlorure</u> de <u>fer(II)</u>
FeCl ₃	<u>iron trichloride</u> або <u>iron(III) chloride</u>	<u>trichlorure</u> de <u>fer</u> або <u>chlorure</u> de <u>fer(III)</u>
H ₂ O ₂	<u>dihydrogen dioxide</u> або <u>hydrogen peroxide</u>	<u>peroxyde</u> d' <u>hydrogène</u>

Для зручності порівняння послідовності символів хіміїчних елементів у формулі з послідовністю назв хіміїчних елементів у назві сполуки в [43, табл. 3; 53, табл. III] символ та назву електропозитивнішого елемента (катіона) позначено блакитним кольором, а електронегативнішого (аніона) – темно-червоним. Ці кольори перенесено в таблицю 2, і так само нанесено кольори в таблиці 3.

У всіх трьох мовах назву аніона подають із відповідним суфіксом⁸: в англійській мові – це **-ide**⁹ [52, IR-5.2; 43, розділ 1]; у французькій – переважно **-ure**¹⁰ (за винятком назви **oxyde**¹¹, що

⁷ **Ліганд** (*англ.* ligand) – у неорганічній хімії – атом чи група, приєднані до центрального атома в координаційній молекулярній частинці, що становлять внутрішню координаційну сферу комплексної сполуки [28, с. 262].

⁸ У [52, IR-5.2; 43, розділ 1; 53, с. 12; 51, I-5.3.3] їх названо закінченнями (*англ.* ending; *фр.* terminaison; *нім.* Endung), що з мовознавчого погляду неточно.

⁹ Уживаний у хімії англійський суфікс **-ide** утворений зворотно від запозиченого з французької в кінці XVIII ст. **oxide**, кінцева частина якого **-ide** в англійській мові стала суфіксом. У сучасній французькій мові це слово записують як **oxyde** [50, с. 364, 524].

¹⁰ Французький суфікс **-ure**, походить від латинського суфікса **-ura** [50, с. 797] і є одним із найтипівіших іменникових суфіксів французької мови [21, с. 49]. Див. також <https://fr.wiktionary.org/wiki/-ure>.

походить від *oxygène*) [53, с. 12]; у німецькій – *-id*¹² [51, I-8.3.1]. У таблицях 2–3 ці суфікси підкреслено.

Таблиця 3

Порівняння назв бінарних сполук англійською і німецькою мовами

Формула	Англійська назва	Німецька назва
NaCl	sodium <u>chloride</u> [52, с. 6]	Natrium <u>chlorid</u> [51, с. 70]
FeCl ₂	iron <u>dichloride</u> або iron(II) <u>chloride</u> [43, табл. 3]	Eisen <u>dichlorid</u> [51, с. 77]
FeCl ₃	iron <u>trichloride</u> або iron(III) <u>chloride</u> [43, табл. 3]	Eisen <u>trichlorid</u> [51, с. 77]
Fe ₃ O ₄	triiron <u>tetraoxide</u> [52, с. 69] або iron(II) diiron(III) <u>oxide</u> [52, с. 78]	Trieisen- <u>tetraoxid</u> [51, с. 76] або Eisen(II)- <u>dieisen(III)-oxid</u> [51, с. 79]
N ₂ O	nitrogen(I) <u>oxide</u> [52, с. 78]	Stickstoff(I)- <u>oxid</u> або Nitrogen(I)- <u>oxid</u> [51, с. 79]
NO ₂	nitrogen(IV) <u>oxide</u> [52, с. 78]	Stickstoff(IV)- <u>oxid</u> або Nitrogen(IV)- <u>oxid</u> [51, с. 79]

Отже, назва бінарної сполуки в усіх трьох мовах містить два компоненти (назви катіона і аніона), перед якими в разі потреби ставлять кількісні префікси (*mono-, di-, tri-, tetra-, penta-* тощо) або в разі виявлення катіоном змінних ступенів окиснення після його назви ставлять числа Штока (таблиці 2–3). Проте послідовність назв катіона і аніона та способи поєднувати їх залежать від особливостей кожної мови.

Згідно з англійськомовними рекомендаціями [52, IR-5.2; 43, розділ 1] назву бінарної сполуки записують так:

$$\langle \text{назва катіона} \rangle \langle \text{проміжок (англ. space)} \rangle \langle \text{назва аніона} \rangle; \quad (1)$$

і підкреслено, що це правило лише для англійської мови¹³. Приклади побудованих таким способом назв наведено в таблицях 2–3. Із мовознавчого погляду така назва є іменниковою словосполучкою (*англ. noun phrase* [42, с. 275]), у якій назва аніона є опорним іменником (*англ. head* [42, с. 191–192]) і родовою назвою, бо визначає різновид неорганічних сполук, а назва катіона є іменником у загальному відмінку без прийменника у функції означення [2, с. 131], тобто видовою ознакою. Згідно з нормами англійської мови такі означення передують означуваному іменнику, і їх називають іменниковим передмодифікатором (*англ. noun premodifier* [42, с. 274]).

Отже, в англійськомовних назвах (1) послідовність назв катіона і аніона цілком збігається з послідовністю символів цих елементів у формулах, що внаочнюють таблиці 2–3.

Згідно з французькомовними рекомендаціями [53, с. 12] назву бінарної сполуки записують так:

$$\langle \text{назва аніона} \rangle \langle \text{проміжок} \rangle \langle \text{de} \rangle \langle \text{проміжок} \rangle \langle \text{назва катіона} \rangle. \quad (2)$$

Приклади побудованих таким способом назв наведено в таблиці 2.

Із моделі (2) випливає, що у французькій мові назва бінарної сполуки є також двоіменниковою словосполучкою, але згідно із синтаксичними нормами французької мови на першому місці ставлять опорний іменник (родову назву), тобто назву аніона, а другому місці – видову назву, тобто назву катіона, відокремлюючи її від назви аніона прийменником *de*¹⁴ (таблиця 2).

¹¹ Французьке слово *oxyde* утворено від двох основ *гр. oksus* та *фр. acide*, яке своєю чергою походить від *лат. acidus* (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/oxyde/57104>; <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/acide/723>).

¹² У німецькій мові суфікс *-id* – це суфікс запозичених іменників середнього роду, що його вживають для творення назв речовин і хімічних сполук [20, с. 228].

¹³ «The two parts of the name are separated by a space in English» [52, IR-5.2].

¹⁴ Французький прийменник *de*, що приєднує додаток (точніше – іменникове означення – МГ) до опорного іменника, передає різні відношення, які в українській мові зазвичай передають родовим відмінком [25, с. 53].

Отже, у французькомовних назвах (2) послідовність назв катіона і аніона *обернена* порівняно з послідовністю символів цих елементів у формулах і додатково містить прийменник *de*, що внаочнює таблиця 2. Проте це не порушує Рекомендації IUPAC, а лише у відповідь їм синтаксичним нормам французької мови.

Згідно з німецькомовними рекомендаціями [51, I-5.2] назву бінарної сполуки записують одним складним словом без з'єднувальних елементів (нім. Bindeelement [37, с. 112]). Першою частиною цього складного слова є назва катіона, а другою частиною – назва аніона:

<назва **катіона** + назва **аніона**>. (3)

У спеціально доданих до німецькомовного видання підрозділах (пунктах) і примітках, відсутніх в англійськомовному виданні, зазначено, що в німецькій мові для того, щоб відрізнити електропозитивну частину назви від електронегативної в назвах бінарних сполук, у деяких випадках можна ставити дефіс, але лише якщо цього вимагає ясність. Обов'язково ставити дефіс рекомендовано лише після дужки, якщо назва містить узяті в дужки ступінь окиснення або заряд [51, с. 21 пункт (f), с. 70 примітка 5a] (див. таблицю 3).

Отже, у німецькомовних назвах (3), як і в англійськомовних (1), послідовність назв катіона і аніона цілком збігається з послідовністю символів цих елементів у формулах, що внаочнює таблиця 3. Проте на відміну від англійськомовних (1) і французькомовних (2) назв-словосполук німецькомовні назви (3) є однослівними означальними складними іменниками (нім. Bestimmungszusammensetzung [37, с. 117]), що відбиває тенденцію до творення складних іменників, яку називають одним із внутрішніх законів розвитку німецької мови [27, с. 84–85]. У таких означальних складних іменниках перший компонент (у нашому випадку – назва катіона) означає, конкретизує другий (тобто назву аніона) [37, с. 117], що збігається із синтаксичними зв'язками між назвами катіона і аніона в англійськомовних (1) і французькомовних (2) назвах-словосполуках.

Із порівняння способів пристосовувати англійськомовні Рекомендації IUPAC до норм французької та німецької мов можна сформулювати такі вимоги для інших мов. Мовна форма назви бінарної сполуки повинна:

- а) складатися з назв катіона і аніона;
- б) дати змогу однозначно відрізнити назву аніона від назви катіона. Для цього назву аніона зазвичай маркують відповідним суфіксом;
- в) передавати семантичний зв'язок між родовою назвою (назвою аніона) і видовою назвою (назвою катіона), що кожна мова робить власними синтаксичними або словотвірними засобами.

Проте залежно від синтаксичних норм відповідної мови послідовність назв катіона і аніона в назві сполуки може бути і *прямою*, і *оберненою* порівняно з послідовністю символів цих елементів у формулах. І, якщо з назви сполуки можна однозначно вирізнити назви аніона і катіона, а засобами певної мови правильно передати семантичний зв'язок між цими назвами, то це цілком відповідає Рекомендаціям IUPAC.

4 Назви бінарних сполук в українських джерелах

У працях [1; 22; 23; 33; 34] розробники концепції пристосування Рекомендацій IUPAC до особливостей української мови виходили із засновку, що «Комісія IUPAC вимагає, щоб порядок утворення назв сполук відповідав формульному запису сполук, тобто назва аніона йшла за назвою катіона» [33, с. 19]. Із повищого випливає, що цей засновок містить дві хиби. По-перше, документ IUPAC є не вимогами, а рекомендаціями (*англ.* Recommendations), а по-друге, вони поширюються лише на англійську мову, тоді як в інших мовах послідовність назв залежить від синтаксичних і словотвірних властивостей цих мов, що внаочнюють приклади назв французькою та німецькою мовами в таблицях 2–3.

З огляду на цей засновок в [1; 22; 23; 33; 34] запропоновано такий принцип називання бінарних сполук українською мовою: послідовність назв частин сполуки має відповідати традиційному порядку написання її хімічної формули, тобто спочатку ставлять назву катіона **в називному відмінку**, а потім назву аніона, яка містить суфікс **-ид / -ід**. У разі потреби однозначно називати хімічні сполуки назвам катіона і аніона можуть передувати кількісні префікси (*моно-, ди- / ді-, три-, тетра-, пента-, гекса-, гепта-, окта-, нона-, дека-, ундека-, додека-* тощо) або після назви катіона ставлять ступінь окиснення за допомогою чисел Штока, записуючи їх у дужках римською цифрою без знака **плюс** чи **мінус** і без відступу після назви елемента, напр., [33, с. 19–20, 30–31]:

Cr_2O_3	–	дихром триоксид або хром(III) оксид;
Cl_2O_5	–	дихлор пентаоксид або хлор(V) оксид;
Mn_2O_7	–	диманган гептаоксид або манган(VII) оксид;
CO	–	карбон монооксид;
H_2S	–	гідроген сульфід;
NaN_3	–	натрій азид;
CrCl_2	–	хром(II) хлорид.

У [33, с. 28] чітко зазначено, що «назву оксиду, гідроксиду, солі вживають як цілісне словосполучення; відмінюють лише друге слово (назву аніона)» і подано такі приклади: «взяли порцію речовини *калій хлориду* (а не порцію речовини калію хлориду); змішали з *барій оксидом* (а не з барію оксидом); додали розчину *натрій гідроксиду* (а не натрію гідроксиду); йони *в калій гідроксиді* (а не в калію гідроксиді)».

Отже, згідно з [33, с. 19–20, 28] назву бінарної сполуки записують так:

$$\langle \text{назва катіона в називному відмінку} \rangle \langle \text{проміжок} \rangle \langle \text{назва аніона} \rangle; \quad (4)$$

і в цій словосполучі відмінюють лише назву аніона.

Зазначимо, що модель (4) – це калька з англійськомовної моделі (1), де іменник у функції означення, що є іменниковим передмодифікатором, передує означуваному опорному іменнику. Проте, як буде показано далі, це суперечить синтаксичним нормам української мови, яка не знає словосполук, які б склалися з іменника в називному відмінку, що виконував би функції означення, та другого означуваного опорного іменника, який би ставили в потрібному відмінку.

Концепцію називання сполук (4) втілено в підручниках, що мають гриф Міністерства освіти і науки, напр., у підручнику [12, с. 147], одним з авторів і редактором якого є сам Олександр Голуб. Проте навіть у цьому підручнику зазначено, що «також традиційно ставити можна на перше місце слово оксид, а на друге – назву відповідного хімічного елемента в родовому відмінку», і подано приклад: «NO – нітроген(II) оксид, або монооксид нітрогену» [12, с. 147–148].

Вочевидь, відчуваючи неприродність для української мови моделі (4), скалькованої з англійської мови, деякі укладачі підручників намагалися її зукраїнізувати, залишивши в силі повищий засновок [33, с. 19]. Так, д-р техн. наук, проф. Віктор Яворський [40, с. 52] запропонував називати хімічні сполуки, «починаючи з назви катіона (дійсного чи уявного), **у родовому відмінку** (наше вирізнення – МГ)», а в разі виявлення катіоном змінних ступенів окиснення, після назви катіона римськими цифрами у круглих дужках указувати ступінь окиснення. І навів приклади:

«NO – нітрогену(II) оксид; N_2O_5 – нітрогену(V) оксид;
 Cu_2O – купрум(I) оксид; CuO – купрум(II) оксид».

Тобто в [40, с. 52] запропоновано модель назви:

$$\langle \text{назва катіона в родовому відмінку} \rangle \langle \text{проміжок} \rangle \langle \text{назва аніона} \rangle; \quad (5)$$

і в цій словосполучі також відмінюють лише назву аніона.

Цю модель називання [40, с. 52–53] Віктор Яворський утілює у своїх підручниках із теорійної та неорганічної хімії, напр., у [41], де автор зокрема стверджує, що «згідно з Міжнародними стандартами (ISO, вимоги IUPAC) хімічні сполуки називають, починаючи з назви катіона у родовому відмінку. Назви катіона й аніона записують окремо й одним словом» [41, с. 44]. Зауважимо, що, по-перше, міжнародні стандарти ISO тут узагалі не до чого, а по-друге, документ IUPAC, як уже зазначено вище, – це рекомендації, що поширюються лише на англійськомовні назви, і в них узагалі не йдеться про українські відмінки.

В інших авторитетних підручниках, які також мають гриф (рекомендацію) Міністерства освіти і науки, напр. у [36, с. 10, 391, 472] подано такі назви хімічних сполук:

FeO – оксид заліза(II);
Fe₂O₃ – оксид заліза(III);
CO₂ – оксид вуглецю(IV);
SO₂ – оксид сірки(IV);
Cl₂O – оксид хлору(I);
Na₂S – сульфід натрію;
CuS – сульфід міді(II);
NaCl – хлорид натрію.

Автори підручника [36] спеціально зазначили, що вони «вважають за доцільніше в період становлення, вдосконалення і доопрацювання нової української хімічної номенклатури з метою уникнення плутанини користуватися традиційними назвами хімічних елементів» [36, с. 7].

Тобто в [36] використано таку модель назви:

<назва **аніона**> <проміжок> <назва **катіона в родовому відмінку**>. (6)

І в таких словосполученнях автори також відмінюють лише назву аніона, напр.: «У промисловості оксид сірки(VI) добувають каталітичним окисненням¹⁵ оксиду сірки(IV) (наше підкреслення – МГ) киснем повітря ...» [36, с. 403].

5 Моделі назв бінарних сполук з погляду українського синтаксису

Розглянемо моделі (4)–(6) з синтаксичного погляду.

Спільним для них є те, що:

- усі вони є безприйменниковими двоіменниковими словосполученнями;
- опорним іменником цієї словосполучення є назва аніона, яку в реченні ставлять у потрібному відмінку;
- залежним іменником, який виконує функцію неузгодженого означення, є назва катіона.

Моделі (4)–(6) різняться порядком компонентів і відмінком, у якому стоїть залежний іменник (назва катіона).

Проте в українській мові є лише одна модель безприйменникових словосполучення із двох іменників, поєднаних підрядним зв'язком, [3, с. 192–193; 19, с. 22]:

<опорний іменник> <проміжок> <залежний іменник у родовому відмінку>, (7)

де залежний іменник у родовому відмінку є неузгодженим означенням.

Як зазначає Іван Вихованець [3, с. 193–194], «системно утворювані словосполучення вирізняються ще деякими формальними особливостями. Зокрема, компоненти елементарних слово-

¹⁵ Із погляду норм української фахової мови правильно писати *каталітичним окиснюванням* (англ. catalytic oxidation). Бо від запозиченого іменника *каталіз* природно утворити прикметника *каталітичний* (<https://e2u.org.ua>). Тому в значенні *стосовний до каталізу* не треба вживати прикметника *каталітичний*, утвореного приєднанням українського суфікса *-н-* до чужомовної прикметникової основи, у якій залишився чужомовний прикметниковий суфікс *-ic-*, семантично порожній і через це надлишковий.

сполучень розташовуються контактено, безпосередньо один за одним. Проте порядок компонентів неоднаковий у різних словосполученнях. Кожному типові словосполучень як абстрактному мовному зразкові притаманний певний порядок компонентів. <...> Залежна відмінкова форма іменника перебуває у позиції після опорного іменника: *берег річки, проміння сонця, радіощі дитини, високість неба, витівки долі*. У мовленні цей закріплений мовною системою порядок компонентів зазнає різних модифікацій. Тут можуть порушуватися правила контактності компонентів словосполучення та їх препозитивного чи постпозитивного розташування. Звичайний порядок компонентів словосполучення у стилістичному плані нейтральний, а відхилення від звичайного порядку компонентів надають конструкціям різних експресивних значень».

Отже, правилам українського синтаксису (7) відповідає модель назв хіміїчних сполук (6) зі звичайним порядком складників словосполучення, а модель назв хіміїчних сполук (5) зі зворотним (інверсним) порядком можна застосовувати лише в каталогах, переліках, довідниках, де хіміїчні сполуки впорядковують за алфавітним переліком назв катіонів. Так, напр., подано назви хіміїчних сполук у гігієнічних нормативах [5; 6].

З огляду на це правильна українська модель подавання назв хіміїчних сполук (6) передбачає, що опорний іменник (назва аніона) передує залежному іменнику (назві катіона). Тобто, як, до речі, й у французькій моделі (2), послідовність назв катіона і аніона *обернена* порівняно з послідовністю символів цих елементів. Проте це не порушує Рекомендації IUPAC, а лише *увідповіднює їх синтаксичним нормам української мови*.

Зауважимо, що українська модель назв хіміїчних сполук (6) цілком відповідає рекомендаціям щодо перекладання англійськомовної моделі (1) [2, с. 131], французькомовної моделі (2) [25, с. 53] і німецькомовної моделі (3) [27, с. 83–84] українським означальним родовим, що переконливо свідчить про тотожність синтаксичних відношень між назвами аніона і катіона в усіх чотирьох мовах.

6 Практика називання бінарних сполук у різних мовних версіях європейських стандартів

Розглянемо з мовного погляду назви деяких сполук, ужиті в назвах трьох офіційних мовних версій європейського стандарту з безпеки праці EN ISO 15011-2:2009 [47; 48; 46] і в українській назві ДСТУ EN ISO 15011-2:2022 (EN ISO 15011-2:2009, IDT; ISO 15011-2:2009, IDT) [17], що запроваджує цей європейський стандарт в Україні. Ці назви подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Порівняння назв бінарних сполук англійською, французькою, німецькою та українською мовами

Формула	Назви			
	англійська [47]	французька [48]	німецька [46]	українська [17]
CO	carbon monoxide	monoxyde de carbone	Kohlenmonoxid ¹⁶	монооксид вуглецю
CO ₂	carbon dioxide	dioxyde de carbone	Kohlendioxid ¹⁷	вуглекислий газ
NO	nitrogen monoxide	monoxyde d'azote	Stickstoffmonoxid	монооксид азоту
NO ₂	nitrogen dioxide	dioxyde d'azote	Stickstoffdioxid	діоксид азоту

У таблиці 4 для зручності порівняння послідовності символів хіміїчних елементів у формулах з послідовністю назв хіміїчних елементів у назвах сполук так само, як в таблицях 2–3, символи та назви електропозитивнішого елемента (катіона) позначено блакитним кольором, а електронегативнішого (аніона) – темно-червоним.

¹⁶ Згідно з [51, с. 77, 297] систематичною німецькою назвою є Kohlenstoffmonoxid, а подану в таблиці 4 назву визначено як уживану в повсякденній мові (нім. umgangssprachlich gebräuchlichen [51, с. 77 примітка 5j]).

¹⁷ Аналогічно систематичною назвою є Kohlenstoffdioxid.

Із таблиці 4 випливають такі висновки:

1) англійські, французькі та дві останні німецькі назви систематичні й побудовані за методом кількісних префіксів. Так само систематичними й побудованими за тим самим методом є три українські назви, тоді як назва *вуглекислий газ* є традиційною;

2) систематичні назви кожною мовою побудовані за повищими моделями: англійські – за моделлю (1), французькі – за моделлю (2), німецькі – за моделлю (3), українські – за моделлю (6).

7 Практика подавання назв неорганічних сполук у нормативно-правових актах (НПА) України

Міністерство охорони здоров'я України своїми наказами у 2020 році затвердила такі два гігієнічні регламенти [5; 6], що містять як додатки великі переліки різних хімічних речовин.

У обох переліках для переважної більшості неорганічних сполук ужито систематичних назв, напр.: *азоту оксид*, *алюмінію сульфат* тощо. Тобто прийнято модель назв хімічних сполук (5) зі зворотним (інверсним) порядком слів.

У [5] використано лише метод кількісних префіксів, напр.: *азоту діоксид*, *азоту оксид*, *азоту трифторид* тощо. Тоді як у [6] для певної кількості речовин використано ступені окиснення, позначені числами Штока, напр.: *вуглецю (II) оксид*, *вуглецю (IV) оксид*, *заліза (III) оксид* тощо, де перед дужками стоїть проміжок. Хоча для інших сполук використано метод кількісних префіксів, напр.: *азоту діоксид*, *кремнію діоксид*, *рутенію діоксид* тощо.

На нашу думку, використовувати ступені окиснення доцільно в навчальній і науковій літературі з хімії, тоді як в гігієнічних регламентах, напр. [5; 6], доцільніше використовувати лише кількісні префікси, тобто *вуглецю монооксид* замість *вуглецю (II) оксид*, *вуглецю діоксид* замість *вуглецю (IV) оксид*, *дизаліза триоксид* замість *заліза (III) оксид*.

Так само метод кількісних префіксів доцільніше використовувати в національних стандартах з охорони здоров'я, безпеки праці, екології та оцінювання впливу на довкілля, контролювання забрудненості й викидів парникових газів тощо.

Хочемо звернути увагу читачів, що як у таблиці 4, так і в переліках [5; 6] ужито національних назв хімічних елементів: *вуглець*, *азот*, *залізо* тощо, застандартизованих у ДСТУ 2439:2018 [14].

8 Практика вживання кількісних префіксів

У словнику [50] викладено правило вживання грецьких префіксів *mono-* [50, с. 473], *tetra-* [50, с. 756] і *penta-* [50, с. 546] в англійській мові, згідно з яким перед голосними (*англ.* before a vowel) вони переходять у *mon-*, *tetr-* і *pent-* відповідно. Хоча цього правила не завжди дотримують. Так, у цьому самому словнику паралельно подано *monoacid* і *monacid* [50, с. 473].

В англійськомовних Рекомендаціях IUPAC [52, IR-2.7] спеціально зазначено, що, коли в хімічній номенклатурі використовують кількісні префікси, то кінцеві голосні не випадають і наведено приклади:

1. tetraaqua (а не tetraqa);
2. monoxygen (а не monoxugen);
3. tetraarsenic hexaoxide.

Однак дозволеним винятком визнано *monoxide* замість *monooxide* через його загальне вживання. З огляду на це в Таблиці IX [52, с. 292] подано CO – *carbon mon(o)oxide*, хоча в тексті Рекомендацій двічі вжито *carbon monoxide* [52, с. 112, 154]. Так само в [54, с. 50, 104] ужито *monoxide*, але *pentaoxide* [54, с. 221, 235, 240, 242] і *tetraoxide* [54, с. 40, 43, 221, 240].

Оскільки словники української мови (напр., [35, с. 445, 511, 664]) не містять правил випадіння кінцевих голосних у чужомовних префіксах *моно-*, *пента-* і *тетра-* перед наступними голосними, пропонуємо не калькувати англійську мову, а, напр., незалежно від англійського написання *monooxide* чи *monoxide* писати українською *монооксид*.

Висновки:

1. В українській навчальній і науковій літературі й нормативних документах спостерігаємо різне розуміння правил подавання номенклатурних назв неорганічних речовин засобами української мови, що вносить плутанину й заважає ясності викладу.

2. У розробленій на початку 90-х років XX ст. і викладеній у [1; 22; 23; 33; 34] концепції пристосування англійськомовних Рекомендацій IUPAC до норм української мови не взято до уваги такі дві істотні обставини.

По-перше, Рекомендації IUPAC, зазначаючи бажаність того, щоб назви, уживані в будь-якій мові, якомога більше нагадували назви, подані в [52, табл. I], не заперечують того, що для елементів, названих у минулому, часто є усталені в інших мовах і дуже відмінні назви [52, IR-3.1]. Ба більше, у [52, табл. I] збережено й зафіксовано як нормативні 11 традиційних англійських назв хіміїчних елементів, а в німецькомовному виданні Рекомендацій IUPAC 1990 [51, табл. I] – 12 традиційних німецьких назв. Тому повернення стандартом ДСТУ 2439:2018 [14] в український науковий і навчальний простір традиційних широкоживаних назв 14 хіміїчних елементів цілком відповідає європейській практиці пристосування Рекомендацій IUPAC до лексичних норм національних мов й усуває розбіжності між назвами хіміїчних елементів і простих речовин;

По-друге, Рекомендації IUPAC містять правила записування назв бінарних сполук [52, IR-5.2; 43, розділ 1] зорієнтовані на синтаксичні норми англійської мови, і їх не можна бездумно калькувати засобами мов з іншими синтаксичними нормами, що внаочнює досвід увідповіднення цих англійськомовних рекомендацій нормам французької та німецької мов.

3. Із порівняння способів пристосовувати англійськомовні Рекомендації IUPAC до норм французької та німецької мов сформульовано такі вимоги для інших мов. Мовна форма назви бінарної сполуки повинна:

а) складатися з назв катіона і аніона;

б) дати змогу однозначно відрізнити назву аніона від назви катіона, для цього назву аніона зазвичай маркують суфіксом, визначеним у кожній мові;

в) передати семантичний зв'язок між родовою назвою (назвою аніона) і видовою назвою (назвою катіона), що кожна мова робить власними синтаксичними або словотвірними засобами.

4. Залежно від синтаксичних (або словотвірних) норм відповідної мови послідовність назв катіона і аніона в назві сполуки може бути і *прямою* (як в *англійській* і *німецькій* мовах), і *оберненою* (як у *французькій* і в *українській* мовах) порівняно з послідовністю символів цих елементів у формулах.

5. Якщо з назви сполуки можна однозначно вирізнити назви аніона і катіона, а засобами певної мови правильно передати семантичний зв'язок між цими назвами, **то це цілком відповідає Рекомендаціям IUPAC.**

6. Для називання бінарних сполук в українській навчальній і науковій літературі з хімії, а також у текстах нормативних документів, треба використовувати *модель (б), яка увідповіднює модель (I) англійськомовних Рекомендацій IUPAC синтаксичним нормам української мови.*

Рекомендації:

1. Пропонуємо розробникам українських нормативних документів (стандартів і НПА) з охорони здоров'я, безпеки праці, екології та оцінювання впливу на довкілля, контролювання забрудненості й викидів парникових газів:

– уживати систематичних назв хіміїчних сполук, забезпечуючи однозначність назв за допомогою кількісних префіксів, а в разі потреби паралельно подавати в дужках традиційні назви, напр.: *монооксид вуглецю (чадний газ), діоксид вуглецю (вуглекислий газ);*

– застосовувати в реченнях модель назв хіміїчних сполук (6), що містить нейтральний у стилістичному плані порядок компонентів, напр. «Контактуючи з *триоксидом дизаліза, монооксид вуглецю* відбирає кисень від заліза, вивільняючи його й перетворюючись на *діоксид вуглецю*»;

– застосовувати модель назв хіміїчних сполук (5) зі зворотним (інверсним) порядком компонентів (напр., *вуглецю монооксид, вуглецю діоксид, дизаліза триоксид*) лише в каталогах, переліках, довідниках, де потрібно впорядковувати хіміїчні сполуки за алфавітним переліком назв катіонів.

2. Оскільки в українській мові нема правил випадіння кінцевих голосних у чужомовних префіксах *моно-*, *пента-* і *тетра-* перед наступними голосними, **пропонуємо** не калькувати англійську мову, а, напр., незалежно від англійського написання *monooxide* чи *monoxide* писати українською **монооксид**.

3. Уважаємо за доцільне, щоб підкомітет ПК 3 «Хімія» ТК 19 «Науково-технічна термінологія», який уже виправив лексичні невідповідності стандарту ДСТУ 2439-94 [15], розробивши на заміну йому стандарт ДСТУ 2439:2018 [14], розглянув невідповідність правил називання бінарних хіміїчних сполук, запропонованих у [1; 22; 23; 33; 34], синтаксичним нормам української мови й подав на офіційному сайті ТК 19 свої письмові рекомендації для розробників стандартів та інших нормативних документів, а також авторів підручників і навчальних посібників для українських шкіл і вишів.

Автор вважає за свій приємний обов'язок щиро подякувати Жану Шидивару (Jean Szyduwar) за надання офіційного джерела, що у відповідноє англійськомовні Рекомендації IUPAC нормам французької мови, а також Ганні Лашевській за її зауваги й пропозиції, які істотно поліпили текст статті.

1. Білодід О. І., Голуб О. А., Корнілов А. М. та ін. Вступ до хіміїчної номенклатури: для викладачів і вчителів хімії та учнів серед. навч. закладів. Київ: Школяр, 1997. 48 с. 2. Верба Г. В., Верба Л. Г. Граматика сучасної англійської мови: Довідник. Київ: Логос, 2006. 341 с. 3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с. 4. Ганіткевич М., Никипанчук М. Стандартизація назв хемічних елементів та використання їх в освіті й науці // Проблеми української термінології: зб. наук. праць. учасників X Міжнар. наук. конф. «СловоСвіт 2008» (30 вересня – 2 жовтня 2008 р., Львів) Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. С. 41–42. 5. Гігієнічні регламенти допустимого вмісту хіміїчних і біологічних речовин в атмосферному повітрі населених місць // Затв. наказом МОЗ України від 14.01.2020 № 52, зареєстрованим у Мін'юсті 10.02.2020 за № 156/34439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0156-20#Text>. 6. Гігієнічні регламенти хіміїчних речовин у повітрі робочої зони // Затв. наказом МОЗ України від 14.07.2020 № 1596, зареєстрованим у Мін'юсті 03.08.2020 за № 741/35024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0741-20#n8>. 7. Гінзбург М. Мова технічних стандартів як окремий функційний шар фахових мов // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; ф-т культурології. За заг. ред. В. В. Бездрабко. Київ, 2017. Вип. 10. С. 28–38. 8. Гінзбург М. Наукова картина світу як засіб інтегрувати та систематизувати фахові знання // Вісник Нац. авіаційного ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія: зб. наук. праць. Вип. 2 (16). Київ: НАУ, 2012. С. 9–17. 9. Гінзбург М. Д. Засоби формування, фіксування, зберігання та передавання фахових знань // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. 2012. № 1 Sp. URL: <http://mino.esrae.ru/157-699>. 10. Гінзбург М. Д. Фахові мови як інструмент формування, фіксування, зберігання та передавання фахових знань // Мова. Свідомість. Концепт: зб. наук. праць. Мелітополь: ООО «Видавничий будинок ММД», 2012. Вип. 2. С. 18–33. 11. Голуб О. А. // Енциклопедія сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/>

[article-26623](#). 12. Григор'єва В. В., Самійленко В. М., Сич А. М., Голуб О. А. Загальна хімія: Підручник / За ред. О. А. Голуба. Київ: Вища шк., 2009. 471 с. 13. ДСТУ 1.5:2015 Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів. 14. ДСТУ 2439:2018 Хімічні елементи та прості речовини. Терміни та визначення основних понять, назви й символи (чинний з 01.10.2019). 15. ДСТУ 2439-94 Елементи хімічні та речовини прості. Терміни та визначення основних понять. Умовні позначення (чинний з 01.01.1995 до 01.10.2019). 16. ДСТУ 3008:2015 Інформація та документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура та правила оформлювання. 17. ДСТУ EN ISO 15011-2:2022 (EN ISO 15011-2:2009, IDT; ISO 15011-2:2009, IDT) Охорона здоров'я та безпека під час зварювання та споріднених процесів. Лабораторний метод відбирання проб диму та газів. Частина 2. Визначення рівнів викидів монооксиду вуглецю (CO), вуглекислого газу (CO₂), монооксиду азоту (NO) та діоксиду азоту (NO₂) під час дугове зварювання та різання. 18. Дубей І. Я. Змінювати чи зберігати? Погляд на реформу української хімічної термінології // *Ukrainica Bioorganica Acta*. 2008. Т. 6. № 2. С. 76–78. 19. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект. Врно: Masarykova univerzita, 2013. 224 с. 20. Зуев А. Н., Молчанова И. Д., Мурашов Р. 3., Руфьева А. И., Степанова М. Д. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка / Под рук. М. Д. Степановой. 2-е изд., стереотип. Москва: Рус. яз., 2000. 536 с. 21. Кобринец О. С. Настольный французский справочник. Москва: Эксмо, 2015. 192 с. 22. Корнілов М. Ю., Голуб О. А., Попель П. П., Ісаєв С. Д. Сучасна хімічна номенклатура: куди йдемо? // *Хімія. Біологія: газета для вчителів хімії*. 2003. № 9 (261). С. 1–5. 23. Корнілов М., Голуб О., Гордієнко О., Толмачова В., Ковтун О. Проблеми трансформації хімічних термінів // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. Львів: Львівська політехніка, 2012. № 733. С. 110–114. 24. Корнілов Михайло Юрійович // *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5887>. 25. Крючков Г. Французька мова: Початковий курс: підручник. Київ: Вища школа, 2009. 367 с. 26. Никипанчук М. До питання про стандартування назв хімічних елементів в Україні // *Проблеми української термінології: зб. наук. праць учасників XV Міжнародної наукової конференції «СловоСвіт 2018»*, (4–6 жовтня 2018 р., Львів). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2018. С. 25–28. 27. Німецько-українські мовні паралелі. (Порівняльно-типологічна граматики) / За ред. Ю. О. Жлуктенка. Київ: Вища школа, 1977. 263 с. 28. Опейда Й., Швайка О. Глосарій термінів з хімії. Вид. 2-ге, електронне. Київ, 2017. 738 с. 29. Опейда Й., Швайка О. Деякі проблеми сучасного розвитку української хімічної термінології // *Ukrainica Bioorganica Acta*. 2007. № 2. С. 62–69. 30. Попович О. Українська хімічна термінологія на роздоріжжі // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. Львів: Львівська політехніка, 2002. № 453. С. 244–247. 31. Рильський М. Про мову // *Зібрання творів: у 20 т.* Київ: Наук. думка, 1987. Т. 16. С. 347–349. 32. Рицар Б., Зубков М. XIV Міжнародна термінологічна конференція «Проблеми української термінології СловоСвіт 2016». Стандартизація, сертифікація, якість. 2016. № 6. С. 83–85. 33. Сегеда А., Голуб О., Стоєцький А. Використання сучасної української хімічної термінології та номенклатури з неорганічної хімії (рекомендації Держстандарту України). Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 47 с. 34. Скопенко В. В., Голуб О. А. Про сучасну хімічну термінологію та номенклатуру в неорганічній хімії // *Укр. хім. журн.* 1993. Т. 59. Вип. 1. С. 100–109. 35. Словник іншомовних слів / За ред. акад. О. С. Мельничука. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1977. 775 с. 36. Степаненко О. М., Рейтер Л. Р., Ледовських В. М., Іванов С. В. Загальна та неорганічна хімія: Підручник для студ. вищ. навч. закл.: У 2-х ч. Ч. II. Київ: Пед. преса, 2000. 784 с. 37. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка / ред. Т. В. Строева. Москва: Иногиз, 1953. 376 с. 38. Український правопис / НАН України. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с. 39. Химическая энциклопедия: в 5 т. Москва: Научное изд-

во «Большая Российская энциклопедия», 1988–1998. Т. 1–5. 40. Яворський В. Т. Стандартизація назв хімічних елементів, понять, термінів та визначень хімії нагальне завдання сьогодення // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Хімія, технологія речовин та їх застосування. Львів: Львівська політехніка, 2016. № 841. С. 48–53. 41. Яворський В. Т. Неорганічна хімія: підручник. 2-ге вид., доп. і доопр. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 324 с. 42. Aarts Bas, Chalker Sylvia, Weiner Edmund. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2014. 454 p. 43. *Brief Guide to the Nomenclature of Inorganic Chemistry, Version 1.3*, November 2017. URL: <https://iupac.org/wp-content/uploads/2018/05/Inorganic-Brief-Guide-V1-3.pdf>. 44. CEN/CENELEC Internal Regulations. Part 3:2022. Rules for the structure and drafting of CEN/CENELEC Publications (ISO/IEC Directives – Part 2:2021, modified). 45. COM(2019) 640 final Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions The European Green Deal – Brussels, 11.12.2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640>. 46. EN ISO 15011-2:2009 D Arbeits- und Gesundheitsschutz beim Schweißen und bei verwandten Verfahren – Laborverfahren zum Sammeln von Rauch und Gasen – Teil 2: Bestimmung der Emissionsraten von Kohlenmonoxid (CO), Kohlendioxid (CO₂), Stickstoffmonoxid (NO) und Stickstoffdioxid (NO₂) beim Lichtbogenschweißen, Schneiden und Fugenhobeln (ISO 15011-2:2009). 47. EN ISO 15011-2:2009 E Health and safety in welding and allied processes – Laboratory method for sampling fume and gases – Part 2: Determination of the emission rates of carbon monoxide (CO), carbon dioxide (CO₂), nitrogen monoxide (NO) and nitrogen dioxide (NO₂) during arc welding, cutting and gouging (ISO 15011-2:2009). 48. EN ISO 15011-2:2009 F Hygiène et sécurité en soudage et techniques connexes – Méthode de laboratoire d'échantillonnage des fumées et des gaz – Partie 2: Détermination des débits d'émission du monoxyde de carbone (CO), du dioxyde de carbone (CO₂), du monoxyde d'azote (NO) et du dioxyde d'azote (NO₂) lors du soudage à l'arc, du coupage et du gougeage (ISO 15011-2:2009). 49. ISO/IEC Directives, Part 2:2021. Principles and rules for the structure and drafting of ISO and IEC documents. 50. Klein Ernest. *A comprehensive etymological dictionary of the English language*. Amsterdam; Boston; London; New York; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo: 2003. XXVI, 844 p. 51. Liebscher W., Neels J. (Hrsg.). *IUPAC Nomenklatur der Anorganischen Chemie, Deutsche Ausgabe der Empfehlungen 1990*. Weinheim; New York; Basel; Cambridge; Tokyo: VCH, 1994. XXXII, 341 S. 52. *Nomenclature of Inorganic Chemistry IUPAC RECOMMENDATIONS 2005*. URL: <https://iupac.org/what-we-do/books/redbook>. 53. *Précis de nomenclature en chimie inorganique // l'Actualité Chimique*. N°437 – février 2019. P. 12–17. URL: <https://new.societechimiquedefrance.fr/wp-content/uploads/2019/12/2019-437-fevrier-p12-carenc-hd.pdf>. 54. *Principles of Chemical Nomenclature: A Guide to IUPAC Recommendations 2011 Edition*, edited by Jeff Leigh, RSC Publishing, 2011. URL: https://iupac.org/wp-content/uploads/2021/12/Principles_Leigh2011-compressed.pdf. 55. *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development // Resolution 70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015*. URL: <https://www.unfpa.org/resources/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development>.

МОСКОВСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ АСИМІЛЯЦІЇ МОВ: УМІЩЕННЯ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА СЛІВ-ДУБЛЕТІВ, ЯКІ Є ЗАПОЗИКАМИ З МОВИ МЕТРОПОЛІЇ

© Дуцяк І. З., 2024

У статті зааналізовано одного з інструментів асиміляції української мови російською в радянський період Московської імперії. Ідеться про спосіб зміни української мовної норми, який полягав у внормуванні запозик із московської мови через заведення до тлумачного словника слів-дублетів. Московські слова-дублети до питомих українських слів заводили до 11-томового Академічного словника української мови за допомогою словосполучення «те саме, що». Зааналізовано вміщені у згаданому словнику віддієслівні іменники з московськими словотвірними формами, які є дубле-тами віддієслівних іменників із кінцевим *-ання*.

Ключові слова: українська мова, асиміляція мови, слова-дублети, віддієслівні іменники, тлумачний словник.

Суть проблеми. Упродовж ХХ-го ст. українська мова зазнала глибокої руйнації – із неї було примусово вилучено значну кількість самобутніх компонентів щоби максимально вподібнити її до московської мови. Мета цього лінгвоциду – прибрати всі відмінності між українською і московською мовою, або зробити їх настільки незначними, щоб існування української мови сприймали як щось штучне від чого легко відмовитися. Нині важливо вернути до вжитку те корисне і зручне, що вже було в ній, а для цього треба докладно з'ясувати суть її руйнацій. Одне з того, що зруйнували в нашій мові – це можливість розрізняти три категорії віддієслівних іменників: 1) тих, якими позначено недоконану дію; 2) тих, якими позначено доконану дію і 3) тих, якими позначено об'єкти, пов'язані з дією (наслідки, учасники тощо). Мета цього розсліду – отримати інформацію про способи, як запроваджували ці спотворини української мови впродовж минулого сторіччя, щоб повернути втрачене і зробити нашу мову зручним, досконалим інструментом мовлення до себе (тобто абстрактного мислення) та мовлення до інших (тобто спілкування).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зумисне руйнування основ української мови в радянській формі Московської імперії свого часу висвітлив Юрій Шевельов [1]. Зокрема він звернув увагу на те, що в дорадянських формах цієї імперії українську мову (як і мови інших сколонізованих московитами етносів) лише забороняли вживати, а в добу соціалістичного тоталітаризму її почали спотворювати мінімізуючи відмінності з московською мовою. Відновлення української державности на початку 90-х років ХХ ст. викликало велике зацікавлення серед українських мовознавців та фахівців із різних галузей знань до проблематики відродження і розвитку української термінології. Зокрема проблема особливостей віддієслівних іменників в українській мові стала предметом широкого обговорення, однак автор не натрапив на аналіз словникової лексики за яким можна було б зреконструювати внормування суржику в академічному словнику української мови. Якщо йдеться про способи знищення особливостей української мови, то, мабуть найґрунтовніше це висвітлено в праці «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» [2] за редакції мовознавиці Лариси Масенко. Однак, як було зазначено, згадане вузьке питання щодо різних способів зближення української мови з російською в аспекті віддієслівних іменників, на матеріалі 11-томового Академічного словника української мови не стало предметом окремого дослідження.

Формулювання мети статті. Як було попередньо зазначено, однією з відмінностей української мови від московської є те, що окремі елементи форми віддієслівних іменників дають змогу за формальними ознаками відрізнити що саме ними позначено: 1) актуально виконувану дію, чи 2) дію, яка не є виконуваною (або вже виконана, або та, яку будуть виконувати в майбутньому), чи 3) щось, що пов'язане з дією (наслідок дії, учасник дії тощо). Рекомендації щодо дотримання цієї директиви під час словотворення і слововживання ввійшли, окрім іншого до ДСТУ 3966 і їх широко обговорювано на сторінках Вісника «Проблеми української термінології» (що його тривалий час видавав Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології та в Збірникові матеріалів конференції *СловоСвіт*, яку тривалий час зорганізовує цей технічний комітет. Водночас більшу увагу дослідників привертає поширене явище, коли словом, яким згідно з його формою, мали б позначати дію, що триває, однак насправді позначають об'єкт, пов'язаний із дією. Наприклад, словом «посвідчення», згідно з його формою, мали б позначати дію, що триває, однак (помилково) позначають не дію, а той предмет, який використовують під час посвідчення, тобто предмет, який треба було б назвати словом «посвідка». Поза тим, не менш широко розповсюдженим (як результат асиміляційної технології стирання відмінностей між українською мовою та мовою метрополії впродовж радянського періоду Московської імперії) є обернене явище, коли словом, яким, згідно з його формою, мали б позначати наслідок дії (чи якогось учасника дії), (помилково) позначають дію, яка триває, тобто актуальну але незавершену дію. Масштаби цього явища можна оцінити проаналізувавши лексику, уміщену до 11-томового Академічного словника української української мови (СУМ), як слова, які можна вживати рівночасно з іншими, що і стало предметом цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Згадане шойно внормування рівночасно вживання слів-дублетів за допомогою словників, зокрема тлумачних, зводилось до того, що до вживаного питомо українського слова додавали слово-дублет, яке було лексичною запозикою з московської мови. Таке слово-дублет (абсолютний синонім) уводили за допомогою словосполучки «Те саме, що». Наприклад, слово «верстання» (назва дії за значенням «верстати») доповнене словом «верстка» і цьому слову (верстка), яке є лексичною запозикою слова з московської мови «вёрстка», поставлено у відповідність і називання дії, і називання наслідку цієї дії. Отже, слову «верстка» поставлено у відповідність:

1. Те саме, що верстання (*Автора підкреслина*).
2. Відбиток зверстаного тексту, набору, поділеного на сторінки.

Усе те саме внормовано й у московській мові, у чому можна легко переконатись, зазирнувши до будь-якого тлумачного словника цієї мови. До прикладу, у Малому академічному словнику А. П. Євгенєвої зазначено, що словом «вёрстка» може бути позначено: 1. Дію за значенням дієслова верстати, або 2. Відтиск зі зверстаного набору (коректури), який використовують для виправлення помилок. Отже, у московській мові словом «вёрстка» позначають і дію, і наслідок (або учасника) цієї дії. Тож до 11-томового словника заведено слово-запозика, яке і своєю матерією, і тим, що ним позначають, цілковито тотожне московському слову, тобто це є лексична запозика, причому на тлі того, що в українській мові є слово «верстання» на познаку дії, а слово «верстка» призначене лише для того, щоб позначити відбиток тексту, отриманий як вислід верстання для того, щоб прочитавши його, виявити помилки й виправити їх.

Подібно, до слова «продавання» додано лексичної запозики з московської мови (у двох варіантах): «продаж» і «продажа»:

ПРОДАЖ, у, чол. і рідко і, жін. 1. Те саме, що продавання.

Хоча в СУМі «продаж» позначено як рідковживане, однак нині це слово (як і «розпродаж», «перепродаж») є надзвичайно поширене.

Унормовуючи таким способом паралельне вживання лексичної запозики й питомого українського слова робили крок для того, щоб потім усунути питомі українські слова, заборонивши вживання їх темниками для редакторів, як це вже було після 1932 року, коли почали знищувати українських селян, і водночас почали черговий етап знищування української мови.

Оцінюючи масштаби цього явища в СУМі, порахуємо скільки разів там ужито словосполучку «Те саме, що», якою вводили слова-дублети. Обрахунок виконано таким чином: використано СУМ у вигляді файлів текстового редактора «Ворд». У кожному з одинадцяти файлів замінено словосполучки «Те саме, що» на таку ж, але забарвлену кольором. Унаслідок цієї операції текстовий редактор висвітлив повідому про кількість замінів, а отже, про кількість повторів замінюваної словосполучки в аналізованому томі. Отримано такі результати (Табл. 1):

Таблиця 1

Кількість слів, уведених до кожного з томів 11-томового СУМу з уживанням словосполучки «Те саме, що»

Номер тому	Кількість слів у томі, не рахуючи тих, що дано як посилки	Кількість повторів у томі словосполучки «Те саме, що»
1	18 077	1304
2	10915	998
3	11264	947
4	14290	2052
5	15625	1467
6	13760	1358
7	8367	1031
8	15955	1344
9	11294	2092
10	8960	936
11	7795	1520
Разом:	136302	15049

Обчислімо, до якого відсотка слів із початкової їх бази (без слів-дублетів) заведено слова-дублети за допомогою словосполучки «Те саме, що». Оскільки разом зі словами-дублетами в усіх томах 11-томового Академічного словника української мови загалом є 136302 слів, а вживаючи словосполучки «Те саме, що» заведено 15049 слів-дублетів, то до заведення дублетів там налічувалось $(136302 - 15049) = 121253$ слів. Отже, до 15049 слів із 121253 усього початкового масиву унікальних слів заведено слова-дублети. Обчислімо скільки відсотків від 121253 усіх слів становить 15049 заведених дублетів: $(15049 * 100) / 121253 = 12,4 \%$. Отже, створивши базу слів до тлумачного словника, його укладачі додали до 12,4% із них слова-дублети. Для того, щоб з'ясувати, чи всі додані дублети є лексичними запозиками з московської мови, треба виконати або повне аналізування всіх випадків заведення до словника слів зі словосполучкою «Те саме, що», або принаймні вибіркоче аналізування, скажімо, для одного тому.

Для повнішої картини наведено приклади слів, які заведено до 11-томового СУМу за допомогою словосполучки «Те саме, що», а також до сучасного 20-томового [3; 4] (Табл. 2).

Таблиця 2

Слова-дублети – лексичні запозики з московської мови

Словник української мови (11-томів)	Словник української мови (20-томів)
БАЛОВСТВО. Те саме, що балоці.	БАЛОВСТВО́, , а́, с. Те саме, що ба́лоці.
БАНЯ. 1. Те саме, що лазня.	БА́НЯ1, і, ж. 1. Те саме, що ла́зня.
БІГОТНЯ, і, ж., розм. Те саме, що бігання.	БІГОТН́Я, і́, ж. Те саме, що бі́гання.
ВАРКА Те саме, що варіння.	ВА́РКА, и, ж.. 1. Те саме, що ва́ріння.
ВЕЛИЧЧЯ, я, сер. Те саме, що велич.	ВЕ́ЛИЧЧЯ, я, с. Те саме, що ве́лич.
ВЕРБОВКА, и, ж.,. Те саме, що вербування.	ВЕ́РБОВКА, и, ж. Те саме, що ве́рбува́ння.
БРАКОВКА, и, ж. Те саме, що вибраковування	–
ВИКОВКА, и, ж. Те саме, що викоування.	–
ВИПИЛКА, и, ж. Те саме, що випилювання.	–
ВИПІЧКА, и, ж. Те саме, що випікання.	ВИ́ПІЧКА, и, ж. 1. Те саме, що ви́піка́ння.

ВИПРОБА, и, ж. 1. Дія за знач, випробувати.	ВІПРОБА, и, ж. Те саме, що випрóbування.
ВИРІЗКА, и, ж. 1. Те саме, що вирізування.	ВІРІЗКА, и, ж. 1. Те саме, що вирізання.
ВИРУБ, у, ч. Те саме, що вирубування.	ВІРУБ, у, ч. Те саме, що вирúбування.
ВИРУЧКА, и, ж. 1. розм. Дія за знач, виручати.	ВІРУЧКА, и, ж. 1. Дія за знач. виручати
ВИТОП, у, ч. 1. Те саме, що витоплювання.	ВІТОП, у, ч. 1. Те саме, що витóплювання.
ВИТРАТА, и, ж. Те саме, що витрачення.	ВІТРАТА, и, ж. Те саме, що вітрачення.
ВИТРИМКА. 2. Те саме, що витримування.	ВІТРИМКА. 2. Те саме, що витрímування.
ВИШИВКА, и, ж. 1. Те саме, що вишивання.	ВІШИВКА, и, ж. 1. Те саме, що вишивання

Зауважмо, що частину слів-дублетів лексичних запозик із московської мови, заведено до тлумачного словника без словосполуки «Те саме, що», напр.:

ВИПЛАВКА, и, ж. 1. тільки одн. Дія за знач. виплавляти і виплавити.

У цьому разі, про те, що це слово є дублетом, дізнаємось із того, що в словнику є віддієслівний іменник на позначення цієї дії:

ВИПЛАВЛЯННЯ, Дія за знач., виплавляти.

Таких прикладів чимало. Ось ще два з них:

ВИПЛАТА, и, ж. Дія за знач, виплачувати і виплатити.

ВИТЯЖКА, и, ж. 1. Дія за знач, витягати, витягти.

До таблиці 2 вміщено лише декілька слів-дублетів заведених до СУМу. Переважна більшість із них без змін механічно перенесено до 20-томового словника, утриваючи таким чином традиції лексикографічного змосковщення української мови. Докладніше дослідження дасть змогу оцінити наскільки послідовною є ця злочинна спадкоємність.

Висновки. Унаслідок виконаної праці з'ясовано, що одним зі способів вилучання питомої української лексики (окрім безпосереднього її вилучання зі словників і кваліфікування як недопустимої до вживання) було внормування паралельного до питомих українських слів уживання лексичних запозик із московської мови. Для принаймні приблизного оцінювання кількості таких запозик треба виконати додаткове дослідження, цілком імовірно, що обсяг такого втручання може сягати понад 12 % від загальної кількості слів без згаданих слів-дублетів. Значна кількість лексичних запозик із московської мови перейшла до 20-томового Академічного словника, і це ганебне явище також потребує додаткового аналізування.

1. Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус – Чернівці: Рута, 1998. – 207 с.* 2. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упорядн.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; За ред. Л. Масенко. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с.* 3. *Словник української мови в 11 томах. Режим доступу: <https://sum.in.ua>.* 4. *Словник української мови у 20 томах. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Словник_української_мови_у_20_томах*

© Кочерга О. Д., 2024

ТЕРМІНОТВОРЕННЯ ТА ТЕРМІНОВЖИТОК: НОРМА І РЕАЛЬНІСТЬ

Цей допис є спробою аналізу системних помилок, порушень семантики та відхилів від норми у вживанні фахових термінів у загальній мові та їхнього зворотного впливу на наукову мову.

Ключові слова: українська мова, термінотворення, терміновжиток, калька, запозичування, запозика, процесові поняття, незавершена дія, завершена дія, примусова дія, самочинна дія.

Згідно з означенням Інституту Української Наукової Мови [2, с. 66], *Термін є слово* (чи словосполука – ОК) *з певно означеним змістом, з зафіксованим для спеціальної наукової галузі значенням, що дає змогу точно й ясно уявити собі певну річ, певну дію та певний процес.* Це означення я вважаю вичерпним і найточнішим, тому не наводжу різноманітних інших означень, що претендують на нормативність.

Утворювання термінів – процес хаотичний, він цілковито й неупорядковано залежить від розвитку знання взагалі й науки та техніки зокрема. Дослідник, що вивчає нове явище, чи винахідник, що розробляє новітню техніку, має дати новопосталому поняттю назву, й робить він це на свій розсуд. Це може бути слово з загальної мови чи суміжної галузі – за аналогією, подібністю форми, характеристик тощо (далеко не з кожного словника можна дізнатися, що *бісквіт* – це випалена безполівна кераміка), а може бути слово, утворене спеціально чи взяте з літератури через свою рідкісність, а отже, легковпізнаність і відсутність синонімів (*кварк* – це грошова одиниця з роману Джойса, що дала назву гіпотетичній елементарній частинці й новітньому напрямку теорії поля). Новотвір може бути вдалим чи невдалим, долю новопосталого терміна визначає вживання чи невживання його в науковій літературі, тобто визнання чи невизнання у межах фахової спільноти. Вдалий термін стає основою терміносистеми, від нього утворюються похідники, він може навіть стати інтернаціоналізмом. Невдалий термін тихо відходить у небуття, поступившись місцем кращій назві.

Першим українським послідовним дослідником термінотворення був Іван Верхратський [1]. Відтоді й дотепер і фахівці різних галузей, і мовознавці розв'язують дві проблеми, що їх він сформулював: 1) якому терміну віддати перевагу – своєму чи запозиченому, 2) як саме запозичувати: за принципом чужа основа – українська форма (*еволюційний, елементарний, електронний, функційний, маркетинг, регулювальник, дефініція*) або вживати кальки чи транслітерації, зокрема інтернаціоналізмів (*комп'ютер, університет, футбол, кварк*).

Звичайно, бажано насамперед мати свого терміна. Проте на терміновжиток впливають різноманітні чинники, в українській мові, зокрема, були періоди домінування чинників позанаукових [3; 4; 6], і їхній вплив не подолано й досі.

Запозичування чужомовних термінів відбувається різними шляхами. Найпростіше запозичувати **терміни, утворені від прізвищ**: *ампер, вольт, ват, дюар, бурдон, гаміл(ь)тоніан, лапласіан, гауссіда, гальваніка, гальванометер, гальванізація, дизель* тощо. Проте правопис пропонує відмінне написання власних та загальних назв і ми порушуємо загальне правило, наявне в усіх мовах: **Терміни, що походять від прізвищ, треба писати так само, як прізвища.** Вважаю, нашій конференції треба (вже вкотре) звернутися до Правописної комісії й нарешті покласти цьому край.

Позірно легким способом запозичування чужих термінів (попри наявність своїх) є **творення похідників від запозичених основ** (пілотний (проект/апарат/прилад) vs *дослідний*, креативний vs *творчий* тощо), але над нами далі тяжіє позанаукова настанова уподібнювати наші запозички російським: експоненціальний vs *експоненційний*, функціональний (від функція) vs *функційний*, стандартизувати vs *стандартувати* тощо. Під час війни впадає в око бомбардувати vs *бомбувати* та відповідні похідники замість природних *бомбування, бомбувальний, бомбувальник* тощо.

Велику проблему терміновжитку становлять **процесові поняття**. Вкотре доводиться писати про **відмінність дієслів на позначання самочинної та примусової дії: збільшувати/збільшити, зменшувати/зменшити, зміцнювати/зміцнити, розширювати/розширити, охолоджувати/охолодити** – примусові процеси, тоді як *більшати/побільшати, меншати/поменшати, міцнішати/поміцнішати, ширшати/поширшати, холонутти/охолонутти* – процеси самочинні. Додавання до примусових дієслів складника *-ся* й таким чином надавання їм значення самочинності є, на жаль, загальнопоширеною помилкою, що грубо суперечить їхній внутрішній семантиці.

Величезну проблему становлять **віддієслівні іменники зі значенням незавершеної та завершеної дії й результату чи кількісної характеристики**. Відмінності між ними геть спотворені, їх не відчують навіть високоосвічені носії мови. Суперечності у вживанні таких іменників наявні навіть у державних стандартах (див., зокрема, [5, с. 219–220]). Укотре наводжу відповідні трійки слів: *випромінювання/випромінення* – *проміння* (ми відчуваємо дію *проміння* після завершеного процесу *випромінення*); *озброювання/озброєння* – *зброя* (стріляє *зброя*, а не *озброєння*); *захворювання/захворення* (процес, початок хвороби) – *хвороба* (аномальний стан організму); *малювання/намалювання* – *малюнок*; *рисування/нарисування* – *рисунок*; *напружування/напруження* – *напруга*; *насичування/насичення* – *насит* (стан – *насиченість*); *наснажування/наснаження* – *наснага* (стан – *наснаженість*); *обертання/обернення* – *оберт* (на певний кут); *повертання/повернення* (на певний кут) – *поверт*; *падання/падіння/упадення* – *упад*; *нападання/нападення* – *напад*; *показування/показання* – *показ* (зокрема приладу); *покривання/покриття* – *покрив*; *проявляння/проявлення* – *прояв, проява, проявок*; *розв'язування/розв'язання* (задачі/проблеми) – *розв'язок*; *розтягування/розтягнення* – *розтяг*; *розширювання/розширення* – *розшир*; *видовжжування/видовження* – *видовга*; *творення/створення* – *твір*; *утворювання/утворення* – *утвір*; *у(не)залежнювання/у(не)залежнення* – (стан) *(не)залежність*; *унормовування/унормування* – *норма, норматив*; *запозичування/запозичення* – *запозика*; *у(не)можливліювання/у(не)можливлення* – *(не)змога, (не)можливість*; *сполучання/сполучення* – *сполука* (стан – *сполученість*). Отже: *хемічна сполука, словосполука, буквосполука, звукосполука, терміносполука* тощо.

Наше термінознавство (хоча, на жаль, не завжди мовна практика) практично подолало невмотивоване вживання активних дієприкметників, проте мовці, особливо ті, хто звик до російської мови, не завжди знаходять їм альтернативу. Тут треба згадати про **процесові прикметники**, зокрема **прикметники з активним, пасивним та нейтральним значенням**, тобто такі, що відображають здатність виконувати дію, здатність бути підданам дії, та просто відповідні до іменників: *морозильна камера* – *замерзлий розчинник*; *розв'язувальний алгоритм* – *(не)розв'язна проблема*; *регульовальний механізм* – *регульовна стрілка*; *контрольовальна інституція* – *контрольний зразок* – *контрольовна реакція*; *розтягувальна сила* – *розтягова деформація* – *розтяжний шнур*; *спостерегіальна станція* – *спостережна величина* (варто також нагадати, що протягом тривалого проміжку часу, зокрема стосовно моніторингу стану довкілля, йдеться про *історію спостереження*, а не історію спостережень); *програмувальний алгоритм* – *програмовний підхід*. Показова ілюстрація: *обертальний момент* надає *оберткового руху обертному валові*.

Аби краще передавати тонкі відтінки значень, що упрозорюють та уточнюють виклад, варто нагадати про **семантику прикметникових форм**: *кольорова* тканина – *двоколірний* трафарет; *квадратові дужки, квадратний стіл* (тобто про форму) – *квадратне* рівняння (про степінь); *безпечний* (форум, договір) – *безпечний* (прихисток); *серцева* (cordial) хвороба – *сердечна* (hearty) зустріч; *сонцевий* (solar) день (астрономічний проміжок часу) – *сонячний* (sunny) день (без хмар). Варто нагадати, що в нашій мові є *місяць* (month) – проміжок часу та *Місяць/місяць* (Moon, moon) – супутник Землі. Відмінність між відповідними до них прикметниками добре ілюструє вислів

місячний термін за місяцевим календарем. Прикметники здатні також відбивати відмінності значень, пов'язаних із внутрішньою структурою речовини та матеріалом: *металічний блиск* – *металеве дзеркало*; *кристалічна структура* – *кристалевий келих*.

Водночас треба відзначити досить поширену практику вживання прикметників та активних дієприкметників замість іменників на позначення фаху чи роду занять: командуючий замість *командувач* (до речі, *чогось*, а не *чимось*); вчений → *науковець*; військовий (рід занять) → *військовик*; завідуючий → *завідувач (чогось)*; поліцейський (рід занять) → *поліціант*.

Брак однослівних російських відповідників спричинив вилучення важливих українських термінів. З української термінології зникло надважливе слово *плин* (fluid), що позначає сукупність станів речовини (рідина, газ, плазма, колоїд, дисперсія, суспензія тощо) та його похідники (*плинотехніка*, *плинодинаміка* тощо), збереглися лише *надплин* (superfluid) та *надплинність* (superfluidity), бо в російській мові є *сверхтекучість*. Так само в ужитку бракує складених прикметників, що в російській мові відповідають сполукам із родовим відмінком іменника (камера високого тиску замість *високотискова камера*, розчин низької густини замість *низькогустинний*, високовольтна лінія замість *високонпругова* тощо). Ще одним наслідком такої невідповідності українських та російських слів є невинуватене побутування двослівних сполук замість окремих слів. Отже: *дві/три крапки* → *двокрапка*, *трикрапка*; *складова частина* → *складник*; *похідне слово* → *похідник*; *зброєва кімната* → *зброярня*; *книжкова крамниця* → *книгарня*. І *насамкінець* – невідрізняння збірного поняття та окремих елементів: *зерно* – *зернина* (*зернинна структура*), *волосся* – *волосина* (*дифракція на волосині*), *волокно* – *волокнина* (*волокнинна оптика*, *оптоволоконний зв'язок*). Повноцінно заповнити ці прогалини ми зможемо лише тоді, коли укладемо словники та глосарії з незалежними українськими реєстрами.

Практично весь спектр негараздів слововжитку, семантичних покручів та відхилів від мовної норми відбивають **невиправдані запозики** з інших мов, здебільшого з російської та англійської, а також із багатьох мов за посередництвом російської. Слово *рідкий* відбиває консистенцію речовини, малу густину (рідка сметана, рідкий ліс, англ. low-density, thin; антонім – *густий* (high-density, dense)), однак за аналогією з російським *жидкий* його вживають у науковій мові замість прикметника *рідинний* (liquid), пов'язаного зі станом речовини – *рідиною*. Показовий приклад – *рідкий кристал* замість *рідинний кристал*. Подібним чином плутанина з перекладом російських термінів «горючее» (іменник) – *паливо* (англ. fuel) та «горючий» (прикметник) – *пальний* (англ. combustible) призвела до того, що прикметник *пальне* (калька з рос. горючее) заступив іменника *паливо*, хоча сполука «рідке пальне» ховає суть: чи тут йдеться про консистенцію, чи про агрегатний стан, бо *паливо* може бути рідким чи густим, і водночас рідинним чи твердим. Отже, ще раз: прикметник зі значенням «здатний горіти, придатний до спалювання» – *пальний*; речовина, що її спалюють заради отримання енергії – *паливо* (відповідний прикметник *паливний*, зокрема *паливно-мастильні матеріали*).

Наявність одного російського відповідника до двох різних українських слів спричинило плутанину між дієсловами *розв'язувати/розв'язати* (питання, проблему, задачу), тобто шукати/знайти *розв'язок*, та *вирішувати/вирішити* (щось зробити), приймати/прийняти чи ухвалювати/ухвалити *рішення*. Перевірча фраза: Треба *розв'язати* задачу [знайти *розв'язок* задачі] про *приймання рішення* (англ. to solve the decision-making problem).

Низка електротехнічних негараздів: відключення (світла, енергії, живлення) замість *вимикання/вимкнення*; коротке замикання (незавершений процес) замість *коротке замкнення* (завершена дія, результат, саме *короткозамкнений контур* є джерелом багатьох аварій та пожеж). Термінні дублети *заряджати/зарядити* та *наснажувати/наснажити* й *розряджати/розрядити* та *виснажувати/виснажити* менш більш співіснують в мові, проте неокочирне енерджайзер практично заступило властиві терміни *живильник*, *живильний пристрій* і навіть *зарядний/заряджальний пристрій*, *заряджальник*.

Слово *стійкість* означає здатність системи вертатися до початкового рівноважного чи стаціонарного стану після незначних зовнішніх відхилень (англ. stability, рос. *устойчивость*). На жаль, воно практично заступило в ужитку *тривкість*, що означає здатність витримувати агресивні

чи шкідливі зовнішні впливи без руйнування (англ. *resistance*, у сенсі забезпеченості чи зацільності – *proofness, tightness*; рос. *стойкость*). Укотре доводиться нагадувати: *стійкість коливань*, але *термотривкість, холодоотривкість, вологотривкість, світлотривкість, вогнетривкість, трицинотривкість, кислототривкість* тощо. Відповідно терміни з англійським складником *-proof* та російським – *стойкий* належить перекладати українськими з *-тривкий*: *вогнетривкий, світлотривкий, вологотривкий, холодоотривкий* тощо.

Російському слову *предел* відповідають два терміни *границя* (*limit*), звідси *граничні умови*, та *межа* (*boundary*), звідси *межові/крайові умови*. Разом з тим *безмежний* – це такий, що не має межі (*безмежний всевіт*): а *нескінченний* – це такий, що не закінчується чи має нескінченну границю (*нескінченний ряд*).

Поширена хиба: часто вживають дієслово *дозволяти* (= «давати дозвіл») замість правильного *давати змогу, уможлиблювати* тощо. Отже: Такий підхід (спосіб дії тощо) дозволяє знайти/передбачити/виконати/зробити тощо – неправильно. Такий підхід (спосіб дії тощо) *дає змогу* знайти/передбачити/виконати/зробити тощо ... правильно. Такий спосіб *уможлиблює* виконання/розв'язування тощо – правильно

Ще кілька прикладів невинуватих запозик із російської мови у різних галузях наукової та ділової мови: дійсний (закон/регламент/порядок) → *чинний*; вступати в дію → *набувати чинності*; вчена рада → *наукова рада*; вчений секретар → *науковий секретар*; чисельний (розрахунок, результат) → *числовий*; відмінити → *скасовувати/скасувати*; укріпляти → *зміцнювати/зміцнити*; пересікати(ся) → *перетинати(ся)/перетнути(ся)*; публікувати → *оприлюднювати/оприлюднити*; судно → *корабель* (*кораблебудівний завод чомусь перетворився на суднобудівний тощо*), вітрильне судно → *вітрильник*; зливok → *виливок*; вітка → *гілка*; область → *ділянка*; співпадіння → *збіг*.

Окремий випадок невинуватих запозик становлять **недоречні транслітерації**. Замість запозиченого неоковирного поліцейський маємо *поліціант* (людина) та *поліційний* (прикметник). Процес зміни швидкості є *пришвидшування/пришвидшення*, а похідна від швидкості – *пришвидшення*. Відповідний пристрій – це *пришвидшувач*. Прискорювач тощо є невинуватим запозиченням. Коворкінг (місце спільної праці) – це *співробітня*, однак слово співробітник (зокрема у назві наукового звання) має поступитися місцем слову *працівник*: адже лише деякі працівники певної установи співпрацюють в окремих ділянках. Місце, де п'ють каву – це *каварня*, а не *кав'ярня* (кафе). Кілька подібних хиб: підготовка (зокрема військова, спортивна) → *вишкіл*; шопінг → *закупити*; благополуччя → *добробут*; хендмейд виріб → *виріб ручної роботи*; продукти → *харчі* (до речі, продукти харчування – це фекалії); маркетинг → *маркетування*; дохід → *прибуток*, звідси неприбутковий → *беззисковий*; клінінг → *прибирання* (клінінговий оператор (!!!) → *прибиральник, прибиральниця*); часовий слот → *часовий проміжок*. І, нарешті, ток шоу → *розмовна вистава*, а якщо є намір говорити по суті – *розмовний майданчик, дискусійна студія*. Нетермінні прикрі хиб: при (температурі, тиску, умові) → *за* (температури, тиску, умови); більш як → *понад*; у тому числі → *зокрема*; процес триває не з t_1 до t_2 , а від t_1 до t_2 .

Попри те, що багато з наведених нижче прикладів уже неодноразово аналізовано й обговорювано, я ще раз нагадаю про деякі **задавні, усталені й поширені помилки**.

Чомусь відносно недавно журналісти вподобали сейсмічний термін *епіцентр* (точка на поверхні землі на найкоротшій відстані від осередку землетрусу, дослівно *над центром*) і вживають його в значенні центр чи осередок (*подій* тощо), що робить відповідні сполуки семантично недо-лугими. Негативний наслідок не забарився: «*землетрус із епіцентром на глибині n метрів*» – геть спотворений опис явища, але на жаль, саме такий опис доводиться чути зокрема в телевізійних новинах.

Укотре доводиться нагадувати, що **всі слова, пов'язані з поняттям магнетизму, треба писати через Е**. Із ухвали Бюро Відділення фізики і астрономії НАН України: «*Зняти нормативну заборону писати терміни з основою чи складником магнЕт(о) і на певний час (можливо, кілька років) вважати правильним паралельне написання магнЕт-магнІт, магнЕтний-магнІтний, магнЕтодинаміка-магнІтодинаміка тощо*». Від 2009 року, коли було прийнято цю ухвалу, минуло багато часу, вже треба було б забути про паралельне написання, проте всі чекають нормативної ухвали від мовознавців. Отже, *магнет, магнетизм, магнетик, магнетометр, магнетострикція,*

магнетодіелектрик, магнетувати/намагнетувати, магнетування/ намагнетування (процес), намагнетованість (стан), магнетувальний, намагнетований, замагнетований тощо.

Причиною багатьох важковиправних негараздів української наукової мови та її термінного осердя є погане знання мови на найвищих рівнях, зокрема помилки людей, що мають повноваження унормовувати термінологію через нормативні та законодавчі документи. Кричущий приклад: закон *збереження енергії* – фундаментальний закон фізики; згідно з цим законом сумарна енергія усіх складників системи до та після процесу є незмінною. Але після того, як Верховна Рада прийняла «Закон про *збереження енергії*» (замість *ощадження*), технічна документація рясніє терміносполуками типу «*енергозберіжні технології*», «*енергозберігальні/енергозберігаючі*» лампочки/кондиціонери *тощо* (замість *енергоощадні*). Такі словосполучення спотворюють зміст термінів, бо ці пристрої є енерговитратними за означенням, але енергоощадні з них на одиницю продукту витрачають менше енергії. Причина – плутанина з перекладом російських термінів «сохранение» – *збереження* та «сбережение» – *ощадження, заощаджування*. Боротися з цією помилкою вкрай важко, бо спотворена терміносполучка фігурує в багатьох нормативних документах.

У тридцяті роки двадцятого сторіччя з української термінології вилучено термін *електроємність* і введено натомість *(електро)ємність*, аби уподібнити форму нашого терміна російському «электроемкость». Це спричиняє витискання з української мови похідників від дієслів *містити, вміщувати* й появу натомість покруча «ємність». Отже, правильно казати *місткість* пам'яті (комп'ютерної), посудини, контейнера, резервуару й будь-чого, що щось *містить*. Також треба казати/писати *трудомісткість, енергомісткість, матеріаломісткість* тощо.

Часто плутають українські відповідники до російського слова «определение»: *означання/означення* (англ. *definition*) та *визначання/визначення* (англ. *determination*). Перевірча фраза: Правильно *означуючи* поняття, (*даючи означення* поняття) ми *визначаємо* дальшу долю введеного таким чином терміна.

Широковживана словосполучка *засоби масової інформації/комунікації* має внутрішню семантичну суперечність, адже *засоби* (мірчі, контрольні, регулювальні, зв'язку тощо) – це апаратура (технічні *засоби*). Ця сполучка через посередництво російської сполучки «средства массовой информации» походить від англійського *mass media*. Але англійське слово *medium* (мн. *media*) має значення «носій», «посередник», «середовище/довкілля». Отже, *mass media* – це середовище/посередництво/носій інформації/спілкування. Позаяк українська мова не має однослівного відповідника до цієї сполучки, варто подумати, чи не варто замість трислівної сполучки *засоби масової інформації/комунікації* запозичити термін *медіа*, що його вже вживають, зокрема, політологи.

Насамкінець наведу деякі найвідоміші запозички з комп'ютерних екранів та спроби дати їм заміну: смайлик → *посмішка*; лайк → *подобайка*, лайкнути → *уподобати*; ділітнути → *видалити*; клікнути → *клацнути*; хештег → *гратка, граткова позначка, дієз*; просунутий (advanced) → *передовий, новітній*; прикладний (applied) → *застосовний*, звідси додаток (програма, application) → *застосунок*.

Більшість наведених прикладів не є новими, про це мені вже доводилося писати й говорити, проте деякі речі треба повторювати аж доти, доки властиві моделі української мови візьмуть гору над за давніми (а часом унормованими) помилками та покручами.

1. *Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінольоґії природописної народньої. Львів, 1864–1872.* 2. *Інструкція до укладання словників ІУНМ. Вісник Інституту Української Наукової Мови. Вип. I. Київ, 1928. 104 с.* 3. *Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови ІХ–ХХ ст. Вид. 2-ге, доповнене. Київ : «К.І.С.», 2020. 192 с.* 4. *Медицинський термінологічний бюлетень. Київ: Вид-во ВУАН, 1934. 65 с.; Математичний термінологічний бюлетень. Київ: Вид-во ВУАН, 1934. 80 с.; Ботанічний термінологічний бюлетень. Київ: Вид-во ВУАН, 1935. 24 с.; Фізичний термінологічний бюлетень. Київ: Вид-во ВУАН, 1935. 81 с.; Виробничий термінологічний бюлетень. Київ: Вид-во ВУАН, 1935. 79 с.* 5. *Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ–ХХІ ст.) Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.* 6. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Лариси Масенко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 400 с.*

Виталь Моргунок*, Микола Зубков**, Ігор Ребезнюк***

*Державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості», м. Київ

**Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології
Національний університет «Львівська політехніка»

***Національний лісотехнічний університет України, м. Львів

ТВОРЕННЯ ПАСИВНИХ ДІСПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

© Моргунок В. С., Зубков М. Г., Ребезнюк І. Т., 2024

У статті запропоновано нову модель творення пасивних дієприкметників теперішнього часу, якими можна передавати ознаки перебування в дії, що якраз триває, пасивного учасника (об'єкта) її одним словом.

Ключові слова: українська мова, дія, подія, наслідок події, дієознака, пасивний дієприкметник.

Наші славетні мовознавці О. Курило [1], М. Сулима [2], О. Синявський [3] у своїх працях зазначали, що в українській мові є дієприкметники лише пасивного стану минулого часу на *-ний, -тий* і тільки з ними можна утворювати дієприкметникові звороти на зразок: *«стіл, зеленим сукном засланий»*, про це вже йшлося в попередній публікації [4]. Хоча Ю. Шевельов зауважив: *«Однак в новітній книжній мові помічається тенденція штучно відродити частину занепалих типів дієприкметника, і деякі з них (а особливо на -лий) помітно набувають прав громадянства. Це пояснюється тим, що дієприкметник – дуже корисна для літературної мови, категорія, що відзначається складністю свого значення і тому дає змогу дуже ощадно висловитися»* [5, с. 363].

Термінологійна комісія при Держстандарті України ухвалила певні правила, щодо вживання пасивних прикметників [6], що їх випрацювали учасники термінологійних конференцій *СловоСвіт*. Ці правила втілено в деяких національних стандартах та в кількох новітніх словниках, зокрема в [7–9]. Суть цих правил – уживати їх у термінології лише за прямою призначеністю, тобто – передавати ознаки перебування в дії її пасивного учасника [10; 11]. Але й досі ніде чітко не означено, як передавати час перебування в дії.

У публікації [4] обґрунтовано потрібність пасивних дієприкметників теперішнього часу й запропоновано варіанта творення їх двома способами.

Згідно з першим способом, у випадках, коли назва дії має дві форми дієслова, як, напр.: *оброблювати* й *обробляти*; *оформлювати* й *оформляти*; *розтягувати* та *розтягати*, дієознаку минулого часу запропоновано передавати дієприкметником, утвореним від першої форми на *-увати* (*-ювати*), а теперішнього – від другої форми на *-ати* (*-яти*). Тобто: *оброблюваний* – що його обробляли (мин. час); *обробляний* – що його обробляють (теп. час). Але цей спосіб має ваду. Дієслова *оброблювати* й *обробляти* означають зовсім однакові дії, їх можна вживати в усіх трьох часах, а їхнім похідним формам досить штучно приписано різницю щодо категорії часу, тобто: *оброблювати* = *обробляти*, *оброблювання* = *обробляння*, а *оброблюваний* ≠ *обробляний*. Але ж, згідно з логікою мови, дієприкметники *оброблюваний* і *обробляний* мали б означати того самого втямка.

Другий спосіб, застосовний до всіх інших дієслів, полягає в тому, щоб розрізняти пасивні дієприкметники минулого й теперішнього часу наголосом. Стосовно безпрефіксних дієслів на *-увати* цей спосіб дає непогані похідники: *пакува́ти* (дія) – *пакóваний* (мин. час) – *пакува́ний* (теп. час), бо тут ненаголошений «о» переходить в «у» й тому маємо два різних слова. Але таких дієслів зовсім мало, порівняно з іншими неопрефіксованими й опрефіксованими дієсловами, від яких утворити два різних слова не виходить: *упакóувати* (дія) – *упакóуваний* (мин. час) – *упаковува́ний* (теп. час). Отже, цей спосіб має такі вади: 1) слова, що означають різні втямки відрізняються тільки наголосом; 2) дієслів, від яких не можна утворити двох різних дієприкметників набагато більше, ніж безпрефіксних на *-увати*, від яких можна отримати два різних слова.

Мета цієї статті – запропонувати варіанта творення пасивних дієприкметників теперішнього часу, які не мають зазначених вад.

Одним із заохочувальних чинників, щоб шукати інших моделей словотворення, став спогад одного з авторів цієї статті про те, що він колись давно чув від селян на Черкащині деякі, як він вважав, діалектичні форми пасивних дієприкметників, такі як: *робляний, носяний, просяний, біляний* тощо. Подальше шукання виявило, що, як згадує Ю. Шевельов [12]: «форму пасивних дієприкметників на *-яний* (*робляний, підробляний, кладяний*) замість форм на *-ений* колись наполегливо пропагували й уживали І. Нечуй-Левицький, а потім і сам А. Кримський, але вона не прищепилася». А не «прищепилася», напевно, насамперед тому, що в російській мові форми *ношений, прошений* і подібні є, а *носяний, просяний* нема. А це дуже важливий чинник і працював він у наших умовах навіть непомітно для мовознавців та письменників, а для носіїв мови й поготів.

Проте наявну в українській (але не в сучасній нормативній) мові модель було б доречно запропонувати для творення пасивних дієприкметників теперішнього часу від дієслів 2-ї дієвідміни, беручи словотворову основу від форми 3-ї особи у множині: *вони робля-ть – робля-ний*. Такий дієприкметник виходить дуже добре узгоджений з відповідною описовою конструкцією: *робляний – якого якраз роблять*. Але ця модель не працює щодо дієслів 1-ї відміни – якщо дієслово 3-ї особи множини закінчується на *-уть (-ють)*. Тоді в цьому випадку можна взяти словотворову основу дієслова 3-ї особи однини: *він сіє – сієний*. Такий дієприкметник буде добре узгоджений з відповідною описовою конструкцією: *сієний – якого якраз хтось сіє*.

Отже, правила словотворення можна сформулювати так:

1. Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворюють від перехідливих дієслів.
2. Якщо дієслово належить до 1-ї дієвідміни – має закінчини 3-ї особи *-е (-є), -уть (-ють)*, то пасивного дієприкметника утворюємо від форми 3-ї особи однини теперішнього часу, додаючи до неї суфікса *-ний*: *чеса́ти – че́ше – че́шений; сія́ти – сіє – сієний*. Отже, *че́шений – якого якраз хтось чеше; сієний – якого якраз хтось сіє*. Інші приклади див. у таблиці 1.

Таблиця 1

1-а дієвідміна [-е (-є), -уть (-ють)]; словотворова основа – 3 особа однини]

Дієслово	Минулий час		Теперішній час	
	Якого хтось/щось	Дієприкметник	Якого якраз хтось/щось	Дієприкметник
<i>будува́ти</i>	<i>будува́в</i>	<i>будо́ваний</i>	<i>буду́є</i>	<i>буду́єний</i>
<i>розбудо́увати</i>	<i>розбудо́ував</i>	<i>розбудо́уваний</i>	<i>розбудо́ує</i>	<i>розбудо́уєний</i>
<i>пакува́ти</i>	<i>пакува́в</i>	<i>пакóваний</i>	<i>паку́є</i>	<i>паку́єний</i>
<i>упакóувати</i>	<i>упакóував</i>	<i>упакóуваний</i>	<i>упакóує</i>	<i>упакóуєний</i>
<i>єдна́ти</i>	<i>єдна́в</i>	<i>єдна́ний</i>	<i>єдна́є</i>	<i>єдна́єний</i>

з'єднувати	з'єднував	з'єднаний	з'єднує	з'єднуєний
писати	писав	писаний	пише	пишений
підписувати	підписував	підписуваний	підписує	підписуєний
гнути	гнув	гнутий	гне	гнуєний
згинати	згинав	згинаний	згинає	згинаєний
міти	мив	митий	миє	мієний

Зауважмо, що пасивні дієприкметники минулого часу творимо від неозначеної форми дієслова за тою самою схемою, що і віддієслівні іменники на *-ння (-ття)* [13].

3. Якщо дієслово належить до 2-ї дієвідміни – має закінчення 3-ї особи **-ить (-їть), -ать (-ять)**, то пасивного дієприкметника утворюємо від форми 3-ї особи **множини** теперішнього часу, замінюючи в кінці слова **-ть** на **-ний**: *крутіти – кру́тять – кру́тяний*; *сушіти – су́шать – су́шаний*. Отже, *кру́тяний* – якого якраз *кру́тять*; *су́шаний* – якого якраз *су́шать*. Інші приклади див. у таблиці 2.

Таблиця 2

2-а дієвідміна [-ить (-їть), -ать (-ять)]; словотворова основа – 3 особа множини]

Дієслово	Минулий час		Теперішній час	
	Якого	Дієприкметник	Якого якраз	Дієприкметник
<i>робіти</i>	<i>робіли</i>	<i>ро́блений</i>	<i>ро́блять</i>	<i>ро́бляний</i>
<i>мно́жити</i>	<i>мно́жили</i>	<i>мно́жений</i>	<i>мно́жать</i>	<i>мно́жаний</i>
<i>мочіти</i>	<i>мочіли</i>	<i>мо́чений</i>	<i>мо́чать</i>	<i>мо́чаний</i>
<i>води́ти</i>	<i>води́ли</i>	<i>во́джений</i>	<i>во́дять</i>	<i>во́дяний</i>
<i>розво́дити</i>	<i>розво́дили</i>	<i>розво́джений</i>	<i>розво́дять</i>	<i>розво́дяний</i>
<i>возі́ти</i>	<i>возі́ли</i>	<i>во́жений</i>	<i>во́зять</i>	<i>во́зяний</i>
<i>виво́зити</i>	<i>виво́зили</i>	<i>виво́жений</i>	<i>виво́зять</i>	<i>виво́зяний</i>
<i>носі́ти</i>	<i>носі́ли</i>	<i>но́шений</i>	<i>но́сять</i>	<i>но́сяний</i>
<i>прино́сити</i>	<i>прино́сили</i>	<i>прино́шений</i>	<i>прино́сять</i>	<i>прино́сяний</i>
<i>точі́ти</i>	<i>точі́ли</i>	<i>то́чений</i>	<i>то́чать</i>	<i>то́чаний</i>
<i>ба́чити</i>	<i>ба́чили</i>	<i>ба́чений</i>	<i>ба́чать</i>	<i>ба́чаний</i>

Висновки

1. Запропоновано дві моделі творення пасивних дієприкметників теперішнього часу, залежно від дієвідміни дієслова, від якого вони походять.

2. Дієприкметники теп. часу, утворені за цими моделями, завжди відрізняються від відповідних дієприкметників минулого часу. Вони мають логічну будову, бо цілком узгоджені з відповідними дієслівними описовими конструкціями.

1. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови [Електронний ресурс] / О. Курило. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.; передрук вид. 1925 р. Режим доступу: <http://kurylo.wikidot.com/1-prykmetyky-dieslivnoho-pokhodzhennia>. 2. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки / Микола Сулима. Харків : Рух, 1928. 96 с. Режим доступу: <http://r2u.org.ua/node/217>. 3. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів : Українське видавництво, 1941. 363 с. Режим доступу: http://r2u.org.ua/guides/synavsky/slovozmna_diveslovo. 4. Моргунок В. Ознаки перебування в дії її пасивного учасника / Виталь Моргунок, Микола Зубков, Ігор Ребезнюк // Проблеми української термінології : міжнар. наук. конф., 4–6 жовт. 2018 р. : зб. наук. пр. Львів, 2018. С. 3–7. http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Zbirnyk_2018/TK_Zbirnyk_2018_1_morhun'uk_zubkov_rebezn'uk.htm.

5. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). – Київ : Темпора, 2012. – 664 с. 6. Ухвали науково-технічної комісії з питань термінології при Держстандарті України / Проблеми української термінології : зб. наук. праць учасн. VIII Міжнар. конф. «Проблеми української термінології СловоСвіт 2004». – Львів : Ліга-Прес, 2004. – С. 209–222 – Режим доступу : http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Komisija/Protokol_2002_06.pdf. 7. Войналович О. Російсько-український словник наукової і технічної мови : термінологія процесових понять / О. Войналович, В. Моргунюк. – Київ : Вирій, Сталкер, 1997. – 256 с. 8. Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник з видавничо-поліграфічної та пакувальної справи : наук.-практ. вид. / [П. М. Таланчук, С. Я. Ярема, Ю. М. Коровайченко й ін.]. – Київ : Ун-т «Україна», 2006. – 664 с. 9. Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки). Ч. I англійсько-українська / О. Кочерга, Є. Мейнарович. – Вінниця : Нова книга, 2010. – XXXIV. – 1390 с. – Режим доступу : <http://e2u.org.ua>. 10. Моргунюк В. Уживання українських дієприкметників і перекладання російських «причастий» / Виталь Моргунюк, Микола Зубков // Проблеми української термінології : міжнар. наук. конф., 29 верес. – 1 жовт. 2016 р. : зб. наук. пр. – Львів, 2016. – С. 6–18. 11. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. ДСТУ 3966-2000. – [Чинний від 2000-07-01]. – Київ : Держстандарт України, 2000. – 31 с. – (Державний стандарт України). 12. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. / Юрій Шевельов. – Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 160 с. 13. Ст. ДА 10.003. Культура аудиторного мовлення. Частина 1. Слововживання відповідно до українськомовного способу мислення. [Чинний від 2011-07-01]. Київ : НАКККіМ України, 2011. 91 с. Доступ : https://chtyvo.org.ua/authors/Morhuniuk_Vital (дата звернення 27.12.2023).

КОНЦЕПТ *ТЕРМІН* У СУЧАСНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ

© Філіппова Н. М., 2024

У статті розглянуто досить актуальну проблему поширення сфери функціонування терміноконцептів і термінознаків у загальноживаному мовленні, оскільки нині є тенденція змінювання статусу терміна як пізнавального концепту й переходу його до групи художніх концептів. Ідеться про залучення терміна як знака, який мають уживати в науковому й фаховому спілкуванні та фіксувати тільки одну об'єктивну значину поняття, до широкого застосування в повсякденному спілкуванні, тобто до його переходу до загальноживаної полісемантичної лексики.

Ключові слова: українська мова, термін, концепт, знак, семіосфера.

There is no effect without a cause

Актуальність цієї розвідки зумовили декілька чинників, головним із яких ми вважаємо закономірності розвитку сучасного семіотичного континууму: 1) семіотичний простір ширшає; 2) більшають обсяги раціонально-логічної комунікації; 3) маємо тенденцію до інтернаціоналізації семіотики; 4) зазнають змін царини вживання терміна в сучасному спілкуванні: хоча значина термінознака як компонента знакової системи повинно фіксувати один об'єктивний смисл відповідного поняття, сьогодні терміни різних галузей знань почали широко вживати в повсякденному спілкуванні, а тобто концептуально терміноконцепт із групи пізнавальних концептів переходить до групи художніх; 5) терміни комп'ютерних й інформаційних технологій (*програмні засоби, платформи, додатки*), гобі й дозвілля (*бодіарт, скрапбукінг*), нових професій (*копірайтер, молекулярний дієтолог*), військових дій, воєнної техніки, озброєво (*безпілотник, дрон*), економіки (*валюта, інфляція*) широко вживають не тільки у виробництві, техніці, науці, політиці, освіті, а й у сферах суспільного культурного життя; 6) у масовій комунікації значно більшає кількість абстрактно-символьних компонентів – логотипів, номенклатур.

Мета цієї розвідки – це аналізування стану вжитих термінів як знаків окремої частини повсякдення сучасної людини, а не спеціальної галузі знань.

Аналізування останніх досліджень, що пов'язані з особливостями наукової та професійної комунікації способами вербального вираження понять інформаційного світу спеціальних знань, засвідчило, що в Україні існує серйозна теорійна й застосовна зацікавленість у досліджуванні різних аспектів становлення та функціонування спеціальної лексики, термінотворення, терміновпорядковування, термінографії. Українські дослідники докладають чимало зусиль до глибокого аналізування стану й перспектив термінознавства в Україні: імена М. Зарицького, Т. Кияка, І. Кочан, З. Куделько, Л. Симоненко, П. Селігея, В. Широкова відомі всім, хто цікавиться цією проблематикою. Теорійні дослідження можна розподілити на декілька груп: 1) аналізування стану й перспектив термінознавства [1; 2]; 2) випрацювання універсальних дослідницьких методик у царині загального термінознавства [3]; 3) компаративні й зіставні термінологійні дослідження терміносистем окремих галузей знань, їхніх історій [4]; 4) визначання основних понять (термін, терміносистема), класифікації термінів; 5) особливості описування семантичної структури дефініцій; 6) проблематика полісемії, омонімії, синонімії, метафоричності, фразеологічної варіативності, словотвірних та етнолінгвістич-

них особливостей у терміносистемах [5; 6]; 7) визначання поняття «номенклатура» [7]; 8) особливості фахової комунікації (професіоналізми); 9) когнітивні засади творення терміносистем [8]; 10) сучасний стан і майбутнє сучасної термінології та термінографії [9; 10].

Особливу увагу приділено численним застосовним розробкам: Ю. Дев'ятко, С. Дорошенко, Є. Кобилянський, С. Локайчук, Л. Малевич, Л. Харчук, О. Южакова (на жаль, нема можливості згадати всіх) доклали колосальних зусиль до укладання термінологічних словників різних галузей знань (понад 150 тлумачних, перекладних одномовних і багатомовних термінологічних словників представляють такі галузі, як електроенергетика, телекомунікації, холодильна техніка, матеріалознавство, нафтохімія, водне господарство, економіка, медицина, лісівництво, археологія, архітектури тощо); Г. Дубічинський, А. Ліпінська, О. Павлова, С. Булик-Верхола, Г. Наконечна, Ю. Теглівець, Л. Симоненко і багато інших створили розгалужену корисну методичну базу для викладання курсів «Загальне термінознавство», «Прикладне термінознавство», «Українське термінознавство», «Переклад науково-технічної літератури» (за нашими даними понад 75 підручників, навчальних і навчально-методичних посібників, методичних рекомендацій, практикумів, конспектів лекцій, навчальних словників, словників-довідників) [11–13].

Особлива подяка колегам із НУ «Львівська політехніка» за їхню послідовну й багаторічну зацікавленість у дослідженнях термінологічної проблематики: незважаючи на політичні й економічні негаразди, незважаючи на війну, вони зберігають віру в нагальну потрібність кваліфіковано відкривати таємниці численної термінологічної лексики й, що надважливо, визначати актуальні застосовні напрями цих теоретичних доробок.

Виклад основного матеріалу. Для будь-якого лінгвіста проблематика терміна пов'язана з вивченням особливостей термінознака: а) як компонента системи концептуального простору, тобто термінознака як пізнавального концепта; б) як компонента системи спеціальної лексики, яка представлена принаймні трьома класами спеціальних лексичних одиниць; в) як компонента сучасного комунікативного простору, а тобто його функціонування в царині фахового й загально-вживаного спілкування.

По-перше, терміноконцепт сфери людської діяльності – це оперативна одиниця знання цієї сфери, тобто на рівні свідомості існує окрема когнітивна структура, яку позначають вербальним знаком. Терміноконцепт – це пізнавальний концепт, концептуальні ознаки якого: концепт суспільний, психологічно простий, підпорядкований законам логіки, раціональності, виконує номінативну, дефінітивну функції, скерований на конкретність [8, с. 58].

По-друге, що стосується класифікації спеціальної лексики, традиційно вирізняють терміни, професіоналізми, номени.

Як відомо, терміни – це встановлені, нормативні позначки, назви понять, мовні одиниці, які виконують декілька функцій: номінативну (назви спеціальних об'єктів, процесів, їх характеристик), інформативну (позначки понять, які є елементами системи понять окремої галузі знань), комунікативну (обмін спеціальною інформацією в цій галузі знань). Узагальнюючи нормативні вимоги до терміна як одиниці спеціальної лексики, вирізняють основні його характеристики: системність, дефініційованість, зв'язок із науковим поняттям, контекстуальну незалежність, експресивну нейтральність, тобто відсутність вираження модальності, оцінності, точність, тенденцію до однозначності, відсутність синонімів, відповідність правилам і нормам певної мови. Сфера функціонування термінів – це переважно писемне й усне формальне спілкування.

Вирізняють основні групи термінів: прототерміни (спеціальні слова, які з'явилися ще до того, які виникли науки та які лишилися у ремісничій і побутовій лексиці); передтерміни (спеціальні слова, які номінують нові поняття, описують ці поняття у вигляді описових зворотів, різних словосполук);

терміноїди (спеціальні слова, які номінують поняття, які ще не мають точних та усталених дефініцій); псевдотерміни (спеціальні слова, які номінують поняття, що не відповідають дійсності).

Професіоналізми – це ненормативна спеціальна лексика, яка переважно функціює в усному, розмовному мовленні. Їхня сфера – професійне усне спілкування, де вузьке коло фахівців цієї царини позначає ними переважно конкретні поняття, які їм добре знайомі. Вони не мають точної виозначки, тобто виконують номінативну й комунікативну функції. Цікаво, що вони властиві для професій, ремесел, промислів. Цілісна системність не притаманна цій групі лексики, оскільки вони називають окремі видові поняття. Вони мають ознаки стилістичної маркованості (експресивної, емоційної образності). Кожна мова має словотвірні моделі творення професіоналізмів. Вони не завжди відповідають нормам літературної мови, виникають стихійно, на відміну від термінів, на власній мовній основі: скорочення [7].

Номени – це символічні, умовні знаки словесно-літерної або цифрової структури, які нагадують власні імена. Але на відміну від власних імен, вони пов'язані не з одиничними, а зі специфічними загальними поняттями: номенклатурна одиниця входить у систему (номенклатуру). Номени функціують у фаховому спілкуванні внаслідок того, що терміни визначають клас понять, а тобто розуміння їх неможливо без співвіднесеності з іншими термінами цієї термінологічної системи; належать до системи однорідних понять; символи, які утворені штучно [7].

По-третє, нас зацікавило питання: Як сьогодні в пересічного громадянина представлено термін як художній концепт, як компонент картини світу? На відміну від пізнавального концепту художній концепт має такі особливості: він індивідуальний, психологічно складний, ірраціональний, асоціативний, вільний від логічного визначення, не завжди логічний [8, с. 58].

Коли терміни, які не належать до загальноповсякденного словникового фонду й ужиті тільки в наукових і спеціальних текстах, переходять до загальномовного вжитку, вони починають передавати «найзагальніші елементи знання про основні об'єкти, явища, процеси тощо окремих сфер діяльності. Терміни вводять до реєстру загальномовного словника слова, освоєні літературною мовою, майже кожне слово загальної мови потенційно й реально може бути терміном у певній терміно-системі» [14, с. 46]. Будь-яка терміносистема постійно розвивається, а залежно від розповсюдження цієї ділянки знань і використання їхніх результатів мас-медіа та інтернет-комунікації поширюють відповідну інформацію, а тобто відбувається перехід термінів у своєрідну транзитну лексичну зону [15].

Достатньо ознайомитися з переліком професій майбутнього, назви яких представлено неологізмами, які вже належать до відповідних термінологічних систем, напр.: *інженер-комполітик, ІТ-генетик, урбаніст-еколог, оцінювач інтелектуальної власності, сіті-фермер, ІТ-медик, цифровий лінгвіст*. Для нашої рекламної кампанії, пов'язаної із залученням абітурієнтів до вступу на навчання 035.10 – Прикладна лінгвістика, ми пропонували їм звернути увагу на фріланс професії: *virtual assistant, transcriber, content analyser, UGC creator, customer service specialist*.

Вивчення механізмів номінації в царині сучасного функціонування одиниць на позначку, напр., соціальних подій і складних процесів, які відбуваються у сучасних термінологічних системах, можна побачити на матеріалі досліджень сучасної політичної та медійної українськомовної термінології: загальні тенденції формування суспільно-політичної термінології [16], відкритість системи термінологічних номінативних одиниць (наявність похідних, запозик, фразеологізмів, загальноповсякденних одиниць, які стали термінами [17]; динаміка мовної картини світу й розвиток значень термінів у нових соціальних реаліях [18]; специфічні способи організування дискурсу, відповідні форми вербальної поведінки, які можна оцінювати з позицій прагматичної, юридичної лінгвістики, відповідні терміни виникають у сучасній суспільно-політичній комунікації на перетині концептосфер мовознавства й міждисциплінарних відгалужень і часто перебувають у процесі термінологізації [19].

Один із конкретних прикладів – це ширення функціонування терміна *імідж*, одного з основних термінів іміджелогії, галузі знань, яка виникла на перетині соціології, культурології, політології, лінгвістики. Єдиної наукової виозначки терміна не існує. Вікіпедія визначає його таким чином: «образ або враження, створене людиною або компанією. Термін може також стосуватися іміджу, сформованого людьми, які спостерігають за особою або компанією. Поняття *іміджу* описує явища, подібні до *бренду*, які компанія намагається створити для свого продукту, щоб відрізнити його від інших продуктів, і до нього можна прив'язати деякі попередні сподівання, напр., високу якість. Близькими поняттям іміджу є також *репутація*. Це стосується до комплексного оцінювання того, що компанія викликає в людей». Основні знакові характеристики іміджу – це форма та зміст: запам'ятовуймо форму, яка скеровує нас до дальшої змістовної характеристики, тобто мисленнєвого уявлення про людину або товар, сподіваючись на позитивний результат. Походження слова пояснюють латинським словом, яке мало значину *копія, портрет, привид, сліди на піску*. Уперше це слово в термінологічній значині з'являється 1806 року у словнику Ноя Вебстера на позначку *штучної імітації* або подання зовнішньої форми об'єкту чи особи. Синонімами терміна виявляються лексеми *репутація, стереотип, авторитет, престижність*. Термін *імідж* вирізняє той факт, що його носій є публічна особистість, його образ створено не на основі реальної інформації, а на знаковості інформації про те, як цей об'єкт мають сприймати, який погляд, оцінку, сукуп зовнішніх характеристик особистості, які символізують ті її внутрішні характеристики, що планує ця особистість. Із царини PR-технологій концепт імідж перейшов у політичну термінологію (*іміджева дипломатія, політичний іміджмейкінг*). Ще одна специфіка цього терміна пов'язана з тим, що значина терміна *імідж* не залежить від контексту або від будь-якої комунікативної ситуації.

Широке поширення поняття в повсякденній свідомості призвело до того, що слово почали широко вживати в розмовній мові, воно ввійшло до повсякденного, побутового вжитку в значині *певна цінність*, яка пов'язана із *життєвим успіхом*. Людина живе у світі образів і постає для себе теж якимсь образом. Професійно створений образ – це особливості, які спеціально дібрано й об'єднано в систему, а ті, хто вживає цю лексему поза науковим, спеціальним контекстом, сприймають значину цього полісемантичного слова як *образ*. Залежно від конкретної комунікативної ситуації синонімами цього багатозначного слова є слова: 1) *зовнішній вигляд, зовнішність*; 2) *щось, що виникає в уяві*; 3) *відтворення свідомістю об'єктів і явищ зовнішнього світу*; 4) *типаж, характер*, який створює митець; 5) *характер, напрям*.

Висновки. Таким чином, не викликає сумнівів, що існує реальна тенденція до проникнення численної термінологічної лексики до загальноживаного лексичного фонду. Важливо зазначити, що за зміни статусу термінологічної одиниці й переходу її до статусу загальноживаної мовної одиниці динамічної мовної системи відбувається таке: а) загальноживана одиниця не відповідає переліку вимог, які висувають до терміна (синонімічний ряд доволі довгий, надмірна образність і конотативність); б) конкретна значина слова щоразу можна визначити на основі контексту або конкретної комунікативної ситуації; в) «нова» значина «відкривається» за посередництва групи синонімів, які відрізняються від тих термінів-синонімів, що зазначені відповідними дефініціями цих термінів.

1. Вакуленко М. О. *Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз: [монографія]* / М. О. Вакуленко. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 361 с. 2. Зарицький М. С. *Актуальні проблеми українського термінознавства* / М. С. Зарицький. – Київ: Політехніка НТУУ «КПІ», 2004. – 123 с. 3. Малевич Л. Д. *Особливості української термінології донаукового періоду (на матеріалі гідромеліоративної термінології)* / Л. Д. Малевич // *Мовознавство*. – 1999. – № 4–5. – С. 51–58. 4. Циткіна Ф. А. *Термінознавство на Україні й аспекти зіставних досліджень* / Ф. А. Циткіна // *Мовознавство*. – 1993. – № 2. – С. 67–71. 5. Барш І. Д. *Етнолінгвістичні аспекти наукової*

комунікації / І. Л. Барш // *Мовознавство*. – 2000. – № 1. – С. 21–31. **6.** Кочан І. М. Слова з міжнародними терміоелементами в сучасній українській літературній мові / І. М. Кочан // *Мовознавство*. – 1998. – № 6. – С. 62–66. **7.** Павлова О. Терміни, професіоналізми й номенклатурні знаки: до проблеми класифікації спеціальної лексики / О. Павлова // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології – 2008. – № 620. – С. 39–48. **8.** Южакова О. І. Концепт як головна одиниця когнітивної лінгвістики в аналізі терміносистем (на матеріалі термінології холодильної техніки) / О. І. Южакова // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. – 2010. – № 675. – С. 57–65. **9.** Симоненко Л. О. Термін як предмет лексикографії / Л. О. Симоненко // *Мовознавство*. – 2017. – № 1. – С. 35–48. **10.** Селігей П. О. Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми / П. О. Селігей // *Мовознавство*. – 2007. – № 3. – С. 48–61. **11.** Кочан І. М. Посібники з термінознавства й навчальний процес / І. М. Кочан // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. – 2016. – № 842. – С. 18–23. **12.** Д'яков А. С. Основи термінознавства / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько – Київ: Видавничий дім «КМ Аcaademia», 2000. – 218 с. **13.** Білоцерківська Л.П. Термінологія та переклад / Л. П. Білоцерківська, Н. В. Возненко, С. В. Радецька. – Вінниця: Вид-во «Нова книга», 2010. – 232 с. **14.** Симоненко Л. О. Українське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ ст. Стан і перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // *Мовознавство*. – 2018. – № 3. – С. 39–48. **15.** Южакова О. І. Лексикографічна праця як відображення матеріальної культури попередніх поколінь / О. І. Южакова, В. О. Гура // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. – 2016. – № 842. – С.32–39. **16.** Яремко Я. П. Сучасна політична термінологія: на перетині когніції та комунікації / Я. П. Яремко // *Науковий вісник Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Дрогобич: Посвіт, 2015. – № 4. – С. 236. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvddpufm_2015_4_47. **17.** Сухоруков В. А. Сучасна політична термінологія: модифікація дискурсу в світлі воєнного стану / В. А. Сухоруков, О. В. Шокуров, О. Немерцова // *Закарпатські філологічні студії*. – 2024. – Вип. 33, т. 1. – С. 174–179. – URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/33/part_1/32.pdf. **18.** Радзієвська Т. Слова в нових соціальних реаліях: до питання про динаміку мовної картини світу (слова «захід» та «акція») / Т. Радзієвська // *Мовознавство*. – 2024. – № 3. – С. 21–39. **19.** Ажнюк Л. Мова ворожнечі й політкоректності у сучасній суспільно-політичній комунікації / Л. Ажнюк // *Мовознавство*. – 2024. – № 2. – С. 9–23.

ПЕРСПЕКТИВИ УКЛАДАННЯ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ ТЕРМІНІВ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ

© Шуневич Б. І., 2024

У статті коротко оглянуто укладені словники термінів автомобільного транспорту в Україні, а також у Львівському національному університеті природокористування (ЛНУП); розглянуто особливості словників, укладених на кафедрі іноземних мов ЛНУП у співпраці з викладачами інших українських і закордонних закладів високої освіти; описано перспективи укладання нових словників із погляду комплексного досліджування термінології, а також комп'ютерних словників цієї тематики.

Ключові слова: українська мова, перекладні словники, терміни автомобільного транспорту, комплексне дослідження термінології, комп'ютерний словник.

Для читання та перекладу чужоземної науково-технічної літератури потрібно мати якісні фахові словники, які допомогли б отримати точні еквіваленти термінів, з однієї мови іншою з різних галузей знань. Щодо літератури з автомобільного транспорту (АТ), зокрема англійською мовою, то викладачі українських закладів високої освіти (ЗВО) уклали низку перекладних і тлумачних словників із цієї тематики. Наприклад, «Англійсько-український словник автомобільних термінів» (понад 1000 лексичних одиниць) [1] співавторів Оксани Тригуб, Ігоря Шльончака, Людмили Тарандушко; великі обсягом «Російсько-українсько-англійські словники термінології і номенклатури автомобільного транспорту» [2; 3] Нелі Нікуліної, Лесі Шулякової, Олександри Борзенко; довідковий електронний виданок скомбінованого використання в локальному та мережевому режимах «Термінологічний словник-довідник з експлуатації транспортних засобів. Автомобілі і трактори» (350 термінів) автора Вадима Кубіча [4] та інші словники.

Мета статті – коротко проаналізувати укладені словники термінів з АТ у нашій країні та, зокрема, у Львівському національному університеті природокористування (ЛНУП); проаналізувати особливості укладених словників термінів з автомобільного транспорту на кафедрі іноземних мов ЛНУП спільно з викладачами кафедри іноземних мов, а також застосовної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», описати перспективи укладання нових словників із цієї та інших галузей науки й техніки.

Матеріалом для укладання «Короткого англійсько-українського словника термінів автомобільного транспорту» [5] й «Короткого українсько-англійського словника термінів автомобільного транспорту» [6] викладач Львівського національного університету природокористування Богдан Шуневич і викладачі Національного університету «Львівська політехніка» (НУ ЛП) Галина Олексів і Юлія Шийка вибрали найуживанішу в цій галузі термінологічну лексику, виявлену під час провадження практичних занять з англійської мови, перекладу науково-технічної літератури зі студентами, відповідно, факультету механіки, енергетики та інформаційних технологій ЛНУП та Інституту механічної інженерії та транспорту НУ ЛП. Обсяг словників – понад 7 000 термінів і терміносполук сучасної англійської та української мов кожний із них, представлено такою термінологією: типи автомобілів, агрегатів, деталей і вузлів, експлуатування та ремонтування автомобілів, а також загальнотехнічними термінами, які часто вживають у літературі з цієї тематики.

Для створення словників і рецензування їх у ЛНУП залучають як мовознавців (викладачів англійської та української мов), так і фахівців різних технічних галузей знань (науковців багатьох спеціальних кафедр університету). А укладаючи англійсько-українського та українсько-англійського словників термінів автомобільного транспорту, виникла ідея залучити до створення словників

закордонних фахівців або українців діаспори, які мають такий досвід. Таких випадків залучення закордонних авторів або співавторів до укладання словників є чимало в українській лексикографії. Напр., автором «Англійсько-українського словника-довідника інженерії довкілля: для науковців і працівників навчальних закладів, установ нагляду за забрудненням повітря, води, землі та захисту довкілля» [7] є американець українського походження Тимотей Балабан, який самостійно уклав цей словник у США, а видав його у Львівській політехніці після консультацій з українськими фахівцями. Співавтором «Англійсько-українського та українсько-англійського словника-довідника з телекомунікацій» [8] доцента НУ ЛП О. Коссака є британець українського походження Р. Кравець, який працює в цій галузі на теренах Великої Британії.

Упродовж нашого стажування у Вейнському державному університеті (Wayne State University) м. Детройт штату Мічиган (США), яке знає у світі як центр автомобілебудування США, згадані раніше наші словники було доповнено новими термінами або уточнено після консультації з інженерами, робітниками українського походження, які працюють на автомобільних заводах Детройта. Було також опрацьовано багато нових англійськомовних матеріалів у бібліотеці цього університету, Бібліотеці Конгресу США, що вможливило кількісно та якісно покращити словники.

Укладаючи словники, залучали сучасні закордонні й українські стандарти з цієї тематики, перекладні словники, фахову українську та чужоземну літературу останнього десятиріччя.

Матеріали англійсько-українського словників [5; 6] обговорювали також на міжнародних конференціях в Україні, напр., [9–11] із мовознавцями та фахівцями з цієї галузі.

Особливість укладання згаданих раніше словників полягає ще й у тому, що співавтори поряд із традиційними, стандартними врахували сучасні українські терміни з цієї тематики, якими вже послуговуються науковці та фахівцями українських закладів високої освіти, підприємств й інших установ, напр., *помпа – pump* [6, с. 127], *давач – sensor* [6, с. 46], замість *насос, датчик*, а також незаслужено забуті українські терміни, напр., *гравій /нарінок, жорства, ріняк (грубий), рінь (дрібний) – gravel* [6, с. 45].

Доопрацювання потребують терміни, напр., *юбка ізолятора (свічки запалювання – insulator firing end)* [6, с. 187] та інші.

Уважаємо, потрібно укладати спільні для України словники термінів з автомобільного транспорту та інших галузей науки й техніки, ураховуючи українські й закордонні стандарти на ці терміни у формі комп'ютерних словників (КС). Такі словники, на відміну від друкованих, легко доповнювати, додаючи потрібні зміни й поширювати. Стосовно словника термінів автомобільного транспорту такі спроби вже були: основою КС був «Українсько-англійський словник термінів з автомобільного транспорту» [6]; виконавці – викладачі Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Національної академії Державної прикордонної служби України (НАДПСУ) ім. Богдана Хмельницького, Харківського національного автомобільно-дорожнього університету й інших українських, закордонних навчальних закладів і науково-дослідчих установ, про що йшлося в нашій доповіді на Всеукраїнській науково-практичній конференції на базі НАДПСУ 2015 р. [12].

Базою для створення оновленого електронного англійсько-українського словника термінів автомобільного транспорту можуть бути словники [2; 3], укладені харківськими колегами Нелею Нікуліною, Лесею Шуляковою, Олександром Борзенком.

До нових словників потрібно доконечно заводити питомі українські терміни, які незаслужено було вилучено з користування за радянщини, а також терміни зі словників, виданих у 1928–1932 рр., напр., «Російсько-українського словника технічної термінології» [13], українсько-російського «Словника транспортної термінології» [14] та інші. На нашу думку, варто як синоніми до сучасних термінів заводити перші терміни з такими ж значеннями зі згаданих раніше словників 1928–1932 рр., напр., *помпа, смок* [13, с. 184; 14, с. 353] – *pump*, щоб у перекладачів був більший вибір еквівалентів термінів українською мовою.

У додатках до словників бажано подавати списки аббревіатур і скорочень до термінів та їхніх сполук, які існують у цих терміносистемах, списки основних організацій, імен та прізвищ провідних науковців, фахівців, яких часто згадують у науково-технічній літературі кожної галузі науки й техніки, джерела інформації, із яких вибрано терміни тощо [15]. Крім друкованих варіантів

словників, потрібно укласти електронні варіанти цих словників на українських або закордонних програмових засобах [4; 16].

2004 р. в Технічному комітеті стандартизації науково-технічної термінології було розпочато нового проєкта – розроблення системи для укладання комп'ютерних словників і видавання їх одночасно з паперовими версіями. Уже розроблено систему для укладання комп'ютерних двомовних тлумачних термінологічних словників *PolyDic 1.0*. За допомогою цієї системи укладено й видано 5 комп'ютерних словників, які вийшли в світ одночасно з їхніми паперовими версіями. Нова версія системи *PolyDic ML 3.0* надає укладачам словників широкі можливості для укладання багатомовних мультимедійних словників та зорієнтована на сучасний рівень як техніки і програмових засобів, так і потреб користувачів програмних продуктів [16]. Переконані, що цього проєкта потрібно розвивати, підтримати за допомогою грантів і продовжити створення комп'ютерних словників на новій версії системи *PolyDic ML 3.0*, а також комп'ютерні словники термінів автомобільного транспорту.

Висновки. Узагальнивши досвід укладання словників в Україні, можна передбачити створення нових надрукованих словників термінів, разом із комп'ютерними словниками. Для укладання комп'ютерних словників потрібно розробляти, удосконалювати українське або залучити закордонні програмові засоби, щоби створювати такі словники з різних галузей науки й техніки, а також словники термінів автомобільного транспорту.

Уважаємо, перспективним є гуртування в авторські колективи провідних науковців відповідних галузей кількох ЗВО, науково-дослідних інститутів України і закордонних спеціалістів також для укладання великих обсягом та якісних словників для всіх галузей науки й техніки.

До нових словників потрібно доконечно заводити питомі українські терміни, а також терміни зі словників, виданих у 1928–1932 рр. а також включати в додатки всю потрібну для перекладача інформацію.

1. *Англійсько-український словник автомобільних термінів для здобувачів освітніх рівнів «бакалавр» та «магістр» спеціальності 274 «Автомобільний транспорт» всіх форм навчання [Електронний ресурс] / [Упоряд. : Тригуб О., Шльончак І., Тарандушка Л.] ; Черкаський держ. технологічний ун-тет. Черкаси : ЧДТУ, 2018. 149 с.* 2. *Російсько-українсько-англійський словник термінології і номенклатури автомобільного транспорту [Текст] / Н. Нікуліна, Л. Шулякова, О. Борзенко ; Харків. нац. автомоб.-дорожн. ун-тет. Харків : ХНАДУ, 2016. 468 с.* 3. *Російсько-українсько-англійський словник термінології і номенклатури автомобільного транспорту. [Текст] / Н. Нікуліна, Л. Шулякова, О. Борзенко ; Харків. нац. автомоб.-дорожн. ун-тет. Харків : ХНАДУ, 2018. 513 с.* 4. *Кубіч В. Термінологічний словник-довідник з експлуатації транспортних засобів. Автомобілі і трактори. Електронне видання комбінованого використання на DVD-ROM. Запоріжжя, ЗНТУ. 2018. 94 с.* 5. *Короткий англійсько-український словник термінів автомобільного транспорту / Шуневич Б., Олексів Г. Львів : СПОЛОМ, 2019. 168 с.* 6. *Короткий українсько-англійський словник термінів автомобільного транспорту / Уклад. : Шуневич Б., Олексів Г., Шийка Ю. Львів : СПОЛОМ, 2021. 188 с.* 7. *Балабан Т. Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля: для науковців і працівників навчальних закладів, установ нагляду за забрудненням повітря, води, землі та захисту доквілля. Львів : Львівська політехніка, 2000. 398 с.* 8. *Англо-український та українсько-англійський словник-довідник з телекомунікацій [Текст] = English-Ukrainian and Ukrainian-English Dictionary of Telecommunications : понад 4000 термінів / О. Коссак, Р. Кравець ; лінгв. ред. О. Микитюк. Львів : БаК, 1996. 245 с.* 9. *Нікуліна Н. До проблеми лексичної інтерференції (на матеріалі автомобільної терміносистеми) // Вісник Нац. ун-т «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології. Львів., 2006, № 559. С. 153–155.* 10. *Шуневич Б., Олексів Г. Короткий англійсько-український словник термінів автомобільного транспорту: його структура та особливості укладання // Матер. ІХ Міжнар. наук. конф. «Проблеми галузевої комунікації,*

перекладу та інтеграційні процеси в суспільстві». Харків : Нац. акад. Національної гвардії України, 2020, с. 101–103. **11.** Шуневич Б., Олексів Г. Проблеми лексико-графічного забезпечення навчального процесу з іноземних мов. Актуальні питання лінгвістики, професійної лінгводидактики, психології і педагогіки вищої школи: збірник статей VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 25–26 листопада 2021р.). Полтава : Вид-во «Астроя», 2021. С. 345–349. **12.** Шуневич Б. Проект англійсько-українського комп'ютерного словника термінів автомобільного транспорту. Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України : Матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький. Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. 2015. С. 453–454. **13.** Шелудько І., Садовський Т. Російсько-український словник технічної термінології. Загальний (Проект). Технічний відділ Інституту української наукової мови Української академії наук. Держ. вид-во України. Київ, 1928. 422 с. **14.** Словник транспортної термінології (Проект). Сектор термінології і номенклатури Науково-дослідного інституту мовознавства Всеукраїнської академії наук. Вид-во «Українська радянська енциклопедія». Київ, 1932. Т. IV. 373 с. **15.** Шуневич Б. Комплексне дослідження української та англійської термінології з дистанційного навчання. Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології. № 538. Львів : Вид-во НУ ЛП, 2005. С. 43–48. **16.** Комп'ютерні словники термінографічної серії СловоСвіт. URL: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_vocab_CD.htm.

НОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

УДК 81'33

Наталія Олійник

Державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості», м. Київ

ГАРМОНІЗАЦІЯ ТЕРМІНІВ НАЦІОНАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

© Олійник Н. І., 2024

Статтю присвячено досліджуванню викликів і перспектив гармонізування термінів національних стандартів України з європейськими та міжнародними стандартами. Проаналізовано проблеми однозначного розуміння і трактування термінології у стандартах, а також роль відповідних кваліфікованих фахівців у цьому процесі. Особливу увагу приділено значенню сучасної української мови в підвищенні конкурентоспроможности продукції на європейському та міжнародному ринках.

Ключові слова: українська мова, гармонізація, національні стандарти, європейські стандарти, міжнародні стандарти, термінологія.

Суть проблеми. У зв'язку з розвитком міжнародної співпраці, активною залученістю України до розширення партнерських відносин з європейськими та світовими організаціями, урахувавши вектор євроінтеграційних процесів України, гармонізація національних стандартів із європейськими й міжнародними набуває особливого значення і входить до переліку першорядних завдань.

Актуальність дослідження зумовлено недостатнім висвітленням теми гармонізування термінології національних стандартів із європейськими й міжнародними. Водночас ця тема потребує докладного вивчення, оскільки питання гармонізації термінології сприяє, передусім, взаємному розумінню змісту стандартів, є критично важливим для вможливлення правильного трактування та застосування стандартів у різних галузях. Однозначність у розумінні термінів і понять надає можливість ефективно впроваджувати та застосовувати міжнародні стандарти на національному рівні. Проблему підсилено браком в Україні кваліфікованих фахівців, які можуть забезпечити цей процес на високому відповідному фаховому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У ХХ ст. питання стандартизації термінології, яку застосовують у національних стандартах, розроблених на базі європейських і міжнародних стандартів, активно обговорюють у контексті інтеграції України до світової економіки та її прагнення відповідати європейським вимогам.

У наукових працях питанню стандартизації, і гармонізації термінології також, присвячено праці Гавриленко В. М. [1], Гуменюк Т. І. [2], Дерев'янка І. Г. [3], Житіна Я. [4], Наконечної Г. [5], Селяніна Ю. Н. [6] й ін. У їхніх дослідженнях підкреслено потребу гармонізації термінології як

головного аспекту згармонізування національних стандартів із європейськими й міжнародними. Водночас зазначено, що цей процес стикається з численними викликами, серед яких брак кваліфікованих фахівців, що знають чужоземні мови на належному рівні, щоб мати правильний переклад. Досліджування цих та інших фахівців також демонструють потребу дальшого розвитку теоретичних і практичних аспектів сучасної української мови під час гармонізування національних стандартів із європейськими й міжнародними.

Доцільно звернути увагу на публікації міжнародної організації зі стандартизації ISO, зокрема на документ ISO 860:2007, мета якого розглянути питання гармонізації термінології в процесі стандартизації [7]. У ньому розглянуто складнощі, що виникають через різницю в розвитку понять і термінів у різних мовах та контекстах. Особливу увагу приділено тому, що схожість термінів на рівні означень не завжди означає однаковість понять, що може призводити до помилок і непорозумінь. Гармонізування починають з узгодження понять і поступово переходять до узгоджування термінів, що є важливою частиною стандартизації.

Мета цієї статті – дослідження викликів та перспектив гармонізації термінології національних стандартів з європейськими й міжнародними. У статті окреслено основні проблеми, пов'язані з однозначним розумінням і трактуванням вимог, наведених у стандартах, а також визначені шляхи подолання їх. Звернуто увагу на роль кваліфікованих фахівців у цьому процесі, а також на значення сучасної української мови під час гармонізування національних стандартів із європейськими й міжнародними для підвищення конкурентоспроможності української продукції та послуг на європейському й міжнародному ринках.

Виклад основного матеріалу. Інтерес до термінології був ще в період до нашої ери, і до сьогодні є актуальним питанням у контексті сучасних міждисциплінарних досліджень. В. М. Гавриленко у статті «Деякі віхи розвитку зарубіжних термінознавчих досліджень» [1] описує основні етапи становлення термінології як науки. Усистематизований виклад цих етапів у загальному контексті розвитку термінології представлено таким чином:

1. Витоки термінології як поняття (Доісторична епоха)

Розвиток термінології починається ще в доісторичні часи, коли людина лише почала формувати поняття і називати об'єкти навколишнього середовища. Яскравий приклад представлений у 7-му діалозі Платона, де обговорюється, що для пізнання об'єкта необхідні кілька визначників: назва (ім'я), визначення, чітке ілюстративне вираження і сам об'єкт, що має вписуватися в набір характеристик термінологічних одиниць [1].

2. Витоки наукової термінології (початок XX століття)

Початок XX століття ознаменувався формуванням наукової термінології, зокрема, завдяки діяльності Віденського гуртка та розробці LSP (Language for Special Purposes) – методики навчання, що включала систематизацію наукової термінології [1].

3. Розробка перших стандартів щодо термінології як науки (50-і роки XX ст.)

Перші стандарти, що стосувалися термінології як окремої науки, були розроблені у 50-х роках XX століття. Цей етап відзначається стандартизацією термінології на науковому рівні та початком систематичного підходу до гармонізації термінологічних одиниць [1].

4. Гармонізація технічної термінології на міжнародному рівні (50–60 рр. XX ст.)

Гармонізація технічної термінології набрала обертів у 50–60-х роках XX століття. Заснування ISO і спеціального комітету міжнародної стандартизації термінології (ISO/TC37 Language and terminology) стало важливим кроком у створенні єдиної міжнародної термінології. Цей період характеризується активною роботою з уніфікації технічних термінів, що використовуються в різних країнах [1].

5. Видання перших рекомендацій і стандартів термінології (1967–1973 рр.)

Протягом 1967–1973 років було видано перші рекомендації та стандарти з термінології, серед яких ISO/R 1087, ISO/R 704, ISO/R 860, ISO/R 919. Ці документи стали основоположними для подальшої стандартизації термінології на міжнародному рівні [1].

6. Виникнення соціотермінологічних ідей (80-і роки XX ст.)

У 80-х роках XX століття виникають соціотермінологічні ідеї, які висунули концепцію, що термінологія має враховувати соціальні фактори. Важливою віхою цього етапу є публікація статті Іва Гамб'є «Problèmes terminologiques des pluies acides: pour une socioterminology», у якій розглянуто значення соціального контексту у визначенні та використанні термінів [1].

7. Виникнення комунікативного підходу до термінології (90-і роки XX ст.)

У 90-х роках XX століття з'являється комунікативний підхід до термінології, засновницею якого є Тереза Кабре. Вона наголошує на важливості поєднання когнітивного, лінгвістичного та комунікативного вимірів у процесі термінологічної роботи. Цей підхід є міждисциплінарним і враховує не лише змістовну, але й комунікативну функцію термінології [1].

8. Термінологічні проблеми при викладенні стандартів в XXI столітті.

У XXI столітті розвиток термінології зазнає істотної трансформації, що зумовлена ретельним врахуванням мовних та культурно-соціальних контекстів для забезпечення коректного застосування термінів у письмовій та усній комунікації. Важливим аспектом у цьому процесі є гармонізація національних стандартів з європейськими та міжнародними, що призводить до необхідності одночасного використання декількох мов. Така інтеграція виявляє низку проблем, пов'язаних із термінологічними розбіжностями, мовними відмінностями та труднощами у добірці відповідників, використанню сучасної української мови, зокрема лексикології, тому це потребує поглибленого вивчення та дослідження у цей сфері.

Проаналізуємо головні аспекти цього процесу.

Найперше, гармонізувати починають із ретельного аналізу національних стандартів у термінологічній площині, уживання сучасної української мови, у порівнянні з європейськими та міжнародними стандартами. Ідеться про вивчення змісту стандартів, визначення основних розбіжностей у поняттях і термінах, а також аналізування того, яким чином ці розбіжності можуть вплинути на взаєморозуміння та правильне застосування стандартів на практиці.

Другий важливий аспект – це робота з термінологією на рівні понять, уживання сучасної української мови. Поняття, які вживають у різних стандартах, можуть мати різне значення залежно від контексту, де їх уживають. Тому важливо, щоб кожен термін мав однозначне трактування та українське походження, яке відповідало б міжнародним нормам і вимогам. Це, своєю чергою, потребує залучення фахівців, які володіють потрібними знаннями як у галузі стандартизації, так і в галузі лінгвістики української мови.

Черговий крок – це перекладання та пристосовування термінології. Водночас важливо не лише перекладати терміни з однієї мови на іншу, а й враховувати культурові, соціальні та економічні особливості сучасної України, що можуть впливати на сприйняття і розуміння цих термінів.

Ще одним викликом гармонізування є наявність високого рівня готування фахівців у царині української гуманітаристики. Це передбачає як лінгвістичні, так і технічні знання, потрібні для правильного тлумачення та застосовування стандартів. У цьому контексті важливу роль відіграє міжнародна співпраця, яка дає змогу обмінюватися досвідом і найкращими практиками.

Завершальним етапом гармонізування є впровадження згармонізованих стандартів на національному рівні. Ідеться про пристосовання національних нормативно-правових актів і навчання персоналу, який буде застосовувати ці стандарти на практиці. Важливим аспектом цього процесу є належний моніторинг й оцінювання ефективності впроваджених стандартів, що дає змогу виявляти та усувати можливі недоліки й розбіжності.

Згармонізування термінології національних стандартів із європейськими й міжнародними є невід'ємною частиною євроінтеграційного процесу України. Воно сприяє вживання української мови під час викладання змісту стандартів, відповідного, якісного маркування продукції та послуг українського походження на європейському і світовому ринках. Однозначність у розумінні термінів та понять надає можливість ефективно впроваджувати стандарти, підвищуючи рівень відповідності національних вимог міжнародним нормам та популяризації всього українського на світовому ринку, а також уможливорює правильне трактування та застосування стандартів у різних галузях. Однак, щоб досягти цієї мети треба подолати низку викликів, серед яких брак відповідних кваліфікованих фахівців у галузі української гуманітаристики та відмінності в підходах до трактування понять і термінів.

Перспективи гармонізації термінології національних стандартів

Перспективи гармонізації термінології національних стандартів із європейськими та міжнародними можна оцінювати за такими напрямками:

1. Підвищення конкурентоспроможності української продукції та послуг

Згармонізування термінології створює міцне підґрунтя для виходу українських компаній на європейські та світові ринки. Відповідність термінології міжнародним стандартам спрощує сертифікування продукції, знижує витрати на пристосування продукції та послуг до вимог чужоземних ринків. Це відкриває нові можливості для експорту українських товарів і послуг, робить їх конкурентоспроможнішими та сприяє збільшенню ролі України у світовій економіці.

2. Зміцнення правового поля та регуляторного середовища

Згармонізування термінології сприяє вдосконалюванню національного законодавства, яке стає зрозумілішим і послідовнішим як для українських, так і для чужоземних суб'єктів господарювання. Це підвищує довіру інвесторів, зменшує ризики правових непорозумінь та сприяє розвитку правового середовища, яке відповідає європейським і міжнародним стандартам.

3. Розвиток міжнародного співробітництва

Згармонізовані стандарти сприяють поглибленню співпраці між Україною та міжнародними організаціями, зокрема в межах євроінтеграційних процесів. Це дає змогу Україні активіше розробляти нові стандарти, обмінюватися досвідом із міжнародними партнерами та впроваджувати найкращі практики в національну практику стандартизації.

4. Покращення якості освіти та підготовки фахівців

Згармонізування стимулює розвиток освітніх програм, які зорієнтовано на готування фахівців гармонізації термінології. Це й підвищення рівня володіння чужоземними мовами, і поглиблене вивчення міжнародних норм та стандартів. У висліді зросте кількість кваліфікованих спеціалістів, здатних ефективно працювати в умовах зглобалізованого ринку.

5. Інноваційний розвиток

Згармонізування термінології сприяє впровадженню інноваційних технологій і підходів у різних галузях економіки. Відповідність міжнародним стандартам дає змогу українським компаніям брати участь у глобальних проектах, інтегруватися в міжнародні ланцюги постачання та швидше пристосувати новітні технології. Це, своєю чергою, сприяє загальному підвищенню рівня технологічного розвитку України.

6. Стабільність та передбачуваність бізнес-середовища

Згармонізовані стандарти зменшують кількість розбіжностей та непорозумінь між різними суб'єктами господарювання, забезпечуючи стабільність і передбачуваність бізнес-середовища. Це полегшує укладання міжнародних договорів, спрощує регуляторні процедури та знижує ризики виникнення конфліктів через різнотлумачення стандартів.

7. Соціально-економічний розвиток

Згармонізування стандартів і термінології, сприяє поширенню всього українського на національному й міжнародному рівнях, поліпшенню якості життя громадян, гарантуванню високих стандартів безпеки та охорони здоров'я, також допомагає зберігати природні ресурси й убезпечувати екологію, що є важливими складниками сталого розвитку суспільства.

Висновки. Згармонізування термінології національних стандартів з європейськими й міжнародними є важливим і потрібним процесом в умовах інтеграції України до світового економічного простору. Це дає змогу досягти ефективного взаєморозуміння між країнами, підвищити якість продукції та послуг, поширити все українське, його конкурентоспроможність на європейському й міжнародному ринках. Проте, цей процес стикнеться з численними викликами, серед яких різноманітність мовних та культурових контекстів, розрив у розвитку національних і міжнародних стандартів, брак кваліфікованих фахівців зі знанням української мови та фінансові й технічні обмеження.

Щоб подолати ці виклики, потрібно комплексно готувати фахівців, активно співпрацювати на міжнародному рівні, а також мати дієву підтримку держави.

У дальших дослідженнях варто звернути увагу на розроблювання нових підходів і методик, які могли б полегшити гармонізування, а також на навчання та перевишкіл фахівців, відповідальних за цей процес. Таким чином можна забезпечити сталий розвиток й адаптацію національних стандартів до міжнародних вимог, що є основним аспектом успішного інтегрування України до глобальної економіки.

1. Гавриленко В. М. Деякі віхи розвитку зарубіжних термінознавчих досліджень. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2019. № 7(75). С. 152–155. 2. Гуменюк Т. І. Стандартизація в термінології: екстралінгвістичний погляд. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2015. № 55. С. 75–77. 3. Дерев'янка В. Роль термінології у стандартизації лісоматеріалів. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: «Проблеми української термінології»*. 2007. № 593. С.38–44. 4. Житін Я. Погляд на термін крізь призму структурно-семантичного та функціонального підходів. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2009. № 648. С. 9–15. 5. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. Львів, 1999. 110 с. 6. Селянін Ю. Н. Векторне зображення об'єктів стандартизації. *Лісовий журнал*. 1994. №1, С. 36. 7. ISO 860:2007. Дата оновлення: 14.08.2024. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:860:ed-3:v1:en>.

НОВІ РЕДАКЦІЇ ТЕРМІНОЛОГІЙНИХ ДСТУ

© Ребезнюк І. Т., Павлюк Р. В., 2024

Висвітлено та прокоментовано вживання науково-технічних термінів і словосполук у нових редакціях галузевих ДСТУ відповідно до новітніх устандартованих правил, що полегшує сприймання й розуміння вжиткового тексту, сприяє досконаленню українського наукового стилю мовлення та мислення.

Ключові слова: українська мова, термін, термінологійний ДСТУ, дія, подія, наслідок, ліс, дерево, деревина.

У Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [1] зазначено, що одним із його завданків, щоби правильно розвивати українську мову, зміцнювати національну самобутність, зберігати національну культуру, традиції, звичаї, історичну пам'ять, – це застосування української мови відповідно до вимог Українського правопису [2] та стандартів державної мови. Отже, усі терміни й вирази в Державних стандартах України, насамперед термінологійних, потрібно подавати взаємоузгоджено й відповідно до законів української мови.

Однак упродовж перебування України у складі Російської імперії внутрішні закони розвитку української мови, зокрема система правил слововживання відповідно до українськомовного способу мислення, зазнали істотного руйнування через умисне втручання до структури української мови в межах політики мовнищення (*лінгвоциду*), здійснюваної надто активно саме за радянщини. Це зумовлювало неоднозначність українських термінів і невпорядкованість уживання їх. Наприклад, коли *обробляють* матеріали, уживають різних словосполук, серед яких: *обробка* матеріалів, технологія *оброблення* матеріалів тощо. А чому в одному випадку вживають одного слова, а в іншому – іншого? Чи правильно вжиті слова відображають суть дії *обробляти*? Або наприклад, невпорядкованість російської, а за нею й української термінології спричинила те, що термінів із трислів'я «ліс – дерево – деревина» (англ. «forest – tree – wood») вживають зовсім непослідовно. Терміна *ліс* уживають на позначку всіх трьох зазначених утвічків (листяний *ліс*, розпилювання *лісу*, транспортування *лісу*); терміна *дерево* – на позначку другого й третього (високе *дерево*, *дерево-обробний* верстат) [3].

Чи не першого великого значинового крока було зроблено мовознавцями супроти зросійщення української мови у стандарті ДСТУ 3966 «Засади і правила розроблення стандартів на терміни і визначення понять» [4], у якому подано загальні правила слововживання і термінотворення. Відповідно до цих засад розроблено ДСТУ 1.5:2015 [5], ДСТУ 3008:2015 [6], ДСТУ 3321:2003 [7], Ст. ДА 10.003 [8]. Розвиваючи зазначені засади науково-технічна комісія з питань термінології при Держстандарті України неводнораз розглядала засоби позначання втвічків дії (процесу), події та наслідку події [9]. Проте поданих у стандартах правил не завжди дотримуються автори інших термінологійних ДСТУ, далі поширюючи невпорядкованість уживання термінів.

Розвиваючи й поширюючи загальні правила слововживання і термінотворення, профільний підкомітет 10 «Лісове господарство і деревообробча промисловість» ТК 19 «Науково-технічна термінологія» розробив нові редакції трьох галузевих термінологійних ДСТУ: ДСТУ 2233:2021 «Інструменти різальні. Терміни та визначення понять» [10]; ДСТУ 2249:2021 «Оброблення різанням.

Терміни, визначення понять та позначки» [11]; ДСТУ 2654:2021 «Устаткування деревообробче. Терміни та визначення понять» [12]. Ці ДСТУ за новими редакціями чинні від 2022 року.

Готуючи нові редакції ДСТУ, автори намагалися врахувати всі вимоги щодо вживання й формування наукової мови відповідно до: Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [1], Українського правопису 2019 р. [2], чинних термінологічних стандартів [4–8], національних класифікаторів [13; 14], міжнародних класифікацій [15; 16], Лісового кодексу України [17], рекомендацій науково-технічної комісії з питань термінології при Держстандарті України [9]. Також автори зважали на засади українського слововживання і словотворення, поданих у словниках Б. Грінченка, словниках «Золотого десятиріччя», нових посібниках, словниках і наукових статтях. Загалом опрацьовано 145 джерел відомостей.

Мета статті – ознайомити читача з головними засадами нових редакцій зазначених термінологічних ДСТУ.

З-поміж кількох десятків засад обираючи слів, формування словосполук і формулювання виознач, можна виокремити дві головні засади нових редакцій зазначених ДСТУ: виокремче позначання дії, події та наслідку події; розмежовування значин термінів трислів'я «ліс – дерево – деревина».

1 Виокремче позначання дії, події та наслідку події

Таке позначання збазовано на властивості української мови, яка полягає в тому, що українська мова, на відміну від російської, здатна розрізняти назви дій (процесів) і подій, а також їхніх наслідків не тільки дієсловами, а й віддієслівними іменниками [4, с. 17, п. Г. 5.1.1].

Наприклад, російським дієсловом *обработывать* і *обработать* відповідає один російський іменник *обработка*, що означає дію, подію і наслідка: (*во время обработки, после обработки, качественная обработка*).

Українським дієсловом *обробляти* й *обробіти* відповідає три іменники:

- обробляння* – дія (те, що що відбувалося, відбувається чи відбуватиметься),
- оброблення* – подія (те, що сталося чи станеться),
- обробіток* – наслідок (те, що ми отримали чи отримаємо).

Тому правильне вживання цих іменників у словосполуках: *під час обробляння, після оброблення та якісний обробіток* – робить утямкового текста досконалішим й українським.

Щоб українська наукова мова була цілісною, системною та логічною, на підставі ДСТУ 3966 [4] сформовано й розвинено в [3; 8; 18; 20] п'ять головних і низку застосовних правил слововживання, що їх дотримано в нових редакціях зазначених галузевих ДСТУ. Серед інших такі.

Застосовне правило щодо формування словосполук. Уживаючи віддієслівних іменників у словосполуках з іншими словами, треба звертати увагу, що означають ті слова: дію чи подію. Якщо ті слова зосереджують увагу на дії, треба до них додавати віддієслівних іменників, що означають дію; коли – на події, додавати віддієслівних іменників, що означають подію.

Стосовно до словосполук з іменників, одним із яких позначаємо дію чи подію, стандарт [4, с. 17, Г.5.1.1] рекомендує керуватися ухвалами науково-технічної комісії з питань термінології при Держстандарті України (НТК ПТ ДСТУ) [9], та працями [18, с. 86–87; 20, с. 99–102]. Зокрема, НТК ПТ ДСТУ [9] ухвалила низку слів, із якими у словосполуках правильно вживати віддієслівних іменників, що ними позначаємо дію і подію [3] (табл. 1).

Отже, словосполуки, стосовні до дії *обробляти*, треба формувати зі слів лівого стовпчика таблиці табл. 1, додаючи до них віддієслівного іменника *обробляння*. Наприклад, маємо вживати так: період *обробляння*, правила *обробляння*, процес *обробляння*, спосіб *обробляння*, швидкість *обробляння*, технологія *обробляння* матеріалів тощо.

Сполучність деяких слів із віддієслівними іменниками, що ними позначаємо дію чи подію
(відповідно до НТК ПТ ДСТУ [9], [3; 4; 8; 18])

Слова, із якими треба сполучати віддієслівні іменники, утворені від інфінітива <i>недоконаного</i> виду, що означають <i>дію</i> (те, що відбувалося, відбувається чи має відбуватися)	Слова, із якими треба сполучати віддієслівні іменники, утворені від інфінітива <i>доконаного</i> виду, що ними позначають <i>подію</i> (те, що відбулося чи має відбутися)
<p>ритм виконувати відбува(-тися, -ється, -лося, -тиметься) галузь дія етап, стадія засоби знаряддя інструкція інструмент інтенсивність метод, методика механізм настанови наука об'єкт, опір період під час порядок правила практика предмет протрив (тривалість) процедура процес, у(в) процесі режим, рекомендації система способи стиль суб'єкт сфера теорія, техніка технологія, тривати тривок (строк) умови функція царина швидкість</p>	<p>акт і[й]мовірність мить момент подія посвідка свідоцтво реченіць (термін)</p> <p>дата день загроза здля запобігання запобігати звіт з метою місяць небезпека після план рік у[в]наслідок</p>
} завжди	} завжди
	} здебільшого

А в словосполучах, стосовних до події *обробіти*, треба вживати слів правого стовпчика табл. 1, додаючи до них віддієслівного іменника *оброблення*, зважаючи на помітки «завжди» й «здебільшого». Наприклад, маємо вживати: акт (про) *оброблення*, і[й]мовірність *оброблення*, момент *оброблення*, реченіць (термін) *оброблення* тощо.

Застосовне правило щодо вживання слів у назвах публікацій. У наукових публікаціях здебільшого описують засоби та способи виконання дії, тому в їхніх назвах треба вживати віддієслівних іменників, що ними позначають дію. Наприклад, назва публікації «Модельовання споруд уздовж автомобільних доріг» – ідеться про те, як *модельова́-ти* (що робити?) споруди або про те, як *модельова́-ли* (що робили?). Тому цілком природно від дієслова *модельова́-ти* вжито віддієслівного іменника *модельова́ння*, що означає дію.

Згідно з ДСТУ 3966 [4] та відповідно до поданого прикладу, у назвах наукових публікацій (стандартів, посібників, дисертацій тощо) потрібно вживати віддієслівних іменників, що ними позначають дію, а не подію чи наслідка події (табл. 2).

Таблиця 2

Приклади вживання іменників у назвах наукових публікацій

Уживають за рос. взірцем	Потрібно писати згідно з ДСТУ 3966	Примітка (бо дієсл. недок. виду – що робити?)
Наукове <i>обґрунтування</i> та <i>розроблення</i> технологій ...	Наукове <i>обґрунто́вування</i> та <i>розробля́ння</i> технологій ...	<i>обґрунто́вува-ти</i> та <i>розробля́-ти</i> технології
<i>Оздóблення</i> фасадів будинків	<i>Оздóблювання</i> фасадів будинків	<i>оздóблюва-ти</i> фасади
<i>Удоскона́лення</i> технічних систем ...	<i>Удоскона́лювання</i> технічних систем ...	<i>удоскона́люва-ти</i> системи
Проведення <i>оцінки</i> ризиків...	<i>Оцінювання</i> ризиків...	<i>оцінюва-ти</i> ризики
<i>Обрóблення</i> різанням ДСТУ 2249–93	<i>Обробля́ння</i> різанням ДСТУ 2249:2021	<i>обробля́-ти</i> різанням

За одним із головних правил слововживання слів треба вживати так, щоб формальний зв'язок між ними було узгоджено з логічним зв'язком між утямками, позначуваними цими словами [4; 5, с. 11, п. 6.1.1; 8, с. 6, п. 4.1.4; 18; 20]. Наприклад, якщо в речиві потрібно передати ознаку дійової властивості *активного учасника дії* (призначеність чи здатність виконувати дію), то прикметник, що має передавати ознаку цієї властивості, відповідно до цього правила мусить мати формального зв'язка з назвою *дії* і/або *активного учасника дії*. Цього головного правила застосовують насамперед стосовно до обирання чи творення слів, що ними позначають ознаки дійових властивостей учасників дії, їхні дієознаки й подієознаки.

Дійова властивість учасника дії – призначеність чи здатність осóбини / речі бути учасником дії.

Ознаки дійових властивостей учасників дії треба позначати прикметниками з певними суфіксами. Напр.:

Обробля́льний (із суфіксом *-льн-(ий)*) – ознака призначеності акт. учасн. дії;

Обрóбчий (із суфіксом *-ч-(ий)*) – ознака здатності акт. учасн. дії;

Обробн́ий (із суфіксом *-н-(ий)*) – ознака призначеності пас. учасн. дії;

Обробл́енний (із суфіксом *-енн-(ий)*) – ознака здатності пас. учасн. дії.

Окрім дійових властивостей учасник дії може мати дієознаки й подієознаки.

Дієозна́ка учасника дії – озна́ка перебування в дії її учасника, що її позначають дієприкметником. Наприклад, що його якраз обробляють – *обробля́ний* (від дії *обробля́ння*).

Подієозна́ка – озна́ка перебуття в події учасника дії.

Наприклад, що його вже обробили – *обрóблений* (від події *обрóблення*).

Неправильно вживати за російським взірцем одного слова на позначку дієознаки, призначеності та здатності, наприклад, подібно до російського слова *обраба́тываемый* українського *обрóблюваний*. Відповідно до першого головного правила треба вживати різних слів (прикметників і дієприкметників) на позначку дієознаки, призначеності та здатності [3, 4, 8, 18, 20, 21].

Отже, треба вживати:

Обробля́ний – дієознака;

Обро́блений – подієознака;

Обробни́й – призначеність пас. учасн. дії;

Обробле́нний – здатність пас. учасн. дії.

2 Розмежування значин термінів трислів'я: ліс – дерево – деревина

Якщо стверджувати, що сік вичавлюють не з яблука, а з яблунь *на яблуневичавлювальних пристроях* чи із саду *на садовичавлювальному устаткуванні*, то можна було б подумати, що автори такої ствердіни несповна розуму. Бо для всіх – природно, що заготовляємо в саду яблука, транспортуємо їх і потім вичавлюємо з них сік. У лісовому кодексі України [17] зазначено, що в лісі заготовляють різні види деревини (а не дерева чи ліс): ділову, дров'яну, стовбурову, пенькову тощо. Про деревину як тверду тканину, що становить основну масу деревних або кущових рослин, подано в СУМі-11 [22, т. 2, с. 245]. Тоді чому ми, заготовляючи в лісі й транспортуючи з нього деревину, на етапі перероблення її вживаємо назви галузей, технологій, устаткування, які не означають, що вони стосуються до перероблення деревини: *деревобробка*, *деревобробний* верстат, кафедра *лісопиляння*, *лісопильний* цех тощо. Чи ці терміни не подібні до таких: яблуневичавка, яблуневичавлювальне устаткування, кафедра садовичавлювання, садовичавлювальний цех? Але ж уживання таких термінів щодо вичавлювання соку не має логічного змісту.

Тому постає запитанок, як і коли в науково-технічній мові вживати термінів із трислів'я «ліс – дерево – деревина», а також які мають бути похідники від них та словосполучки.

Є три втямки (поняття): 1) велика кількість дерев, які ростуть на великій площі землі, що її позначають словом *ліс*; 2) багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, яку називають словом *дерево*; 3) тверда тканина дерева, що її називають *деревина*. Свого часу Б. Антоненко-Давидович [3] зробив перші кроки до впорядкованості цих термінів, рекомендуючи розмежувати втямки *ліс – дерево*. Він писав, що слово *ліс* має українською мовою одну значину: «сукупність дерев, що ростуть на певній території землі («Кругом яру зеленіє старий ліс» – І. Нечуй-Левицький). Одержувати щодня *ліс* та ще, до того ж, не гектарами, а кубометрами – неможлива річ». А *дерево* – дві значини: «рослина («На похиле *дерево* й кози скачуть». – Прислів'я) й сировину, що добувають із цієї рослини на різні господарські потреби («Я покажу, де є хороше *дерево* на хату». – Леся Українка; «Нам треба ще багато будівельного *дерева*». – Із живих уст)».

Щоб уникнути неоднозначності й неупорядкованості українських науково-технічних термінів із трислів'я «ліс-дерево-деревина» та їхніх похідників, потрібно розмежувати значини кожного терміна. Насамперед, уживання слова *дерево* як сировини треба визнати ненауковим, а вважати його народним розмовним стилем. А зазначені терміни трислів'я «ліс – дерево – деревина» розмежувати так: 1) *ліс* – множина живих чи всохлих, укорінених дерев, розташованих на великій ділянці землі; 2) *дерево* – жива чи всохла, укорінена чи спиляна рослина з гілками; 3) *деревина* – тверда тканина дерева (окрім кори) – сировина для механічного перероблення та оброблення. Тоді зазначені раніше словосполучки потрібно подавати так: не транспортування *лісу*, а транспортування *деревини* (можна й *дерева*, якщо транспортують вікорчувану, спиляну чи зрубану рослину з гілками); не розпилювання *лісу*, а розпилювання *деревини*; не *деревобробний* верстат, а *деревинообробчий* верстат; не *деревобробка*, а *обробляння деревини (деревинообробляння)*; не кафедра *лісопиляння*, а *кате́дра пиляння деревини (деревинопиляння)*; не лісопильний цех, а *деревинопильчий* цех.

Відповідно до зазначених правил слововживання й словотворення уточнено низку термінів та виознак, приклади деяких із яких подано в табл. 3 і табл. 4.

Приклади встановлених термінів за ДСТУ 2233:2021

Назви, що їх вживали за ДСТУ 2233-93	Форма корпусу (тіла)	Назви, що їх треба вживати за ДСТУ 3966, ДСТУ 2233:2021	Форма корпусу (тіла)
стрічкова пилка	стрічка	стрічкова пилка	стрічка
рамна пилка	штаба	штабовá пилка Примітка. Штаба – металева смуга	штáба
кругла пилка	диск (круг)	кружалова пилка Примітка. Кружаловий – який має форму кружала	кружало

Таблиця 4

Приклади устандартованих термінів за ДСТУ 2654:2021

Назви, що їх вживали відповідно до ДСТУ 2654-94	Назви, що їх треба вживати відповідно до ДСТУ 3966, ДСТУ 2654:2021
деревобробне устаткування	деревинообрóбче устаткóвання
лісопильна рама	штабовопíлковий верстат
круглопилковий верстат	кружаловопíлковий верстат
комбінований	скомбінований верстат Примітка 1. Скомбінований – якого вже скомбіновано; комбінований – якого комбінували чи ще комбінують
автоматизовані лінії	завтоматизовані лінії Примітка. Завтоматизований – якого вже завтоматизовано; автоматизований – якого автоматизували чи ще автоматизують

У всіх трьох ДСТУ подано додатки з назвами дій, подій і наслідків подій, стосовних відповідно до оброблення різанням, різальних інструментів та ознак призначеності деревинобрóбчого устаткóвання.

Усі наукові й нормативні засади слововживання і словотворення, що їх застосовано в нових редакціях ДСТУ, розлого викладено в навчальному посібнику «Українське наукове слововживання» [3]. Ці засади становлять основу для згармонізованого вдосконалювання української наукової мови.

Висновок. За наявності національного стандарту, де опубліковано правила слововживання і словотворення, їх у повному обсягу не застосовують у готуванні інших Державних стандартів України, насамперед термінологічних.

Сподіваємось, що ця стаття та оприлюднені зазначені галузеві ДСТУ підштовхнуть авторів ДСТУ і наукових публікацій в ужитковій (науковій, технічній, діловій тощо) царині та їхніх редакторів опрацьовувати вимоги Національних стандартів України й напрацьовувати українськомовний спосіб мислення.

1. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. *Голос України*. 2019. 16 трав. (№ 70 (7096)). С. 16–23. 2. *Український правопис* / НАН України. Київ : Наук. думка, 2020. 392 с. 3. Ребезнюк Ігор. *Українське наукове слововживання* : навч. посіб. Львів : Сполом, 2022. 400 с. 4. ДСТУ 3966-2009. *Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять*. [Чинний від 2010-07-01]. Вид. офіц. Київ : Держстандарт України, 2010. 32 с. 5. ДСТУ 1.5:2015. *Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів*. [Чинний від 2017-02-01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 61 с. (Національна стандартизація). 6. ДСТУ 3008:2015. *Звіти у сфері науки і техніки. Структура та правила оформлювання*. [Чинний від 2017-07-01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 26 с. (Інформація та документація). 7. ДСТУ 3321:2003. *Система конструк-*

торської документації. Терміни та визначення основних понять. [Чинний від 2004-10-01]. Вид. офіц. Київ : Держстандарт України, 2003. 41 с. **8.** Ст. ДА 10.003. Культура авдиторного мовлення. Ч. 1. Слововживання відповідно до українськомовного способу мислення. [Чинний від 2011-07-01]. Київ : НАКККіМ України, 2011. 91 с. Доступ : https://chtyvo.org.ua/authors/Morhuniuk_Vital (дата звернення 27.12.2023). **9.** Ухвали науково-технічної комісії з питань термінології при Держстандарті України / Проблеми української термінології : зб. наук. праць учасн. 8-ї Міжнар. конф. «Проблеми української термінології СловоСвіт 2004». Львів : Ліга-Прес, 2004. С. 209–222. Доступ : [http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Komisija/TK_Komisija.htm#Sect3\(21\)](http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Komisija/TK_Komisija.htm#Sect3(21)) (дата звернення 14.04.2024). **10.** ДСТУ 2233:2021. Інструменти різальні. Терміни та визначення понять. [Чинний від 2022-09-01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2022. 36 с. **11.** ДСТУ 2249:2021. Обробляння різанням. Терміни, визначення понять та позначки. [Чинний від 2022-09-01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2022. 59 с. **12.** ДСТУ 2654:2021. Устаткування деревообробче. Терміни та визначення понять. [Чинний від 2022-07-01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2022. 19 с. **13.** ДК 003:2010. Національний класифікатор України. Класифікатор професій : [електронний ресурс]. На заміну ДК 003:95. Затверджено та надано чинності Наказом Держспоживстандарту України від 28.07.2010 № 327. Із змінами, затвердженими наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 04.03.2016 № 394. Доступ : <http://dk003.com/?code=35>, вільний. Загол. з екрану. Мова : укр. Перевірено : 19.07.2017 (дата звернення 17.12.2023). **14.** НК 004:2020. Український класифікатор нормативних документів. [Чинний від 2020-05-15]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 191 с. **15.** Міжнародна класифікація зображальних елементів знаків. Київ : Державне патентне відомство України, 1997. **16.** Міжнародна класифікація товарів і послуг для реєстрації знаків (Ніццька класифікація). Київ : Державне патентне відомство України, 1997. **17.** Лісовий кодекс України : Постанова Верховної Ради України від 21.01.94 № 3853-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1994, № 17, ст. 99. Доступ : http://ecology.ks.ua/proeco/leg1_06.htm (дата звернення 14.12.2023). **18.** Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник з видавничо-поліграфічної та пакувальної справи : наук.-практ. вид. / П. М. Таланчук та ін. Київ–Львів : Ун-т «Україна», 2006. 664 с. Доступ : https://chtyvo.org.ua/authors/Morhuniuk_Vital (дата звернення 18.09.2023). **19.** Українська ділова і фахова мова : практич. посіб. на щодень / за ред. М. Д. Гінзбурга. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Фірма «ІНКОС», Центр навчальної літератури, 2007. 672 с. **20.** Зубков М. Норми й культура української мови. 4-й-вид., доп. і змін. Харків : ВД «Школа», 2023. 554 с. **21.** Моргунок В., Зубков М., Ребезнюк І. Редагування втямкованих текстів відповідно до ДСТУ 3966 та українськомовного способу мислення. Проблеми української термінології : зб. наук. праць учасн. ХVІ Міжнар. наук. конф. СловоСвіт2020, (1–3 жовт. 2020 р., м. Львів). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 83–96. **22.** Словник української мови, тт. 1–11, Київ : Наук. думка, 1970–1980. Доступ : <http://sum.in.ua> (дата звернення 01.03.2024).

Володимир Тимчук

Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Марина Джига

Донецький національний університет ім. Василя Стуса, м. Вінниця

Євгенія Овсяннікова

Всеукраїнська наукова творча спільнота «Січневі ГІСи», м. Київ

РОЗРОБЛЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДЛЯ ВІЙСЬКОВИХ СТАНДАРТІВ ЗА РАХУНОК ТВОРЧОГО ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНІВ НАТО В ЦАРИНАХ КОМАНДУВАННЯ, КОНТРОЛЮВАННЯ ТА ОПРАЦЬОВУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ

© Тимчук В. Ю., Джига М. В., Овсяннікова Є. В., 2024

Поява в Збройних Силах України найновіших зразків озброєння, зокрема переданого від партнерів у т. зв. Рамштайнській коаліції, та нових тактик бойового застосування сконсолідованої зброї визначає гостру та актуальну потребу розробки сукупу концептуальних основ, однією з яких є військова термінологія. В умовинах тісної співпраці з НАТО вагому частка термінів залучено з англійської мови. На жаль, об'єктивною є хаотизація такої термінологічної роботи, зокрема в частині перекладу термінів або способів запозичувань їх. Наявність неоднакового способу подання одних і тих самих термінів і їхніх означин не сприяє ефективності у військовій справі. Аналіз способів перекладу або запозичин англійськомовних термінів та аббревіатур дає підстави обґрунтувати доцільність саме буквального запозичування зі збереженням у мові перекладу, себто українською мовою, передовсім лексичної основи терміна. На прикладі стрижневого для НАТО терміна *Command and Control, C2* та його трансформації в *C2ISR, Command and Control, Intelligence, Surveillance and Reconnaissance*, використовуючи нормативні вимоги щодо розроблення стандартів, показано корисність творчого перекладу в цій царині, а також застосування штучного інтелекту для збирання термінів у їхньому синонімічно-дублетному розмаїтті.

Ключові слова: українська мова, термінологія, військові стандарти, командування, керування, контролювання, інтеграція до НАТО, запозичення, творчий переклад, підвалини концептуальних основ.

Вступ

У подальшому розвитку української наукової термінології (у військовій, в інженерно-технічній, у комп'ютерній галузях) не обходяться без запозичання. Полеміка щодо доцільності й підходів цього напрямку є традиційною та давньою, і критика апелює до «мовленевого» дороговказу Ю. Шевельова [1], мовляв українська мова має всі засоби, щоби творити відповідників і похідників до будь-яких понять і запозик. Проте існують царини (принаймні окремі частини їх), у яких «коренізація» не буде конструктивною за вагомими критеріями, тож для них єдиноправильною політикою новотворення будуть запозичання.

Отож, існує наполеглива тенденція розвивати та збагачувати лексичну систему нашої мови, але за рахунок запозиченої лексики «варто за крайньої потреби», віддаючи перед запозиченому слову перевагу «слову дорівнозначінному, але вкраїнському, навіть, якщо його нема в новому академічному 20-томовикові, бо є золоті лексикографічні джерела, вилучені й затабуйовані за радянщини, а нині оцифровані й викладені на ресурсі <https://r2u.org.ua>» [2]. Одночасно цю тенденцію посилюють нормативними директивами: «У нормативних документах у всіх сумнівних випадках

необхідно користуватися застандартизованою науково-технічною термінологією, установленою стандартами на терміни та визначення понять, якщо немає потрібних слів у словниках, їх можна утворити за правилами українського словотворення, зокрема наведеними в ДСТУ 3966» [4].

Водночас, убачаючи очевидну неспроможність зберегти консервативні підходи словотворення на українському кореневому фонді в царинах, які відкриті для світу, а такими є все що оперує з потоками інформації, технологій, інновацій та інших нових знань – *«багато термінів і досі не мають усталеного перекладу українською мовою, тому вживають їхні англійськомовні аналоги»* [5], – перекладачі й дослідники шукають надійних орієнтирів у способах органічного освоєння запозичених лексем і термінів засобами української мови, їх пристосовування до власних потреб, не порушуючи законів національного словотворення: *«не варто боротися з інтернаціоналізмами, наукова мова їх адаптує невідворотно й шукати їм заміну є завданням безнадійним і непотрібним»* [6].

Власне ми поділяємо тези щодо відкритості України до світу й для світу, а надто, якщо це є запорукою виживання не стільки мови, скільки нації та державности. Тож метою статті є опис підходів до запозичання в певних специфічних полях окреслених царин.

Варіанти участі громадськості у творенні стандартів

З огляду на об'єктивну реальність потреби для держави якнайшвидше впровадити стандарти НАТО через військові стандарти України запровадити цілісну концептуальну систему термінотворчості не є можливим, і на це не варто навіть витратити зусиль.

Вочевидь, Міністерство оборони України (МОУ) в особі свого Управління стандартизації, кодифікації та каталогізації (УСКК) має змогу розробляти військові стандарти «методом підтвердження», тобто без українського перекладу. Тож найвагомішою місією УСКК стає швидке прийняття цим методом більшості/усіх 1140 стандартів НАТО, інших доктринальних документів [7].

На підставі цього списку організації, діяльність яких спрямована на задовольнення прагнень України до євроатлантичної інтеграції, або інші добродійні ініціативи громадян можуть надати державі (ЗСУ) допомогу в перекладі стандартів українською мовою.

Тож актуальним є сукуп питань як цю взаємодію скоординувати:

1) як створити ініціативну групу (групи) щодо взаємодії лінгвістів й експертів із технічних (військових) питань із подальшим її переведенням у постійну експертну групу на рівні МОУ;

2) як використати наявні або потенційні майданчики для консультацій (катедри закладів високої освіти або дослідчі установи, науково-практичні конференції (або їхні секції), інформаційні ресурси (блоги, сайти, форуми) тощо);

3) як застосувати можливості штучного інтелекту щодо збирання, опрацювання, упорядкування та узагальнювання термінів і визначень з усіх потенційних джерел (нормативних документів, інших офіційних джерел, наукових досліджень тощо);

4) які вимоги висувати щодо розроблення нових термінів і виознак, а також як альтернативних наявним;

5) у який спосіб будувати словникову статтю для кожного терміна, що маєтсья на увазі визначити обов'язкові елементи (вочевидь виходячи зі стандарту НАТО щодо виготовлення самих стандартів);

6) як відображати виконавців ініціативи;

7) яким є спосіб заведення результатів ініціативного перекладу стандартів до тимчасового застосування, що передбачатиме дальше обов'язкове перевидання після опрацювання вповноваженим органом, яким може бути УСКК МОУ (ця дія дасть змогу уникнути дублювання роботи різних ініціативних груп та замість розроблювання чогось наново покращувати вже виконані переклади).

Цей перелік не є вичерпний, але його можна взяти за основу для випрацювання дорожньої карти зацікавленою організацією.

Зазначимо, що над позицією за числом 3 нині працює колектив науковців із Наукового центру сухопутних військ Національної академії сухопутних військ і Національного університету «Львівська політехніка» (НДР «Термінологія») [8].

Практичні виклики перекладу стандартів НАТО в Україні

В ініціативному перекладі двох нормативних документів від партнерів – відповідно [9; 10] – наша група, що нещодавно вперше здійснила апробацію поглядів у колі лінгвістів [11], стикнулася з низкою типових викликів, до яких зараховують: 1) пошук термінології (її відбір поміж альтернативних варіантів перекладу) з різних джерел, з офіційних документів; 2) переклад відсутньої термінології; 3) переклад термінології, наявні альтернативні варіанти перекладу якої не задовольють ініціативну групу з певних міркувань; 4) як будувати словникову статтю для кожного терміна; 5) як комунікувати й розподіляти обсяг роботи тощо.

Щодо першого пункту треба виокремити таку об'єктивну характеристику термінотворчості як хаотизація. Не вдаючись до аналізування причин, бо це загальнознані полеміки не тільки за участю представників різних лінгвістичних або перекладацьких шкіл, а і герметичність кіл, яких мала би зачіпати термінологія: військове середовище (теж дуже різномірне) діє само по собі, керуючись чинними, інколи внутрішніми керівничими документами, які, своєю чергою, творено різного часу «мовного забезпечення», що означає наявність відмінних термінів і різнотлумачень стосовного того, що мало би бути єдиним.

Виходом є укладання бази термінів з усіма синонімами в електронному форматі, як перший етап для відбирання й уточнювання термінів уже експертною групою. Завдання щодо збирання можна успішно виконати за допомогою розробленої програми [8].

Щодо перекладу термінології, то нашою ініціативною групою вирішено дві проблеми-виклики: перше, це переклад аббревіатур та інших скоротин [12], друге – це альтернативний переклад наявних термінів (і встандартованих) для поповнення власне бази синонімів.

Зрозуміло, що цей наш намір потребує прояснення.

Причину, що має комплексний характер, розкладено на такі обґрунтування.

Перше, розроблені терміни українською мовою не вплинуть у жодний спосіб і жодній перспективі на процеси стандартизації в НАТО, оскільки надання статусу узгодженої термінології – тривалий і складний процес на основі консенсусу всіх його членів. Тож навіть Франція (і Бельгія, і Канада, і Люксембург), маючи за офіційну мову НАТО французьку, для узгоджування термінології вживає аббревіатуру (напр., *C2, C4ISR*) з англійської мови (див. рис. 1).

AAP-15(2013)	
A	
A¹ Army [AAP-06] <i>armée de terre</i> [AAP-06]	AA⁷ (admitted – toléré) Preferred abbreviation: A/A Abbréviation privilégiée : A/A
A² search area [ATP-10] <i>zone de recherche</i> [NASG]	A/A AA¹ (admitted – toléré) air-to-air [STANAG 4586] <i>air-air</i> [AC/224]
A2C2 army airspace command and control [NASG] <i>commandement et contrôle de l'espace aérien de l'armée de terre</i> [NASG]	AAA¹ anti-aircraft artillery [ATP-44] <i>artillerie antiaérienne</i> [NASG]
AA¹ air armament [NSDD] <i>armement aérien</i> [NASG] <i>armement des forces aériennes</i> [NASG]	AAA² area advisory authority [NASG] <i>autorité consultative de zone</i> [NASG]
AA² air army [MC 0161] <i>armée aérienne</i> [NASG]	AAB air assault brigade [NASG] <i>brigade d'assaut aérien</i> [NASG]
AA³ airborne antenna [AC/224] <i>antenne aéroportée</i> [AC/224]	AAC ACCS Advisory Committee [NASG] <i>Comité consultatif pour l'ACCS</i> [NASG]
AA⁴	AACP Allied acquisition practices publication [NSDD] <i>publication interalliée sur les pratiques d'acquisition</i> [NASG]

Рис. 1. Вигляд і зміст сторінки стандарту НАТО на прикладі AAP-15 (2013) [13]

Друге, Україна здійснює кроки щодо набуття членства в НАТО й цей процес є неминучим, тож доведеться (рано чи пізно, але краще всім відомо коли) прийняти мовні правила НАТО навіть ціною певного «національного мовного суверенітету». Іншими словами, з'являється підстава для поступового введення в обіг запозичин без перекладу (розв'язуючи так чи інакше суперечності з чинними вимогами Українського правопису та [3; 4]).

Приєднання України до НАТО має на меті забезпечити сумісність багатонаціональних сил, зокрема й на комунікаційно-лінгвістичній основі (тобто через безпосереднє спілкування англійською мовою). І зрозуміло, що цьому має зарадити однозначне володіння термінологією. Оскільки класично ЗС призначені для дій у жорстких умовах щодо часу ухвалення рішень, то «дозволити» військовикові таку часову розкіш, як обмірковувати термін (згадувати його переклад і означення у критичних умовах замість дій, які потрібні на бойовищі), є свідомим і завчасним злочином, спрямованим на зниження бойової ефективності вояка. Так, ми й насправду лінгвістичними складниками торкаємося глибин психології бою, і кожен командир, як і весь світовий досвід двобоїв (війн, бойових зіткнень, битв й інших *батлів*) свідчить про те, що командування та контролювання на полі бою мають бути найшвидшими, найлаконічнішими й найзрозумілішими.

Саме тому наша ініціатива вважає, що для військової термінології запозичування має стати основним способом перекладу стандартів НАТО, і це має відбуватися або методом транскрибування, або транслітерування, або словотворення від запозиченої основи. Десь приблизно так, як ми похилим шрифтом вирізнили два найпоширеніші терміни в бойових стандартах НАТО: відповідно *battle* та *command and control* (можливі й інші варіанти для останнього стрижневого слова: *контрольованість*, *контроль*, *контрольність*, *контролінг*, *контроля*). Наш підхід не є унікальний і має під собою достатню наукову та практичну базу [14].

Такі переклади спочатку збільшать низку синонімів (або дублетів, що ними є співвідносні з тим самим поняттям одиниці, лексичні значини яких цілковито збігаються й не містять семантичних відмінностей [15]), і це не завжди негативно – «...синонімія є доречною, бо сприяє найточнішому висловлюванню думки, униканню зайвих повторів» [16] – тож завдяки використанню спеціалізованого програмового застосунку на основі ШІ на певному етапі можна швидко залишити тільки два...три альтернативних варіанти перекладу: й устандартований відповідно до попередньої діяльності мовознавців або вповноважених організацій (УСКК МОУ тощо), і запозичений, який є прямий (близький) звуковий (графічний) відповідник терміну зі статусом узгодженого в НАТО.

Така здавалося б контрверсійна процедура має ще дві переваги: по-перше, можна чітко передати значину терміна, яку він має в англійській мові, адже не є таємницею, що через бойові та освітні традиції різних армій і термінологія щодо одних понять різниться, як і самі поняття та визначення, виходячи з реалій, які мають місце в ЗСУ або в НАТО, і значина натівського *command and control* та національних *управління (керування), командування, контроль* тощо. Про це чітко йдеться в основному керівничому документі: «8.2.8. Під час розроблення терміноstatті слід звертати увагу на такі особливості: а) переважні, загальноприйняті чи nereкомендовані (недозволені) терміни для позначення поняття в одній мові не завжди відповідають переважним, загальноприйнятим та недозволеним термінам, що позначають поняття у іншій мові; б) подібність на рівні термінів у різних мовах необов'язково означає, що позначені цими термінами поняття тотожні; в) скорочена форма терміна однієї мови не обов'язково має скорочену форму-відповідник у іншій мові» [17].

Іншим викликом, який посилює складність перекладу, є значна частка абрєвіатур [14] у нормативних документах НАТО й сумісній діяльності в мультинаціональному форсі (ще одна ілюстративна спроба перекласти Multi-National Force не багатонаціональними силами, що дасть однозначність абрєвіатур *MNF* = МНФ). Таким чином, ми пропонуємо застосувати творчий підхід до перекладу термінів у такий спосіб, щоб абрєвіатура з міжнародного стандарту, який запроваджує

Україна, відповідало б абрєвіатури, утвореної українською мовою [11]. Бо абрєвіатура *C2* в усіх арміях світу є самодостатньою та швидкою, як постріл, і жодна національна традиційна абрєвіатура КУ не відтворить її мілітарної світоглядности й сукупности дій, які передбачає *command and control*. Вочевидь, що її треба перекладати тільки як К2, а вже як це зробити, це і є творчим підходом мовознавців, лінгвістів і просто небайдужих до життя та здоров'я військовиків ЗСУ.

Висловлені погляди-напрямки оперто на недоліки розроблених в Україні документів, у яких трапляються суттєві різночитання для застандартованих понять, що недопустимо. Так, вище ми згадали абрєвіатуру *C4ISR* зі значиною *command and control, communications, computers, intelligence, surveillance and reconnaissance*. Ось як перекладено та потрактовано її складники в різних джерелах:

1) у [18] подано виознаку, вочевидь, *joint ISR system*:

4.1.26 об'єднана система розвідки, спостереження і рекогносцировки

Система, в якій інтегровано й зсинхронізовано процеси планування і ведення розвідувальної діяльності органами розвідки, для чого використано всі наявні розвідувальні спроможності для добування розвідувальної інформації, її опрацювання, доведення і застосування в інтересах розвідувального забезпечення підготовки і провадження операцій (бойових дій)

2) у [19] у трьох (!) терміностаггах абрєвіатуру розкрито у свій унікальний спосіб (!!):

Вигляд терміностагги	Імовірне скорочення
ISR intelligence, surveillance and reconnaissance [SRB-N(2005)0011] аналітична, видова й військова розвідка	АВВР
JISR joint intelligence, surveillance and reconnaissance [AC/259 (AHWG)D] об'єднана розвідка, спостереження та рекогносцирування	ОРСР
C2ISR command and control, intelligence, surveillance and reconnaissance [IMSWM-0127-2005] командування й управління, розвідка, спостереження та рекогносцирування	КУРСР

3) в онлайн словниках переклад терміна має такі значини:

Словник	Розробник	Значина розгорнутого терміна <i>C2ISR</i>
Google translate	США	управління, розвідка, спостереження і розвідка (<i>не перекладає як усталений вираз</i>)
Reverso	Франція	командування управління розвідки спостереження та розвідки; командування, управління, розвідка спостереження і огляд (<i>багатоваріантний переклад</i>)
Multitran	росія	система командування, управління, збору інформації, спостереження та розвідки (<i>як усталений вираз</i>)

Як видно, не лише абрєвіатури вводять в оману, а й вживання різних термінів (*рекогносцировка й рекогносцирування*). У популярних онлайн-перекладачах проблеми перекладу усталеного вислову (*C2ISR* та різновиди) не врегульовано, що свідчить і про відсутність авторитетного друкованого довідника або словника з цих питань, в Україні також. У науковій літературі це тільки посилено, хоча в дальшому прикладі автор – експерт у цій царині: «Першочерговими пріоритетами у роботі *JCG C2* є інтеграція національних систем *C2* в рамках Об'єднаної системи збору інформації, спостереження та розвідки (*Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance, JISR*)» [20], отже, тут замість терміна *розвідка* є *інформація*, а замість *рекогносцирування* – *розвідка*. Також щодо останніх двох понять трапляються й інші переклади – відповідно *збір інформації* та *інструментальна розвідка*.

Вочевидь, абрєвіація українською мовою, як варіанти через ОСІСР, ІСР, ОІСР, К2ІСР, таки має під собою основу щодо зуніфікування.

Сподівана реакція лінгвістичної спільноти України

Дозволимо собі ще кілька цитат.

«...Тепер не існує однозначного визначення поняття «термін», хоча загальноприйнятими характеристиками терміна як особливої лексичної одиниці вважають: а) системність; б) об'єктивність; в) однозначність (або принаймні тенденція до однозначності); г) експресивна нейтральність; д) наявність дефініції; ж) милозвучність. ... Для сучасного глобального світу науки і техніки притаманна активна, надзвичайно динамічна взаємодія наукових, економічних, фахових контактів. Розвиток наук різних галузей знань у різних країнах відбувався, як відомо, неоднаково й нерівномірно, а тому в різних мовах однакові поняття мають різні джерела номінації: 1) статус терміна надають загальноовживаним одиницям цієї мови як вислід різносемантичних процесів, наприклад метонімії; 2) термін потрапляє до мови як запозичина з іншої мови; 3) терміна утворюють у мові за допомогою грецьких або латинських морфем; 4) термін набуває нового значення в результаті запозичування одиниць з інших наукових галузей; 5) терміна «вигадують» ті, хто щось винаходить. ... Формування та розвиток будь-якої терміносистеми – надзвичайно складні проблеми через екстралінгвістичні й лінгвістичні параметри: еволюція такої складної системи – це процес постійного розгортання та переінтегрування всіх складників цієї системи залежно від еволюції самої галузі знань, яку номінує ця терміносистема (серед найголовніших функцій терміна завжди вирізняють номінативну функцію, оскільки він завжди є словом або словосполученням, й інформативну функцію, оскільки він завжди виражає окреме поняття в цій галузі знань), і її інтегрування з іншими галузями знань, бо нині нема окремих, цілковито автономних галузей знань. Надто це виявляється, коли досліджують системи, які доволі динамічно розвиваються і, унаслідок цього, мають вельми нестабільний характер: цілісність і диференційованість такої системи одночасно формується і руйнується в процесі її розвитку» [21].

«Багато термінів і досі не мають усталеного перекладу українською мовою, тому вживають їхні англійськомовні аналоги. Візьмімо, хоча б, стандарт процесу розгортання моделі роботи з даними в хмарному середовищі – процес оркестрації (від. англ. «orchestration»). Якщо хочемо скористатись певним українськомовним аналогом, то радше доведеться говорити про автоматичний керований даними комплексний відлагоджений процес, у якому є підготовка даних, розгортання моделі прийняття рішень і реалізація відповідних задач. Чимало просунутіших технік насправді є узагальненнями та розширеннями лінійної моделі. Хоча історично модель лінійної регресії висвітлено в багатьох українськомовних підручниках, однак із набуттям популярності й поширення нових методів науки про дані, усе частіше термінологія, що вживають, працюючи з лінійною моделлю, починає дослівно наслідувати англійськомовну термінологію чужоземних підручників або навіть аббревіатури, що походять з англійської. Працюючи з даними [із різноманітних сутностей (entities)] все частіше терміни «набір даних», або ж «вектор спостережень», «вибірка» замінюють на *data set*, або ж навіть «датасет». Замість популярних у середовищі програмістів підходів щодо «архітектури з керуванням потоком даних» найчастіше маємо вживання терміна *dataflow architecture*. Алгоритми машинного навчання вже усталено класифікують на *supervised / unsupervised learning*, забуваючи про можливість уживання термінів «навчання з учителем» і «навчання без учителя», або ж «проконтрольоване навчання» та «непроконтрольоване навчання» [22].

«Що об'єднує запозичені слова і терміни (пряме запозичення, без ніякого перекладу, односкладових слів і термінів: *bit, block, code, drone, GIS*; транслітерація, тобто практично без перекладу, двоскладових англійських лексичних одиниць: *AWACS, blockpost, display, gadget, leader, message, planшет, server, standard*; запозичення, без спеціального перекладу, трискладових слів і термінів: *interface, navigator, operation, processor, simulator*; запозичення двокомпонентних (двослівних) термінів: *compact disc, digital computer, instant message, laser printer, random sampling* і т. д. – наше опрац., у т.ч. доповнення виділеними потовченим шрифтом термінами)? Чому вони добре себе

почувають в україномовному середовищі? Очевидно тому, що їхній зміст легкий до розуміння. Вони непогано узгоджуються з фонетичною структурою української мови, добре з нею збалансовані з точки зору кількості голосних і приголосних звуків, піддаються відмінюванню й отже вписуються в морфологічну структуру української мови. Коротше кажучи, слова з одного, двох і трьох складів досить швидко адаптуються й українізуються» [23].

«... Характерними рисами фахової мови є як інформативність (яка зумовлює насиченість текстів вузькогалузевою термінологією), так і мовна та часова економія (яка прагне до прозорості й максимальної стислості та чіткості подачі інформації). Ці риси з одного боку доповнюють одна одну, а з іншого протиставляються одна одній. Таким чином, зважаючи на складну структуру німецькомовних термінів та їх відтворення українською мовою за допомогою багатокомпонентних словосполучень (напр. нім. *Atomrechtliche Verfahrensverordnung*, укр. правове регулювання заходів з ядерної безпеки), виникає необхідність у їх скороченні та стислому вираженні складних понять засобами мови. [Завдяки аббревіатурі та скороченню зникає потреба] їх розгортання й пояснення, [і виникає] можливість використання взаємозамінних термінів з повним та абсолютно рівним смисловим навантаженням. ...Результати порівняльного аналізу типів аббревіації в межах німецької та української [...] свідчать про низький рівень відповідності аббревіатур у двох мовах, що є великою проблемою для перекладачів та лінгвістів. Переважна більшість, а саме 88% німецьких аббревіатур, не мають відповідників в українській мові, що пояснюється недостатнім рівнем розвитку української [...] та відсутністю сучасних фахових словників, які б фіксували та нормували використання аббревіатур. ...І головна проблема в тому, що це не окремий випадок, а вже певна закономірність у функціонуванні української термінології» [24].

«Чужомовні назви варто пристосовувати до законів української мови. Приміром, запозичаючи назву процесу, треба, насамперед, від іншомовного слова утворити українське дієслово недоконаного виду, а далі всі похідні слова, наприклад так, як відбулося з похідними від чужомовного слова форма: процес – формувати, формування, сформувати, сформування; наслідок – формовання, формація. Не можна стандартизувати чужомовні іменники на позначення дії, що закінчуються на -ція, -інг, -мент та ін., які не даватимуть змоги розрізняти поняття дії і події (недоконаного та доконаного процесу) і тим руйнуватимуть структуру української мови. Такими іменниками можна позначати інші поняття: наслідки дії, об'єкти, суб'єкти тощо, наприклад: процес – публікування, сортування; об'єкт – публікація, сорт, асортимент» [25].

«Термін менеджмент [від англійського дієслова *to manage* (керувати), яке походить від кореня латинського слова *manus* (рука)] означає «сукупність принципів, методів, засобів і форм управління виробництвом з метою підвищення його ефективності, збільшення прибутків». Отож для пояснення терміна, який означає дію, використовується два українських терміни: управління і керувати. Таке змішування понять в українській мовній практиці зустрічається досить часто. Проте згідно із сучасними термінологічними нормами для означення дії треба використовувати терміни керувати, керування. Термін менеджмент може також означати керівний орган фірми, підприємства. У цьому випадкові варто його пояснювати синонімом управління. ...[Різні] автори не рідко уважають терміни керування і управління синонімами, що не зовсім правильно. ...Знайти однослівну україномовну заміну термінам [«кадровий консалтинг» – надання рекомендації щодо підвищення ефективності кадрової політики; «бенчмаркінг» – запозичення методів керування інших успішних підприємств з метою подолання слабких сторін у праці власної фірми] практично неможливо. ... Висновки. Запозичення іншомовних термінів – закономірне явище, важливий засіб поповнення української термінології менеджменту. Воно сприяє збагаченню української термінології та розвитку мови як такої. Проте існує тенденція надмірного, часом некритичного поповнення української терміносистеми новими, переважно англійськими термінами за наявності у мові усталених питомих термінів. Цей процес не можна пускати на самоплив, бо це може призвести до безпідставної примітивізації термінів» [26].

Трактування відомих мовознавчих поглядів

Нескладно побачити з обраних цитат (із великої кількості інших поглядів), які полемічні між собою, про те, що на пропоновані погляди можлива критика. Хоча з цих же цитат видно, що автори й самі не знають, як розв'язати складну проблему терміноворчості для постійної живої мови, що вже казати про аспекти мілітарного domeйну (в інших авторів як варіант – військової царини, галузі, ділянки, поля [2]). Бо не можна юридичну *директиву* Головнокомандувача ЗСУ замінити *настановою*, як це пропонували також в [2], адже такі типи керівничих документів і так давно існують у службовій діяльності, ситуацію – *становищем (станом)*, бо ситуаційна обізнаність стала невід'ємним елементом *C4ISR/K4ICP*, а взвод – чотою, бо перший у світі новий вид збройних сил – створено в червні 2024 р. Сили безпілотних систем – оперті на военний успіх сотень, а може й тисяч взводів безпілотних авіаційних комплексів і стільки ж взводів радіоелектронної боротьби.

Оскільки з новими формами бойового застосування військ з'являються і нові явища та поняття, а також і через засвоювання стандартів від партнерів, які над цим працювали впродовж довголітньої історії НАТО, то саме тут доречно покликати на підтримку заувагу науковця П. Селігея, що *«запозичений термін доцільний лише, якщо він позначає явище чи втямок, що його вперше відкрили й описали за кордоном»* [27].

Тож поява таких невластивих запозик українській мові (а разом і в науковому обігові) як згадані вище консалтинг, бенчмаркінг лише підкреслюють значину англійськомовного світу до різнобічного життя в Україні, у якому з'являються такі терміни як комп'ютинг (так назвали й серію видань в НУ «ЛП», і науковий журнал, й освітні програми низки українських ЗВО зі статусом національних), процесинг, ембединг, датамайнінг, коворкінг, брифінг, інжиніринг, моніторинг тощо (на додаток до маркетингу, рейтингу, мітингу), що підживлює виклики перед перекладачами та мовознавцями, зокрема щодо словотворення для різних частин мови. У монографії [25] розглянуто ступінь лексико-семантичного освоєння 100 англізмів (із корпусу лексичних термінів, які вжито в визначених для перекладу стандартів [9; 10], до цієї вибірки науковців потрапили слова *меседж, моніторинг, онлайн, чат*, що склало 4% від слів, які надмірно поширені в інформаційному соціумі. Іншими словами, вузько-успеціалізована лексика, що спрямована на «покривання сенсами» обмеженої частини комунікаційного світу, не має істотного, насамперед емоційного, впливу на розвиток українського словотворення власне через частоту слововживання і не посилює англобарбаризації, яка для цієї вибірки має значину 65% [28], а радше відповідатиме освоєній запозиці (*моніторинг* із синонімами *спостереження, контроль*) або запозик як новотворів (*дрон, радар, ефневішка*)).

Ініціативні рішення та пропозиції: перші спроби

Хоча відповідно до 8.1.5 [29] рекомендовано не вживати чужомовних слів і термінів якщо є рівнозначні слова й терміни в українській мові, але у зв'язку з тим, що ми припускаємо, що інколи *«термін або визначення запозичуваної терміностації не відповідає вимогам цього ВСТ»* (7.4.5.2 [17]), то виникає потреба уточнити терміна або виознаку, а також через запозичання чужомовного слова (терміна), тобто *«до терміносистеми можна додати скоригований варіант запозиченої терміностації, виправивши її граматично і стилістично, додавши чи змінивши ознаки, що розкривають зміст поняття. Зміни в такому разі не повинні порушувати змісту й обсягу поняття»* (7.4.5.2 [17]).

Власне цей підхід плановано покласти для розроблення стандарту, перекладаючи союзні публікації зі ступенем відповідності «творчий».

Нижче покажемо, як ми вбачаємо представлення матеріалів стандарту.

Відповідно до 7.4.1.8 [17] кожна терміностація має містити визначені елементи, окремі з них – за наявності, але виходячи з наших вступних підходів щодо розроблення стандартів зі ступенем відповідності, якого нема, а саме з т.зв. ступенем відповідності «творчий», ми рекомендуємо забрати з б), е) пункту вказівку «(за наявності)» (ідеться не про зміни до стандарту [17], а про

пояснення до розроблюваного стандарту відповідно до правила, згідно з яким «*обґрунтовують і пояснюють будь-які редакційні зміни, відхилили і пояснення до них*» (див. 7.4.5.2, 8.2.2), оскільки наша мета власне привнести в стандарт надлишковість через нові перекладацькі рішення. Тому для творчої роботи 7.4.1.8 маємо бачити так: «Терміно стаття українською мовою має містити такі складники (ми змінили нумерацію, а також після тире додали коментарі):

а) *класифікаційний номер терміно статті* – відповідає міжнародному перекладаному стандарту;

б) *термін* (зокрема *скорочення* як термін) – подавати не переважний термін, як це рекомендовано 7.4.3.2а, а припустимий (як «творчий») термін, себто той, який розроблено (керуючись 7.4.3.3 щодо нового терміна) на творчій основі (вочевидь, що тут переплетено роз'яснення щодо переважного та припустимого термінів, бо ще не зрозуміло який із них зможе «найкраще і найповніше передати значення поняття», а який виявиться просто «широко вживаним і буде вжито як синонім»), до того ж для терміна-словосполучення порядок слів має відповідати порядку слів оригінального стандарту (елемент творчого підходу); шрифт – напівгрубий; терміни, що мають окрему терміно статтю в цьому ж документі, підкреслюють, а в дужках зазначають відповідний номер терміно статті;

в) *термін-синонім* – викладати враховуючи 7.4.1.8в, зокрема й через суміщення, для якого відповідно до 7.4.6.2 слова, які відрізняються, беруть у квадратні дужки; але також тут належить подавати вже «*нерекомендований термін (неточний, незрозумілий чи застарілий)*», яким може об'єктивно стати й раніше «*переважний*» чи «*дозволений*»/«*припустимий*» термін, водночас відповідно до 7.4.5.1 треба додати або джерело (ДСТУ чи ВСТ і його номера), якщо його застандартовано, або в квадратних дужках порядковий номер джерела інформації, зазначеного в структурному елементі «*Бібліографія*»;

г) *скорочення, умовна позначка* (за наявності) – напівгубим шрифтом (через крапку з комою) або в дужках для умовних позначок; п. 8.2.7 рекомендовано давати й переклад українською мовою словосполучення, від якої утворено скоротину, але вочевидь така скоротина не відповідатиме творчому підходові щодо перекладу абривіатур (тобто скоротин в оригінальній мові) як наче це власна назва, через запозичування, тож у цьому пункті маємо допускати обидва варіанти скоротин: творчий (із добором нових лексем у складі терміна) та наявний (хай і рекомендований (застандартований український відповідник із зазнакою джерела інформації) або припустимий);

д) *нерекомендований (недозволений) термін* – відповідно до 7.4.3.6 подавати після застандартованих (термін, синонім, скоротину) похилим світлим шрифтом, зазначаючи «(нерекомендований)» або «(недозволений)», або згідно з нашою пропозицією як «(невідповідний)» (причини невідповідності виникають власне зі спонук до творчого підходу, щоб термін був водночас і графічно впізнаваним у спільних діях МНС, і не мав хибних (паразитних) тлумачень у порівнянні з оригінальним терміном, як це може мати місце через різні реалії ЗСУ і НАТО);

е) *визначення поняття* – раціонально коротке одне речення з інформацією, яка робить поняття унікальним (7.4.4.1), водночас для перекладу з відповідністю «творчий» можна подати додаткову виознаку поняття до терміна (7.4.4.4), яка є відмінною від застандартованого, але має інформацію, яка спрямована на досягання ідентичності перекладу (у разі, якщо застандартоване поняття має відповідність «змодифікований», така виознака теж наводити, зазначаючи джерела (див. вимоги до п. вище); до того ж, якщо термін позначає кілька понять однієї й тієї ж самої чи різних предметних галузей, кожне поняття подають з окремою виознакою в окремій терміно статті (7.4.4.5), у разі потреби з позначкою предметної галузі (див. 7.4.3.5), тоді повторюваний термін нумерують за допомогою цифри у верхньому реєстрі; також якщо вжито у виознаці терміни, що теж стандартують, то їх підкреслюють, вирізняючи та в дужках зазначають номер його терміно статті;

ж) *чужомовний* (у нашій діяльності – англійською мовою) термін-відповідник – подати відповідно до 7.4.8.3в, а саме: правобіч від відповідної української терміностагті окремим стовпцем від початку рядка, напівгрубим шрифтом, а виознаку – під ним прямим світлим шрифтом;

и) *примітка* (за потреби) – із нового рядка шрифтом меншого розміру, при цьому «Примітка» або «Національна примітка» (якщо її зміст не виходить за межі редакційних змін), або «Національний відхил», якщо його зміст виходить за межі редакційних змін, друкують напівгрубим шрифтом, а після крапки – її текст прямим світлим шрифтом – це може бути або деяка інформація (керівничі вказівки, обов'язки, процедури, організаційні структури тощо), що є важливою для розуміння терміна (7.4.4.1), або та, що уточнює його значину, галузь застосування тощо (7.4.9.3); у разі подання у структурному елементі кількох національних приміток, і відхилів їх нумерують арабськими цифрами;

к) *приклад* (за потреби) – із нового рядка з інтервалом в одну висоту основного шрифту шрифтом меншого розміру, до того ж «Приклад:» друкують світлим похилим шрифтом, а його текст – із нового рядка прямим світлим шрифтом;

л) *джерело* (за наявності) – тоді як у стандарті НАТО є посилка на інші стандарти, які запроваджено в Україні, то посилаються на національні документи, якими запроваджено ці стандарти, і наводять їх у структурному елементі «Нормативні посилання», не запроваджені стандарти зазначають у структурному елементі «Бібліографія» (тоді як відповідні положини у формі витягу (пункти або розділи) з іншого стандарту НАТО можна подавати як ідентичний переклад у довідковому додатку до ВСТ).

Приклад відпрацювання терміностагті зі ступенем відповідності «творчий» для C2ISR:

4.1.26 К2ІСР

(система) **командування та керування** (4.1.10), **інтелідженс** (4.1.7), **спостереження, розвідка** (4.1.12) (творчий); *командування й [та] керування, розвідки, спостереження та рекогноситування [рекогносцировки] (01.001.009-2017 (01)) (нерекомендований); командування та контролювання (4.1.10), інформаційна робота [інформація] (4.1.11), спостереження, розвідка*

4.1.26 C2ISR

command and control, intelligence, surveillance and reconnaissance [IMSWM-0127-2005]

Система, у якій інтегрують та синхронізують процеси планування та ведення розвідувальної діяльності органами розвідки, задіюючи всі наявні розвідувальні спроможності для добування розвідувальної інформації, її опрацювання, доведення та застосування в інтересах розвідувального забезпечення підготовки і проведення операцій (бойових дій) (01.001.009-2017 (01))

Примітка. В українських джерелах автори віддають перевагу абревіатурі без перекладу, тобто C2ISR.

Приклад. Інтеграція національних систем К2 в Об'єднаній системі збирання інформації, спостереження та розвідки.

Висновки Запозичання чужомовних термінів є важливим і природним процесом у формуванні та розвитку української військової термінології. Заведення термінів з англійської мови, таких як *Command and Control*, *C2*, через переклад-калькування сприяє уніфікації військової термінології та забезпеченню оперативної сумісності між Збройними силами України та військовими силами НАТО, що є критично важливим у контексті інтегрування України до альянсу. Уживання усталених

українських термінів не завжди виправдане через їхню невідповідність семантиці оригінальним термінам і поняттям. Надмірність у запозичанні англійськомовних термінів потребує певних пошуків балансу для розвитку української термінології зі збереженням національної ідентичності, але це доцільно робити вже в мирний час. Головним є те, що впровадження міжнародних стандартів є потрібним кроком для уніфікації військової термінології, забезпечуючи взаєморозуміння та ефективну координацію дій між союзниками.

Дальші дослідження має бути зосереджено на вдосконаленні термінологічної бази, створюванні інтерактивної бази даних, яка доєднуватиме всі можливі варіанти й синоніми термінів, уможливаючи оперативнo знаходити потрібну інформацію та градіювати дублювання, щоб домогтися поступово сприймати їх або, навпаки, вилучати. Випрацьовування творчих правил для перекладу й пристосовування військових абревіатур уможливить їхню зрозумілість та правильне вживання в українському контексті. Задіювання сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту, сприятиме автоматизованому збиранню та аналізуванню військових термінів для швидкого й точного перекладу їх. Загалом, наші погляди є реакцією на розширення співпраці з міжнародними організаціями, такими як НАТО, із метою пошуку шляхів для ефективного обміну бойовим досвідом, а також розробляючи стандарти й поширюючи термінологію, народжену в Україні для впровадження їх у стандартах НАТО, але останній напрямок потребує окремого вивчення. Загалом ці та інші заходи зміцнять українську військову термінологію, підвищать її відповідність міжнародним стандартам і забезпечать ефективну комунікацію в рамках міжнародної військової співпраці.

1. Шевельов Ю. Виступ на Всесвітньому форумі українців 21–24 серпня 1992 р. // *Сучасність*. Ч. 12. 2. Зубков М. Доцільність запозичання та правильність запозичин в українській мові // *Проблеми української термінології* : зб. наук. праць XVII наук. конф. СловоСвіт 2022 (м. Львів, 6–8 жовт. 2022 р.). Львів, 2022. С. 24–32. 3. ДСТУ 3966-2000 «Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять». Київ: Держстандарт України, 2000. 4. ДСТУ 1.5:2015 «Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів». Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 5. Зубченко В. Стандартування термінології математичної статистики, машинного навчання та науки про дані // *Проблеми української термінології* : зб. наук. праць XVI наук. конф. СловоСвіт 2020 (м. Львів, 1–3 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 127–131. 6. Кочерга О. Способи запозичування та властиві новотвори в науковій літературі // *Проблеми української термінології* : зб. наук. праць XVII наук. конф. СловоСвіт 2022 (м. Львів, 6–8 жовт. 2022 р.). Львів, 2022. С. 39–42. 7. Певцов Г., Науменко М., Давиденко Л. Стандарти НАТО у сфері оборони: правова природа та імплементація у національне законодавство. *Випробування та сертифікація*, 2023, 1(1), С. 25–30. URL: <https://doi.org/10.37701/ts.01.2023.03>. 8. Науково-дослідна робота «Термінологія» (№ держ. реєстрації 0123U000041д). Львів: НАСВ, 2024. 9. ISO/IEC/IEEE 21839:2019. *Systems and software engineering—System of systems (SoS) considerations in life cycle stages of a system*. ISO/IEC JTC 1/SC 7, IEEE. 2019. URL: <https://www.iso.org/standard/71955.html> [дата звернення: 18.07.2024]. 10. Office of the Deputy Under Secretary of Defense for Acquisition and Technology, Systems and Software Engineering. *Systems Engineering Guide for Systems of Systems, Version 1.0*. Washington, DC: ODUSD(A&T)SSE, 2008. 11. Тимчук В., Джига М., Овсяннікова Є. Творчі рішення щодо абревіації у військово-спеціальних текстах (на прикладі автотерміналів) // *Актуальні питання вивчення германських, романських і слов'янських мов і літератур та методики викладання іноземних мов* : міжн. наук. конф., 21–22 черв. 2024 р. : зб. наук. пр. Вінниця. 2024. С. 64–68. 12. Тимчук В. Ю., Матіїв Ю. В. До питання перекладу та тлумачення англомовних військово-спрямованих акронімів. *Тези доп. 14 НК «Новітні технології – для захисту повітряного простору»*. Харків. 2018. С. 607. 13. AAP-15(2013) “NATO glossary of abbreviations used in NATO documents and

publications” (English and French). NATO Standardization Agency, 2013. **14.** Ментинська І. Б. Запозичення як продуктивний спосіб поповнення української комп’ютерної термінології. Мова. Література. Фольклор, 2020. 1(1), с. 178–185. URL: <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-1-1-26>. **15.** Булаховський К. Нормативно-термінологічний підхід до україномовної локалізації програмного забезпечення. Проблеми української термінології : міжнар. наук. конф., 27–29 верес. 2012 р. : зб. наук. пр. Львів, 2012. С. 64–68. **16.** Польщикова О. Синонімія в українській телекомунікаційній термінології. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». 2010. № 675. С. 42–44. **17.** Військовий стандарт 01.001.011 «Військова стандартизація. Правила розроблення термінологічних військових стандартів». Вид. 1. МОУ, 2020. **18.** Військовий стандарт ВСТ 01.101.006 – 2020 (02). «Воєнна розвідка. Військова розвідка. Терміни та визначення». МОУ, 2020. **19.** Військовий стандарт ВСТ 01.001.009-2017 (01). «Військова система стандартизації. Глосарій аббревіатур, що використовуються в документах та публікаціях НАТО» (AAP-15 – NATO glossary of abbreviations used in NATO documents and publications (2016), MOD). МОУ, 2017. **20.** Слюсар В. І. Експертні спільноти НАТО з розвитку спроможностей C2ISR // Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності військових формувань та правоохоронних органів : IX Всеукр наук.-практ. конф., 29 жовт. 2020 р. Харків: НАНГУ, 2020. С. 288–291. **21.** Філіппова Н. Поліеквівалентні терміни: термінографічний виклик // Проблеми української термінології : зб. наук. праць XVI міжн. наук. конф. (м. Львів, 1–3 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 134–136. **22.** Зубченко В. Стандартування термінології математичної статистики, машинного навчання та науки про дані // Проблеми української термінології : зб. наук. праць XVI міжн. наук. конф. (м. Львів, 1–3 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 127–131; **23.** Медведів А. Які чужоземні запозичення потрібні українській мові? // Проблеми української термінології : міжн. наук. конф., 27–29 верес. 2012 р. : зб. наук. пр. Львів, 2012. С. 13–16. **24.** Беспальченко Л. Особливості аббревіації в термінології української та німецької фахової субмови ядерної безпеки // Проблеми української термінології : міжн. наук. конф., 27–29 верес. 2012 р. : зб. наук. пр. Львів, 2012. С. 30–33; **25.** Мартиняк О. До проблеми вноормування синонімії в українській науково-технічній термінології // Проблеми української термінології : міжнар. наук. конф., 25–27 верес. 2014 р. : зб. наук. пр. Львів, 2014. С. 37–41. **26.** Зубрицька Я. Уживання запозичених термінів у сфері менеджменту персоналу // Проблеми української термінології : міжнар. наук. конф., 25–27 верес. 2014 р. : зб. наук. пр. Львів, 2014. С. 72–74. **27.** Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? Українська мова. 2007. № 3. С. 3–15; № 4. С. 16–32. **28.** Фаріон І., Помилуйко-Недашківська Г., Бордовська А. Англізми і протианглізми: 100 історій слів у соціоконтексті. Монографія (зі словником). Львів, 2023. 716 с. **29.** Військовий стандарт ВСТ 001.001:2023(01) «Військова стандартизація. Вимоги до побудови, викладення, оформлення, позначення та змісту військових стандартів». Вид. 1. МОУ, 2023.

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК [911.3:81'373.21'276.6]:001.891

Мирослава Влах

Львівський національний університет ім. Івана Франка

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗМІСТУ ПОНЯТЬ «ТОПОНІМ», «ГЕОГРАФІЧНА НАЗВА», «ГЕОГРАФІЧНИЙ ТЕРМІН»

© Влах М. Р., 2024

На міжпредметній основі з використанням географічних, лінгвістичних й історичних джерел висвітлено спільні та відмінні риси понять на позначку окремих місць геопростору – «топонім», «географічна назва», «географічний термін». Наголошено на контекстуальності їхнього вживання залежно від науково-дослідницької чи освітньої мети конкретного тексту. Виявлено, що реконтекстуалізація поняття «топонім», зумовила виникнення поняття «геотопонім». Висновано, що змістове вирізнення понять «топонім», «геотопонім», «географічна назва», «географічний термін» концептуалізує вербальну мову географічної науки.

Ключові слова: українська мова, геотопонім, географічна назва, географічний термін, географія, вербальна мова географічної науки.

Суть проблеми. В українськомовних географічних текстах нема однозначності щодо тлумачення та співвідношення понять топонім, геотопонім, географічна назва, географічний термін, що вживають на позначку окремих місць геопростору. Саме ці поняття є основоположними для створення географічної картини Світу як особливої форми всистематизування та узагальнення географічних знань. Тому концептуалізація зазначених понять через з'ясування їхніх головних кваліфікаційних ознак зумовлює актуальність порушеної проблеми. Аналізування останніх досліджень і публікацій.

Незважаючи на пізнавальну, загальнокультурову та освітню важливість географічного назовництва, його недостатньо висвітлено в сучасній науковій і науково-популярній географічній літературі. У галузі топоніміки переважають дослідження філологів. Хоча заходи щодо вдосконалення української географічної термінології та назовництва вперше розробив в Українському Науково-Дослідному Інституті Географії та Картографії (1927–1934) К. Дубняк [5]. Зі сучасних географічних публікацій зазначмо дисертаційні праці Т. Армашевської [1], І. Дрогушевської [4], Т. Купач [6], навчальний посібник Г. Лабінської [7]. Зактивували геотопонімічну проблематику суспільні процеси декомунізації та деколонізації в Україні. Змінювання географічного назовництва в широкому контексті декомунізації, деколонізації, деросійськофікації суспільної географії розглядав О. Шаблій [10]. Проте комплексні дослідження системного географічного назовництва в єдності географічного, історичного й лінгвістичного підходів в Україні наразі не провадять.

Мета дослідження – виявити спільні й відмінні ознаки понять на позначку географічних і топонімічних об'єктів для їхнього (понять) коректного вживання в наукових і навчальних текстах.

Виклад основного матеріалу. Щоб розкрити сутність поняття *географічна картина Світу* треба визначитися зі змістом і співвідношенням базових понять *топонім*, *геотопонім*, *географічна назва*, *географічний термін*. Загалом, у потрактуванні понять, які означають географічні й топонімічні об'єкти, – *топонім*, *географічна назва* – існують два підходи: це синонімічні, отже взаємозамінні поняття, і нема потреби щодо їхнього вирізняння (як у шкільництві); це відмінні між собою поняття, що потребує їхнього коректного вживання.

Відмінність понять *топонім* і *географічна назва* може полягати в такому:

– топонім (грец. *τόπος* – місце й *ὄνομα* – назва) – поняття, ширше обсягом і вживають на позначування будь-якого географічного об'єкта; географічна назва є офіційною і затверджена урядами держав чи картографічними організаціями.

Топоніми можуть бути як неофіційними, так і офіційними (наявними в реєстрах). Із часом неофіційні назви стають офіційними. Неофіційні й офіційні назви доби географічних відкриттів і досліджень дають уявлення про те, як люди сприймали й досліджували Світ, висвітлюють географію, історію, культуру різних регіонів Землі.

Прикладами офіційного назовництва доби європейських географічних відкриттів є такі назви: *Індія* (найменування країни, дане римлянами, можливо, за назвою річки Інд), *Америка* (найімовірніше походить від імені дослідника *Америго Веспуччі*), *Нова Голландія* (назва Австралії, дана голландцями у XVII ст.), *Канада* (узакононена назва, що в мові ірокезів означає *поселення*), *Нова Зеландія* (походить від назви провінції на південному заході Нідерландів).

Неофіційне назовництво доби Великих географічних відкриттів репрезентують такі географічні назви: *Вест-Індія* (назва Карибського басейну, помилково дана Х. Колумбом), *Острів Скарбів* (так іменували через зв'язок із легендою про піратів острів Кокос у Тихому океані поблизу узбережжя Коста-Рики), *Золотий Берег* (частина узбережжя Гвінейської затоки, багатого на золото), *Південна Невідома Земля*, або *Terra Australis Incognita* (назва Антарктиди до її відкриття);

– топоніми можуть мати різне походження (географічні особливості, народні легенди, історичні події), географічні назви – тільки чітко й документально підтвержене походження;

– географічна назва, порівняно з топонімом, має більшу описовість (до прикладу, топонім *Америка* й географічна назва – *частина світу Америка*);

– топоніми можуть бути як короткими та простими, так і довгими та складними; географічні назви мають чітку структуру і формат. Сучасні деколонізаційні процеси географічного назовництва надають приклади повернення довгих і складних назв місцевого походження, що часто є метафорними конструктами (замість відантропонімного ойконіма *Веллінгтон* – маор. *Те Вангануї-а-Тара*, що означає *Велика Бухта Тара*).

Існують також думки, що топоніми – це лише історичні назви географічних об'єктів (напр., *Царгород*, *Константинополь*), а географічні назви – сучасні позначки (як *Стамбул*); топоніми – це загальний термін для будь-яких географічних об'єктів, географічні назви – підтип топонімів, які мають чітку структуру та формат.

Отже, особливістю вживання понять *топонім*, *географічна назва* є контекстуальність. Якого терміна вживати, залежить від мети та змісту конкретного тексту.

У географічній науці реконтекстуалізація поняття *топонім* (надання йому нового значення чи інтерпретації) зумовила виникнення поняття *геотопонім*. І. Ровенчак уважає терміни *топонім* і *геотопонім* синонімами [8, с. 154]. На нашу думку, *топонім* – це родове поняття, яке означає всі географічні об'єкти й об'єкти топоніміки, натомість *геотопонім* – тільки географічні об'єкти. Топонімічні й геотопонімічні дослідження вирізняються також за перевагою використовуваних методів. У топонімічних дослідженнях – це методи етимологічний, лінгвістичний, польових досліджень, у геотопонімічних, окрім зазначених, – порівняльне аналізування різних топонімів, які вживають на позначку того самого місця різні культурові групи, картографічний метод, метод топонімічного контекстування [9].

Назви географічних об'єктів, перелік яких узвичаєно називають *географічною номенклатурою*, є спеціальним видом вербальної мови географічної науки поряд із термінною та загальноновживаною лексикою (рис. 1) [2, с.33].

Рис. 1. Позичування географічної номенклатури в системі вербальної мови географічної науки

Якщо термінна лексика (філософська, загальнонаукова, географічна) сприяє вподібнюванню та схематизуванню теоретичного матеріалу географічної науки, то географічна номенклатура – емпіричного. Наявність номенклатури – підстава зарахувати географію до точних природничих наук, таких як біологія, хемія, геологія, астрономія та ін., які використовують кількісні методи дослідження. Географічне назовництво також передбачає чітку локалізацію геооб'єктів за допомогою географічних координат.

На позначку географічної номенклатури вживають також поняття *терміноїди* (терміноподібні), яке стосується тільки реальних об'єктів, на противагу термінам, що можуть позначати об'єкти як реальної, так і концептуальної та віртуальної дійсності.

Географічні терміни й географічні назви мають спільні та відмінні ознаки [2, с. 120–125; 3, с. 135–140]. До спільних ознак належать такі: конвенційність (створення за задумом авторів чи мовців); граматична правильність; милозвучність; можливість перекладу на інші мови.

Із протилежних ознак географічних термінів і географічних назв зазначмо таке:

- терміни позначають поняття на основі загальних, суттєвих ознак, а географічні назви – унікальні предмети з огляду на їхні несуттєві, переважно зовнішні ознаки;
- терміни здебільшого однозначні, терміноїди – часто багатозначні, що підтверджує повторюваність географічних назв у різних регіонах Світу;
- терміни мають логічну системність з ієрархійними відношеннями через поняттєво-термінні системи за наявністю родо-видових зв'язків; натомість терміноїди позбавлені системності, позаяк є сукупом географічних назв за природою об'єктів номінації та просторовим поширенням;
- терміни емоційно нейтральні, терміноїди можуть надавати емоційну оцінку й мати чуттєво-образну компоненту (в антропотопонімах цю ознаку приховано у власному імені людини за походженням чи у прізвиську, набутому впродовж життя).

Висновки. Змістові відмінності понять *топонім, геотопонім, географічна назва, географічний термін* зумовлюють потребу їхнього коректного вживання в наукових і навчальних текстах. У разі дослідження конкретних географічних об'єктів із відповідними фізичними та просторово-часовими параметрами на їхню мовну позначку доречна термінолексема *географічна назва* (як-от: держава *Україна, Львівська область* тощо). Поняття *геотопонім* варто вживати, якщо предметом дослідження є геотопонімічні об'єкти – назви географічних об'єктів у контексті всіх чинників їхнього виникнення, функціонування та змінювань (політонім *Україна, урбанонім Львів* тощо). Усунення синонімності понять *топонім, геотопонім, географічна назва, географічний термін* сприятиме концептуалізації вербальної мови географічної науки й освіти.

1. Армашевська Т. В. *Географо-топонімічний аналіз території Чернігівської області* : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.12. Київ, 2015. 22 с. 2. Влах М. *Вербальна мова суспільної географії: становлення і розвиток* : монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 488 с. 3. Влах М., Котик Л. *Теорія і методологія географічної науки* : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 344 с. 4. Дрогушевська І. Л. *Науково-прикладні аспекти національної стандартизації географічних назв* : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.12. Київ, 2016. 22 с. 5. Дубняк К. *Стан і завдання української географічної термінології. Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. 1928. Вип. 1. С. 93–97.* 6. Купач Т. Г. *Методика географо-топонімічного аналізу території України (на прикладі ойконімів)* : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. Київ, 2007. 17 с. 7. Лабінська Г. *Топоніміка* : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 274 с. 8. Ровенчак І. І. *Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження* : монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 240 с. 9. Тищенко К. М. *42 епохи українських мовних контактів: енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах.* Київ ; Броди : Просвіта, 2020. 912 с. 10. Шаблій О. *Декомунізація, деколонізація і дерусифікація суспільної географії. Суспільна географія. Кн. 4. У пошуках істини.* Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. С. 63–70.

АНТОНІМІЯ МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ ЗІ СОМАТИЧНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

© Германович Г. О., 2024

У статті описано антонімію в системі медичної термінології, адже творення антонімних пар завжди цілеспрямоване й обґрунтоване, оскільки його застосовують на позначення крайніх полюсів термінного поля з урахуванням логічних можливостей терміносистеми. Схарактеризовано структуру антонімних одиниць у медичній термінології. Подано загальнозживані лексеми, за допомогою яких утворюють антонімні пари складених медичних термінів. Зазначено, що протиставлення медичних понять не завжди супроводжує антонімія.

Ключові слова: українська мова, медичні терміни-композиції соматичного спрямування, антонімія, лексико-семантичні групи.

Медична термінологія є однією з найдавніших груп фахової лексики. Її формовано як на світовій, так і на власній мовній основі. Окремі підсистеми медичної галузі за останні роки аналізували: Н. Гимер (термінологія косметики і косметології) [2], І. Іваненко (логопедична термінологія) [3], І. Корнейко (термінологія медичної радіології) [5], Н. Місник (клінічна термінологія) [8], Г. Морозова (мікросистема акушерства й гінекології) [9], О. Петрова (найменування шкірних хвороб) [11] та інші.

Антонімію досліджували: Є. Ковкіна, І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Панько, М. Процик, О. Романова та інші. С. Булик-Верхола присвятила статтю аналізу антонімів у музичній термінології української мови; виявила антонімічні відношення термінів, протиставлених за такими ознаками: властивості явищ і предметів, наявність чи відсутність ознаки, кількісні відношення, локалізація, спрямованість дій чи ознак [1, с. 111]. О. Колган схарактеризувала лексикосемантичні особливості української гірничої термінології; виявила проблему внутрішньогалузевої антонімії, зокрема зосередила увагу на різновидах антонімів та способів творення їх у термінології гірничої справи [4, с. 200]. Н. Краснопольська розглянула актуальні проблеми антонімії в терміносистемі менеджменту, навела класифікації антонімів за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними зв'язками); довела, що антонімія в термінології менеджменту сприяє її системності [6, с. 206]. Р. Микульчик розглянув питання антонімії фізичних термінів-антропонімів та їхні різновиди [7, с. 67].

Однак антонімія медичних термінів зі соматичними компонентами ще не була об'єктом лінгвістичного опису, що й зумовило актуальність теми.

Антонімія – тип семантичних відношень між словами на основі протилежності їхніх значень. Вона є однією з ознак системного зорганізування термінів на цьому рівні. Т. Соколовська зауважує, що «антонімія термінів можлива лише за наявності терміносистеми, тобто коли існують взаємопротиставлені або корелюючі пари термінопонять, або якщо існує єдиний гіперонім для обох членів антонімної пари, крім того, смислові структури протиставлених термінів повинні бути однотипними та корелювати за якоюсь однією ознакою» [12, с. 173].

Творення антонімних пар у термінології завжди цілеспрямоване й обґрунтоване, адже задіяно, щоб позначати крайні полюси термінного поля з урахуванням логічних можливостей терміносистеми. Кожен складник антонімної пари – це окремий повноцінний термін. Сучасні дослідники не заперечують існування антонімії в терміносистемах і стверджують, що вона невід'ємна від них [10, с. 188; 8], бо сприяє їхньому впорядкуванню, систематизуючи поняття через протилежність.

За планом вираження антонімії одиниці в медичній термінології поділяємо на однокомпонентні (*бластоматозний – антибластомний, гемолізін – антигемолізін, систолічний – діастолічний*) і терміносполуки (*велика багатокутна кістка, мала багатокутна кістка; верхня кінцівка, нижня кінцівка; перетинка міжреберна внутрішня, перетинка міжреберна зовнішня*).

Серед однослівних натрапляємо на поодинокі випадки, які утворюють за допомогою префіксів *а-* (*акардія – кардія, акраніальний – краніальний*); *ан-* (*анофтальмія – офтальмія*), *анти-* (*антиандроєн – андроєн, антигемаглютинін – гемаглютинін, антинефритичний – нефритичний*); *без-* (*безпротоковий – протоковий, безхребетний – хребетний*); *диз-* (*дизонтогенез – онтогенез, дизостеогенез – остеогенез*); *дис-* (*дисгематопоез – гематопоез*); *де-* (*дегепатизований – гепатизований*); *проти-* (*протигеморагічний – геморагічний, протипухлинний – пухлинний*) тощо. Напр., *протиартритичний* – такий, що зменшує прояви артриту [13, т. 2, с. 1464] й *артритичний* – такий, що стосується або уражено артритом [13, т. 1, с. 124]; *алоритмія* – ритмічне чергування ексирасистол і нормальних скорочень серця [14, т. 1, с. 74] і *аритмія* – порушення ритму [14, т. 1, с. 127].

Однак варто зазначити, що серед медичних термінів зі соматичними компонентами їх не так багато, оскільки частини людського тіла не завжди позначають протилежні поняття. Протиставлення можливе на позначення: відстані розміщення, форми, розміру, напряму тощо, що властиво здебільшого для складених конструкцій.

У таких термінах лише один компонент має антонімію, характерну для загальнонавжваної лексики. Це в основному прикметники, які позначають:

а) **просторові відношення:** *верхній-нижній, артерія (брижова верхня, брижова нижня), вена (порожниста верхня – порожниста нижня), артеріола (артеріола плями сітківки верхня – артеріола плями сітківки нижня), нерв (нижньощелепний нерв – верхньощелепний нерв), відростки суглобові (верхні й нижні), пазуха (пазуха верхньощелепна – пазуха нижньощелепна)*. Можливі й варіанти *артерія (артерія великогомілкова верхня – артерія великогомілкова задня)*, *удар м'язів-розгиначів верхній – удар м'язів-розгиначів нижній; фасція діафрагми таза верхня – фасція діафрагми таза нижня*;

б) **місце розташування:** *внутрішній-зовнішній: виступ (виступ потиличний внутрішній – виступ потиличний зовнішній), волокна (волокна дугоподібні внутрішні – волокна дугоподібні зовнішні), перетинка (перетинка міжреберна внутрішня – перетинка міжреберна зовнішня), артерія (клубова внутрішня – клубова зовнішня), офтальмопатія (офтальмопатія внутрішня – офтальмопатія зовнішня), пахіменінгіт (пахіменінгіт внутрішній – пахіменінгіт зовнішній), перетинка (міжреберна внутрішня – міжреберна зовнішня), асинклітизм задній – асинклітизм передній, тім'ячко заднє – тім'ячко переднє, фасція сім'яна внутрішня – фасція сім'яна зовнішня*;

в) **розмір:** *великий – малий: вертлюг (вертлюг великий – вертлюг малий), нерв (великогомілковий нерв – малоогомілковий нерв), таз (таз великий – таз малий)*;

г) **консистенцію:** *густий-рідкий: витяжка (витяжка густа – витяжка рідка), м'яке – тверде: піднебіння (піднебіння м'яке – піднебіння тверде)*;

д) **повноту ураження:** *вивих (вивих повний – вивих частковий), викидень (викидень повний – викидень неповний), викид (викид повний – викид неповний)*;

е) **часові поняття:** *токсикоз вагітних пізній – токсикоз вагітних ранній*.

Натрапляємо й на антоніми, виражені заперечною часткою-префіксом НЕ: *алкалоз – скомпенсований / некомпенсований* (пов'язаний зі зміщенням рН крові в межах 7,35–7,45 і понад 7,45) [14, т. 1, с. 72], *асперматизм справжній – асперматизм несправжній, ацидоз газовий – ацидоз негазовий, ацидоз скомпенсований – ацидоз некомпенсований, тіло жовте справжнє – тіло жовте несправжнє, тканина сполучна волокниста щільна оформлена – тканина сполучна волокниста щільна неформлена*.

Можливі й інші антонімії відношення в термінах-словосполучках, до складу яких належать іменники: *артерія (артерія вінцева ліва, артерія вінцева права), нерв (відцентровий нерв – доцентровий нерв), перелом (перелом відкритий – перелом закритий)*; напр., *ребра (справжні ребра – сім верхніх ребер із кожного боку, несправжні ребра – нижні п'ять ребер із кожного боку)* [13, т. 2, с. 1512].

Є терміни, які в загальнонавчальній мові не є антонімами, а в медичній терміносистемі вступають у певні протиставлення: *перелом прямий* – *перелом скісний*, біль *періодичний* (який припиняється і за певний час з'являється знову) і *постійний* (який довго триває і не припиняється) [14, т. 1, с. 175]. Аналогічно: *вагітність багатоплідна* – *одноплідна*, *параліч периферійний* – *параліч центральний*, *параліч гострий* – *параліч млявий*, *піурія кінцева* – *піурія початкова*, *пародонтопатія глибока* (хворобливий стан глибоких тканин пародонта) – *пародонтопатія поверхнева* (хворобливий стан поверхневих тканин пародонта), *травма відкрита* – *травма закрита*, *травма черепномозкова відкрита* – *травма черепномозкова закрита*.

Інколи протиставлення понять не завжди супроводжують антоніми, напр.: *передлежання плода сідничне*, *потиличне*, *ножне*, *передозування абсолютне*, *відносне*, *перелом поперечний*, *повздожний*, *баланс азотний позитивний*, *негативний*.

Явище антонімії в медичній термінологічній лексиці не відрізняється від антонімії в загальнонавчальній лексиці та в інших терміносистемах. Творення антонімних пар завжди цілеспрямоване й обґрунтоване, оскільки застосовне для позначання крайніх полюсів термінового поля з урахуванням логічних можливостей терміносистеми. Антонімічні відношення в термінологічній підтверджують системність, адже в науковому дискурсі для доведення істинності речей потрібне зіставлення протилежностей.

Отже, антонімію в медичній термінології, зокрема медичних термінів зі соматичними компонентами, треба вважати позитивним явищем, адже за допомогою цього типу парадигматичних відношень змінюють номінації понять із протилежним значенням, що дає змогу якнайточніше визначити місце термінологічної одиниці в термінополі.

1. Булик-Верхола С. Антонімічні відношення в українській музичній термінології // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2016. № 842. С. 111–114.
2. Гимер Н. О. Лексика косметики та косметології сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2010. 16 с.
3. Іваненко І. М. Українська логопедична термінологія : структура, семантика, функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 16 с.
4. Колган О. Антонімія української гірничої термінології // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології. 2008. № 620. С. 200–203.
5. Корнейко І. В. Становлення термінології медичної радіології в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1996. 18 с.
6. Краснопольська Н. Л. Антонімія в українській термінології менеджменту // Наукові записки Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Серія : Філологічні науки. 2013. Кн. 1. С. 206–209.
7. Микульчик Р. Антонімія українських фізичних термінів-антропонімів // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2013. № 765. С. 67–69.
8. Місник Н. В. Формування української медичної клінічної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. Київ, 2002. 20 с.
9. Морозова Г. О. Вторинна номінація як спосіб творення термінів акушерства і гінекології // Термінологічний вісник. 2013. Вип. 2. С. 38–42.
10. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів: Світ, 1994. 216 с.
11. Петрова О. Б. Структурно-семантична характеристика медичної термінології та народних найменувань шкірних хвороб в українській мові : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1994. 232 с.
12. Соколовська Т. Г. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській терміносистемі з генетики // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. 1998. С. 171–174.
13. Українсько-англійський ілюстрований медичний словник Дорланда (переклад 30-го, американського видання): у 2 т. Львів: НАУТІЛУС, 2007. Т. 1. 1248 с. Т. 2. 1024 с.
14. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2 т. / за ред. Л. Петрух, М. Павловського. Львів : Видавн. спілка «Словник» Львів. мед. ун-ту, 1995. Т. 1. 651 с. ; Т. 2. 786 с.

ХІМІЧНА НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ДЕРЖАВНІ СТАНДАРТИ НА ТЕРМІНИ Й ОЗНАЧЕННЯ

© Голуб О. А., 2024

Розглянуто недоліки Державного стандарту 2439:2018 і продемонстровано потребу вилучити з уживання в сучасній українській хімічній термінології насильно накиннутих московитських термінів. Запропоновано максимально вживати міжнародні терміни для новітніх здобутків хімічної науки й лише питома українські терміни поруч із міжнародними для опису класичних розділів. Підкреслено непотрібність стандартизації термінів для наукових й освітніх виданків. Сучасну хімічну термінологію та номенклатуру зорієнтовувати на міжнародні правила IUPAC.

Ключові слова: українська мова, хімічна термінологія, номенклатура IUPAC, державні стандарти з термінології.

Українська хімічна термінологія, як і будь-яка інша наукова галузь, є основою для ефективної комунікації та взаємодії між фахівцями. Однак, історичні обставини призвели до того, що в українську наукову мову було занесено величезну кількість термінів із московської причому, значну кількість їх і досі вживають замість питомих українських та міжнародних. Цей факт значно ускладнює розвиток хімічної науки, впливає на якість викладання і навчання хімічним та суміжним дисциплінам, а також сповільнює інтеграцію української науки в міжнародний контекст.

Потребу наближення української хімічної термінології до міжнародної зумовлено кількома ключовими чинниками. По-перше, це сприятиме кращій взаємодії українських науковців із колегами з інших країн, полегшить публікування наукових праць у міжнародних виданках та участь у глобальних дослідницьких проєктах. По-друге, уніфікація термінології дозволить студентам та фахівцям ефективніше використовувати міжнародну наукову літературу та освітні ресурси.

Окрім того, важливим завданням є викоринення примусово занесених термінів із московитської термінології. Ці терміни часто не відповідають історичним та культуровим особливостям української мови, що створює додаткові труднощі для правильного розуміння та використання наукових концепцій. Повернення питома українських хімічних термінів є потрібним кроком для відновлення національної наукової спадщини та ствердження наукового суверенітету України.

Таким чином, реформування української хімічної термінології та її згармонізування з міжнародною, разом із очищенням від імперського нашаровання, є важливими завданнями для розвитку української науки й освіти. Це не лише сприятиме підвищенню якості наукових досліджень, але й посилить національну ідентичність у галузі хімії.

Тепер уже всім зрозуміла шкідливість силоміць нав'язаних слів у мову, а надто в наукову, зокрема хімічну термінологію. Це робить ще потрібнішим викоринення таких термінів з української хімічної науки. На жаль, не зважаючи на попередження та неодноразові застороги, було ухвалено недолугого стандарту ДСТУ2439:2018, який, між іншим, виявився майже копією прогресивного свого попередника, лише зі зміненими на московитський копил термінами. Автори стверджували, що потрібно зберегти українські назви елементів, але, на превеликий жаль, затвердили накинута московитські. Наприклад, замість питома українського «душець» затвердили аж ніяк не українське, а занесене з французької через московитську – «азот».

Така політика призвела до того, що багато видавництв почали примушувати авторів дотримуватися цього угодницького стандарту й, відповідно, відмовлятися від питома українських і міжнародних термінів, що завдало невиправної шкоди цим виданкам. Наприклад, автор брав участь

у написанні статей для енциклопедії, яка після запровадження стандарту викреслила з переліку відповідних томів українські міжнародні терміни й натомість вимагала від авторів заводити московитські покручі.

Загалом то і стандарт на терміни немає жодного стосунку до видавничої справи, бо за бажанням автори можуть уживати ті терміни та слова, які, на їхню думку, найкраще передають сенси написаного, а видавці обирають найпопулярніших авторів. Тому «новий» стандарт, який передає (на думку авторів), терміни, що запропонував ще проф. Андрій Голуб 1959 року [1], узагалі нині не має ваги, оскільки всі, хто хотів, уживали терміни стандарту 1994 року, а прихильники великага й магучага продовжували вживати советські покручі.

Тут варто нагадати, що 1959 року можна було отримати підрострільну статтю за бажання введення питома українських термінів і лише подвижницька звитязна позиція проф. А. Голуба вможливила хоча б згадувати українські хімічні терміни й тільки одиниці ними послуговувались та й то не довго. Тому тоді вдалось запропонувати замінити лише найпокрученіші для української мови назви елементів на питома українські й уживати в публікаціях [2–3], інші, більш схожі на слов'янські походженням, міняти було просто небезпечно. Уже в кінці 60-х на початку 70-х розпочалось тотальне цькування неугодного капеесесівським посіпакам професора й запропоованих питома українських і міжнародних термінів.

У 90-х картина зовсім змінилась і держава не могла заборонити створення новітньої відмінної від імперської термінології. Однак більшість хіміків ще були під впливом російської хімічної термінології, публікувались у російських часописах або ж в українських російською мовою та в жодному разі не хотіли вживати українську чи міжнародну термінологію, за звичкою послуговувались й обстоювали повсякчас зросійщену наближену до російської. Тому для вкорінення саме української модерної термінології, яка б була наближена максимально до термінології Міжнародної спілки чистої та застосовної хімії (IUPAC) було створено термінологічний Державний стандарт ДСТУ 2439-94, який зважаючи на постсоветську звичку виконувати всілякі приписи, повинен був відвернути від зросійщеної термінології та звернути увагу хіміків на можливості осучаснення хімічної термінології. За 25 років функціонування Стандарту, можна бачити позитивну його дію: якщо більшість і не перейшла на застосування його порад, то як мінімум замислилась про потребу вживати саме міжнародних і питома українських термінів у викладанні й дослідженнях.

А тепер розгляньмо ті терміни, які не мають місця в сучасній хімічній термінології, оскільки є штучно занесені з московитської. Але на початку для підкреслення важливості правильної мови й наукової термінології зокрема, хочу навести вислів одного знаного поціновувача мови та блискучого письменника Джорджа Орвела: *«...якщо мислення руйнує мову, то мова, своєю чергою, може руйнувати мислення. Погане слововживання може поширюватися завдяки традиції та імітації навіть серед людей, котрі мали б бути (і є) спроможні говорити й писати краще...»* [4].

Почнімо зі згаданого вище терміна «азот», який запропонував А. Лавуаз'є, щоб підкреслити не життєдайність газу, який увіходить до атмосферного повітря. Хоча деякі автори вважають, що слово містить зашифровану назву алхімії та має три перших і три останніх букви абеток трьох основних давніх наукових мов: латини, греки й давньоєврейської – АААЗОТ. Це не найгірший приклад стандартованих термінів, бо для утворення деяких похідних назв сполук і матеріалів уживають цього терміна й у міжнародній термінології, напр.: діазосполуки, діазотування, азиди, азометини тощо. Тому, можливо, треба залишити цей термін як додатковий синонім для назв простої речовини елемента **Нітроген** поруч із питома українською – **душець**.

На відміну від азоту вже зовсім невдало було стандартувати для елемента **Силіцій** назву «кремній». Цього терміна запропонував для імперської хімії швайцарський науковець Жермен Гес ще 190 років тому 1834 року. Майже відтоді існували й питома українські назви цієї простої речовини, похідники від мінералу кремій – крем, кремняк, кремнець, а спочатку 19 ст. проф. Іван Горбачевський [5] запропонував назви: **силіцій** або силіціум на основі латинської назви **Silicium**. Саме на вживанні назви **силіцій** для елемента № 14 наполягав проф. Андрій Голуб у часи впослі-

джування української мови й хімічної термінології. Переконаний, що за вільної держави Україна є неприпустимо вживати насильно занесеного терміна, а тим більше вводити його до Державного стандарту. До речі, у болгарській хімічній термінології для цього елемента також відповідає термін – силіцій (*болг.*), хоч у деяких слов'янських мовах уживають терміни близькі до народних українських назв, напр., *kremik* (*словен.*).

Для елемента **Флуор** (українська й міжнародна назва) було насаджено через імперську мову французька назва фтор від грецької *φθόρος* – руйнування (Андре Ампер, 1810), яку вживають тільки у грецькій термінології, а також у московії та в її сателітів, зокрема в Монголії та середньоазійських країнах. Усі ж європейські країни включно зі слов'янськими вживають міжнародну назву. Саме на назву елемента флуор ми натрапляємо в словнику Олени Курило [7] часів «розстріляного відродження», саме як питомо український термін, якого вживали ще від середини 19 ст.

Зовсім не українські назви, а насильницьки занесені з російської олово та свинець для елементів **Станум** і **Плюмбум**, застосовано в згаданому стандарті. Водночас як питомі українські назви цих елементів відомі ще від позаминулого століття – **цина** й **оливо**, відповідно. Навіть московити не можуть пояснити походження своїх назв для цих елементів і посилаються на якісь балтійські мови, згадуючи, що в більшості слов'янських мов елементу плюмбум відповідає термін аналог українського «оливо». Саме олив'яні хмари й цинові гудзики згадано в літературних творах 19 ст. То чому не устандартовано цих народних українських термінів, а на противагу їм узаконюють занесені московитські?

Для елемента **Гідраргірум** (Меркурій, IUPAC) від давніх давен існує чудовий український термін – **живе срібло**, між іншим у багатьох слов'янських мовах вживають схожі назви, напр., у болгарській – **живак**, хоча в словенській хімічній мові для елемента вживають схожий із російським термін – **ortut'**. Але для простої речовини елемента № 80 найкращою є історична українська назва, хоча можна іноді вживати назву слов'янського походження – ртуть, але в жодному разі не робити її обов'язковою!

Тим, хто бажає народних назв для елементів і їхніх простих речовин потрібно згадати народні назви для елемента **Магній** (на нашу думку, годилася б відмінна від російської, міжнародна назва – **Магнезій**) – **гірчець**, для **Алюмінія** – **глинець**, для **Кальція** – **вапн** чи **вапнець**, для **Калія** – **потас**, а **Натрія** – **солець** тощо. Але чомусь бажання повернути ці народні назви для елементів у розробників **стандарту** не виникало, чи від незнання першоджерел, чи від небажання відроджувати питомо українські терміни, а зберегти імперські.

Загалом то дивним здається бажання в сучасну наукову термінологію завести народні назви по принципу: «так моя бабця у селі казала». Сучасна наукова мова, термінологія, це метамова науки й зокрема хімічна термінологія – метамова хімії, яка чітко та однозначно, на основі строгих і максимально простих правил повинна з найменшим запам'ятовуванням дозволяти комунікації в межах дисципліни. Зокрема такою, чи максимально наближеною до ідеальної метамови є термінологія та номенклатура IUPAC, яку розробляли протягом десятиліть разом із розвитком хімічної науки. Тому максимальне зорієнтування української термінології та номенклатури на міжнародну є важливим складником розвитку хімічної освіти й науки в сучасному міжнародному контексті.

Висновки

1. Терміни занесені з московитської мови мають бути категорично вилучено з ужитку й замінено питомо українськими та сучасними міжнародними термінами
2. Стандартування наукової та освітньої термінології є анахронізмом і не має бути застосоване до видань освітніх чи наукових, як не може бути встандартовано мови загалом.
3. Термінологію хімічну має визначати сучасний розвиток науки, орієнтуючись на міжнародні та вживати для класичних понять питомо українські терміни.
4. Назви елементів мають відповідати латинським назвам і їхнім символічним позначкам.
5. Назви сполук мають перебувати в генетичному зв'язку з назвами елементів і визначатись правилами IUPAC або максимально наближатись до них.

1. Голуб А. М. Систематика і термінологія в неорганічній хімії. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 148 с. 2. Голуб А. М. Номенклатура в неорганічній хімії // Вісн. Київ. ун-ту. – Сер. Фізика та хімія. – 1966. – № 6. – С. 125–139. 3. Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія (у 2-х т.т.). – Київ : Вища школа, 1968. – Т.1. – 443 с., 1971. – Т.2. – 416 с. 4. Джордж Орвелл. Політика й англійська мова (1946) / Перекл. Артем Пулемьотов. Чикаго, 2011. Цитовано за Незалежним культурологічним часописом <І>. Інтернет-ресурс: https://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2012/polityka_i_angl_mova.htm#0. 5. Горбачевський І. Уваги о термінології хемічній // Збірник математично-природотисно-лікарської секції НТШ у Львові. – 1905 – Т. X. Цитовано за : Наукові праці, документи і матеріали професора Івана Горбачевського (до 150-річчя від його народження), упорядник Іван Головацький. НТШ, біохемічна комісія. – Львів, 2005. – 292 с. 6. О.Курило. Словник хемічної термінології. Відтворення видання 1923 р. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2008. – 134 с. Інтернет-ресурс: https://issuu.com/iend/docs/slovnuk_hemichnuy.

СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

© Зубченко В. П., 2024

Заналізовано тренди розвитку технологій штучного інтелекту. Запропоновано, обговорити проблеми побудови та стандартування термінології в царині генеративного штучного інтелекту.

Ключові слова: українська мова, генеративний штучний інтелект, наука про дані, машинне навчання.

1 Суть проблеми

Українськомовна термінологія в галузі генеративного штучного інтелекту стикнулася з низкою викликів через швидкі темпи розвитку технологій і переважну англійськомовність першоджерел. Один із найбільших викликів полягає в своєчасному перекладі та адаптації нових термінів. Часто трапляється, що новітні концепції та інновації виникають і їх закріплюють спочатку англійською мовою, що своєю чергою ускладнює їхнє своєчасне й адекватне впровадження в українську мову.

Другий виклик стосується однозначності та зрозумілості перекладених термінів. Частина термінів, які перекладають на українську мову, можуть мати різні тлумачення або ж фахівці їх не сприймають одностайно. Це призводить до неоднорідності вживання термінів у різних професійних середовищах, що ускладнює комунікацію та розуміння між професіоналами.

Третя проблема пов'язана з потребою створити та зберегти власну термінологічну базу, яка б відповідала сучасним технологічним реаліям і культурово-лінгвістичним особливостям української мови. Технологічний поступ потребує повсякчасного оновлення та вдосконалення термінології, а також розроблювання нових термінів, їх стандартування та популяризацію серед широкого кола користувачів. Це потребує зусиль з боку наукових установ, лінгвістів і співпраці з міжнародними колегами для досягання єдності щодо вживання термінології.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Генеративний штучний інтелект (ШІ) належить до класу ШІ-систем, які можуть створювати новий контент, дані або ідеї, подібні до тих, які могла би створити людина [1]. Ці системи використовують моделі машинного навчання, зокрема методи глибинного навчання (deep learning), такі як генеративні змагальні мережі (GANs), варіаційні автокодери (VAEs) й моделі на основі трансформерів, такі як GPT-3 [2].

Генеративний ШІ може генерувати різноманітні вихідні дані, а також текст, написання статей, історій або віршів, створювати реалістичні фотографії, художні роботи або дизайни, композицію мелодій або повні треки, генерувати програмний код на основі конкретних завдань або вимог, а також створювати тривимірні об'єкти або середовища. Генеративний ШІ задіюють у численних застосовних завданнях – від створення контенту й дизайну до вдосконалювання наукових досліджень і автоматизації складних завдань [3].

Метою статті є добір україномовних аналогів для термінології генеративного штучного інтелекту. Прикладами стандартування термінології в царині генеративного штучного інтелекту є такі терміни:

- Генеративний штучний інтелект (Generative AI): однозначне вживання цього терміна для опису моделей, які створюють новий контент (текст, зображення, музику).

- Трансформер (Transformer): узгоджений термін для опису конкретної архітектури нейронних мереж, що вживають для опрацювання послідовностей даних.
- Велика мовна модель (Large Language Model): стандартування цього терміна для позначення моделей, що опрацьовують та генерують людську мову на високому рівні.
- Дипфейк (Deepfake): вживання єдиного терміна, щоб описувати методи, які задіюють штучний інтелект для створення підроблених, але реалістичних відеоматеріалів.
- Чат-бот (Chatbot): однозначний термін для програм, що імітують діалог із користувачем за допомогою тексту або голосу.
- Розмова людина-бот (Human-Bot Interaction): узгоджене визначення процесу комунікації між людиною та чат-ботом.
- Навчання з підкріпленням (Reinforcement Learning): устандартований термін, щоб описувати тип машинного навчання, де модель навчають, взаємодіючи з середовищем.
- Генеративно-змагальна мережа (Generative Adversarial Network, GAN): уживання єдиного терміна для моделей, що мають дві нейронних мережі: генератор і дискримінаатор.
- Неперервне навчання (Continual Learning): уживання цього терміна, щоб описувати процес, за якого нейронна мережа навчається новим завданням, зберігаючи водночас знання з попередніх завдань.
- Промпт (Prompt): однозначне вживання цього терміна, щоб описувати введення, яке подають генеративній моделі для формування відповіді або генерації контенту.

3. Виклад основного матеріалу

Добір україномовних аналогів для термінології генеративного штучного інтелекту є важливим із кількох стрижневих причин. По-перше, це сприяє розвиткові наукової та технічної мови, що дає змогу українським дослідникам і розробникам ефективно спілкуватися та співпрацювати на національному рівні. По-друге, уживання українськомовних термінів робить нові технології та знання доступнішими для широкої громадськості, а також студентів й освітян. Це підвищує рівень технічної грамотності й залученість громадян до сучасних технологій. По-третє, це підтримує культурову й мовну ідентичність країни, зберігаючи її унікальність і незалежність від зовнішніх впливів. Урешті-решт, упровадження україномовних термінів допомагає створити єдину термінологічну базу, що полегшує інтеграцію українських розробок у міжнародні проекти та стандарти.

Пропонуємо вживати такі українськомовні аналоги чужоземним термінам у царині генеративного штучного інтелекту:

трансформер	–	перетворювач
генеративний штучний інтелект	–	створювальний штучний інтелект
дипфейк-відео	–	глибокопідроблене відео
чат-бот	–	розмовний помічник
віртуальний асистент	–	цифровий помічник
промпт	–	запит
copilot	–	співпілот
гейміфікація	–	ігрофікація
темплейт	–	шаблон

Розширювати цей список – надважливе завдання для поліпшення чистоти української мови.

Висновки

Стандартування термінології в царині генеративного штучного інтелекту є надзвичайно важливе, оскільки воно вможливує чітке комунікування та спільне розуміння між дослідниками, розробниками й користувачами цієї технології. Узгоджена термінологія сприяє точності й послідовності у вживанні термінів, полегшує обмін знаннями та досвідом, а також мінімізує ризик непорозумінь і помилок, які можуть виникати через різні інтерпретації неузгоджених термінів. Це, своєю чергою,

дає змогу прискорити науковий і технологічний поступ, підвищує ефективність співпраці між різними учасниками процесу та сприяє інтеграції новітніх досягнень на міжнародному рівні. Крім того, устандартована термінологія вможливує легший доступ до навчальних матеріалів і ресурсів, підтримуючи освітнє готування нових фахівців у цій галузі. Це також сприяє підвищенню якості й конкурентоспроможности національних розробок на світовому ринку технологій штучного інтелекту.

1. Foster, D. (2019). Generative Deep Learning : Teaching Machines to Paint, Write, Compose, and Play. O'Reilly Media. 327 p. 2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press. 773 p. 3. Langr, J., & Bok, V. (2019). GANs in Action : Deep learning with Generative Adversarial Networks. Manning Publications. 240 p.

Ганна Кононенко¹, Ліна Бірюкович², Вікторія Завадська², Михайло Ковальченко³,
Сергій Лакіза³, Валентина Ваврух⁴, Олександр Васильєв³, Богдан Василів⁴

¹Інститут чорної металургії ім. З. І. Некрасова НАН України,

²Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»,

³Інститут проблем матеріалознавства ім. І. М. Францевича НАН України,

⁴Національний університет «Львівська політехніка»

МАТЕРІАЛОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМА ПРАВИЛЬНОГО ВИБОРУ ТЕРМІНІВ І ВИОЗНАЧУВАННЯ ЇХ

© Кононенко Г. А., Бірюкович Л. О., Завадська В. В., Ковальченко М. С.,
Лакіза С. М., Ваврух В. І., Васильєв О. О., Василів Б. Д., 2024

Проаналізовано насущні проблеми матеріалознавчої термінології з акцентом на правильному виборі термінів і визначуванні їх. Виокремлено «професійні» та «мовні» аспекти. Серед «професійних»: виознака терміна; множинність (чужомовність, недосконалий переклад); коректність складених/перекладених/задаптованих стандартів. Серед «мовних»: неправильне вживання дієприкметників; уживання займенника *що*, прийменника *при*; порядок слів у терміні складеної форми; слова «неукраїнського» звучання. Подано інформацію про діяльність групи зі вдосконалення матеріалознавчої термінології Українського матеріалознавчого товариства.

Ключові слова: українська мова, матеріалознавча термінологія, вибір терміна, визначування терміна, професійний і мовний аспекти.

Вступ. Історія становлення української науково-технічної термінології, яка подана у книзі знаного науковця С. Яреми [1], дає читачеві уявлення про основні етапи її розвитку. Тут читаємо і про розмаїття словників, виданих від середини 19 ст. до початку 21 ст., і внормування української науково-технічної термінології, яке починали ще в новоствореній 1918 року Українській Академії наук, і про умови розвитку української термінологічної науки під пресом комуністичної ідеології. Тому з різних причин українську науково-технічну термінологію не можна вважати досконалою, а інколи навіть прийнятною. Часто українські підручники, наукову й технічну літературу видавали «недостатньо кваліфіковані люди, що знали мову на побутовому рівні та некритично сприймали все побачене, лиш би тільки не звинуватили в націоналізмі» [1]. Одним із таких прикладів навіть може слугувати виданок Словника української мови в 11 т. [2], яким ми послуговуємося й досі.

Нині значна кількість матеріалознавчих термінів не задовольє певних неодмінних вимог. Серед них – функційні вимоги: узгодження з міжнародною практикою, точність і відповідність позначуваному поняттю тощо [3; 4]. Важливі також мовні вимоги: словотворча та словосполучна здатність терміна, його однозначність та відповідність внутрішнім законам української мови, у яку він повинен органічно вписуватися звучанням, утвором і формою [1]. Під час удосконалення термінів треба керуватися чинним стандартом ДСТУ 3966:2009 [5], де подано правила розроблення стандартів на терміни та виозначування понять.

Ідея статті – подати критичні приклади недосконалих термінів, які, проте, уживають у царині матеріалознавства як в усному мовленні, так і в друкованих виданках (полімовних і термінологічних тлумачних словниках, підручниках, науковій та технічній літературі), та проаналізувати можливі шляхи вдосконалення матеріалознавчої термінології.

Насущні проблеми матеріалознавчої термінології

Засадничою літературою в царині термінології слугують передовсім знані термінологічні словники з матеріалознавства як українські, так і чужомовні, а також словники лінгвістичні полімовні, стандарти України, сучасні електронні ресурси, а також Вікіпедія. Ми спробували вибрати критичні приклади та проаналізувати їх.

Проблеми матеріалознавчої термінології для лаконічності зведено до Таблиці 1. Їх умовно поділено на «професійні» та «мовні».

Таблиця 1

Проблеми матеріалознавчої термінології

«Професійні» проблеми	«Мовні» проблеми
<p>1) проблема визначення терміна;</p> <p>2) множинність, зумовлена різними аспектами: чужомовність (рос., англ., нім., пол.); недосконалий переклад (невідповідність вихідному, автентичному термінові);</p> <p>3) наскільки коректно у професійному й мовному аспектах складено/перекладено/задаптовано стандарти ДСТУ. Для зразка: «під час згинання» (ДСТУ 3716-98. Кераміка. Метод визначення границі міцності під час згинання) і «Границя міцності при згині» (ДСТУ Б EN 1467:2007 Камінь природний. Блоки необроблені. Вимоги).</p>	<p>1) неправильне вживання дієприкметникових зворотів для дієприкметників активного й пасивного стану; уживання суфіксів <i>-уч-</i> (<i>-юч-</i>) та <i>-альн-</i>; «проникаюча радіація» чи «проникальна радіація»? Чи дійсне правило: Активних дієприкметників тепер творять лише від неперехідних дієслів. Активні дієприкметники мають форму теперішнього й минулого часу. Активні дієприкметники теперішнього часу недоконаного виду творять від дієслівної основи теперішнього часу недоконаного виду (основу утворюють, відкидаючи закінчення <i>-ать</i> (<i>-ять</i>) і <i>-уть</i> (<i>-ють</i>) у дієслів у третій особі множини теперішнього часу) за допомогою суфіксів <i>-уч-</i> (<i>-юч-</i>) для дієслів, які належать до I дієвідміни, і суфіксів <i>-ач-</i> (<i>-яч-</i>) для дієслів II дієвідміни. Напр.: керувати → керу ють → керу- + <i>-юч-</i> і закінчення <i>-ий</i> = керуючий; лежати → леж ать → леж- + <i>-ач-</i> і закінчення <i>-ий</i> = лежачий;</p> <p>2) уживання займенника <i>що</i>; напр., синтез високо-температурний, що самопоширюється;</p> <p>3) поширене неправильне вживання прийменника <i>при</i>: при спіканні, при виробництві, при температурі. Тоді як за граматику вживати його можна лише у двох випадках: коли йдеться про близький розташунок, щільне прилягання, тісний контакт предметів, напр., хата при дорозі; у випадку належності комусь чи до певного складу, напр., ліцей при університеті;</p> <p>4) порядок слів у терміні складеної форми (спочатку кореневе слово, а далі – означення) за «словниковим» стилем;</p> <p>5) слова «неукраїнського» звучання, які, однак, є у Словнику української мови в 11 т.; напр, знос, усадка, обробка, розробка тощо.</p>

У наявих термінологічних чи інших матеріалознавчих словниках спостерігаємо проблему множинності термінів. Цією словосполученням характеризуємо множинність, зумовлену різними аспектами: чужомовністю (рос., англ., нім., пол. тощо); недосконалим перекладом (невідповідністю первинному, автентичному термінові) тощо (див. Табл. 2).

Множинність термінів і тлумачення їх*

№ з/п	Термін (варіант УМТ)	Джерело	Термін і тлумачення / близькі терміни (за відсутності)
1	ГЕКСАГОНАЛЬНА ЩІЛЬНОУПАКОВАНА (ГЩУ) ҐРАТКА / КОМІРКА	[6]	Площина щільного пакування, щільнозапакована (С. 121)
		[7]	Площина, плоскість (щільно запакована) (С.191)
		[8]	Ґратка гексагональна щільнозапакована, ГЩП-ґратка (С. 146, Т. 1)
2	ПЛОЩИНА ВІДКОЛУ	[6]	– / термін відсутній
		[7]	Площина, плоскість (щільно запакована; сколу) (С. 191) Скол, сколювання (С. 256)
		[8]	– / термін відсутній
3	ГРАНИЦЯ ПЛИННОСТІ	[6]	Межа (limit); межа плинності (yield stress) (С. 131)
		[7]	Границя, межа (міцності (С. 209-210); плинності (С. 211))
		[8]	– / термін відсутній
4	ФАЗА ПРОНИКНЕННЯ	[6]	Фаза впровадження, проникнення (С. 194); твердий розчин впровадження (С. 179)
		[7]	Фаза проникнення (С. 322); твердий розчин проникнення/ впровадження (С. 296)
		[8]	Фаза впровадження, проникнення, Хегга (С. 377, Т. 2);
5	ДИФРАКТОГРАМА	[6]	Дифрактограма (С. 38)
		[7]	Дифрактограма(С. 68)
		[8]	Дифрактограма (С. 167, Т. 1) Дифрактограма – рентгенограма, яка зареєстрована за допомогою давачів дифрактометра.
6	РЕНТГЕНОГРАМА	[6]	Рентгенограма (С. 149)
		[7]	Рентгенограма (С. 240)
		[8]	Рентгенограма (С. 177, Т. 2) Рентгенограма – зареєстрована на фотоплівці картина просторового розподілу дифракційного розсіювання рентгенівських променів.

* У таблиці подано автентичний текст зі сторінки УМТ та відповідних джерел [6; 7; 8] без лінгвістичних поправок.

На сайті Українського матеріалознавчого товариства (УМТ) ім. І. М. Францевича <https://umrs.org.ua>, частинкою якого є група зі вдосконалення матеріалознавчої термінології UMRS_terms (до неї належать автори цієї статті), відвідувачі можуть знайти в закладках «Розробки → Термінологія» терміни з відповідним тлумаченням, які після опрацювання пройшли стадію оцінювання спільнотою УМТ. Зазначена група, що працює на волонтерських засадах, розробляє пропозиції щодо порекомендованого вживання україномовних термінів на позначку матеріалознавчих понять, для яких у широкому вжитку

- уживають декілька термінів різної етимології (напр., запозичених із різних мов);
- термін, який уживають, не відображає сутності поняття або є некоректний для нього;
- термін є запозикою з іншої мови, хоча для поняття є українськомовний відповідник;
- термін має будь-які інші проблеми вживання, які зазначає автор подання терміна для опрацювання.

Словник наповнюють за поданням небайдужих учасників матеріалознавчої спільноти. Він є *живим документом*, який зазнає постійних змін унаслідок роботи команди UMRS_terms над новими проблемними термінами, покращуючи вже наявні у словнику та враховуючи відгуки спільноти. Тому сам словник росте з часом, а терміни можуть зазнавати змін, особливо якщо їхній рейтинг довіри низький.

Сподіваємось, що цей словник стане в пригоді матеріалознавцям та фахівцям суміжних галузей науки, освіти й виробництва в їхній професійній діяльності.

Команда UMRS_terms розробила алгоритм роботи в он-лайн режимі, використовуючи середовище Google Drive. Кожен учасник має власну теку з робочими файлами, що відповідають певним термінам. Далі подано структуру робочого файла (автентичний текст зі сторінки УМТ без лінгвістичних поправок) з короткою характеристикою:

Розробка

(це робоча область Розробника і групи для обговорення і рекомендацій; інформація до опублікування)

Термін:

Міжнародний відповідник:

Визначення:

Проблема вживання:

Пояснення:

Коментарі розробника:

Пропозиція

(сюди Розробник копіює з «Термінологія – Робоча таблиця» вміст «Пропозиції терміна» від Автора)

Термін:

Міжнародний відповідник:

Значення:

Коментар:

Усі опрацьовані кожним учасником команди терміни подано в робочих файлах, де команда обговорює їх онлайн. За успішного обговорення та вдосконалення ці терміни оцінює спільнота УМТ. Терміни з оціненими та врахованими заувагами спільноти публікують на сторінці УМТ.

Насамкінець цієї короткої ознайомчої статті запрошуємо матеріалознавців, фахівців суміжних галузей науки, освіти й виробництва, а також лінгвістів доєднуватися до нашої команди UMRS_terms, щоб опрацьовувати проблемні матеріалознавчі терміни, критично аналізуючи їх.

1. Ярема С. На теми української наукової мови. Львів : Українське товариство з механіки руйнування матеріалів, Львівське крайове товариство «Рідна школа», Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. 44 с. 2. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk> (дата звернення: 20.06.2024). 3. Кияк Т. Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології. Мовознавство, 1993. № 1. С. 35–38. 4. Соколова С. О. До питання про формування української термінології. Мовознавство, 1993. № 1. С. 33–35. 5. ДСТУ 3966:2009. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. [Чинний від 2010-07-01]. Вид. офіц. Київ : Держстандарт України, 2010. 32 с. 6. Матеріалознавство : російсько-українсько-англійський словник : 9000 сл. / уклад. Я. А. Криль та ін. Львів : Новий світ-2000, 2009. 301 с. 7. Пінчук С. І., Губенко С. І. Фізичне матеріалознавство. Словник термінологічний рос.-укр.-англ. Дніпропетровськ : РВА «Дніпро-VAL», 2009. 380 с. 8. Криль Я. А., Флюнт О. Р., Криль Г. В. Матеріалознавство. Тлумачний словник : в 2-х т. / за ред. проф. Я. А. Криля. Львів : Новий світ-2000, 2022.

ТЕРМІНОСИСТЕМА ФІТОНІМІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОЗИЦІЙ ПАРАДИГМАТИКИ ТА СИНТАГМАТИКИ

© Кочан І. М., 2024

Рослини супроводжують людину скрізь і всюди. Вони – невід’ємна частина нашого існування, їхні – це частина загальнозживаної лексики. І водночас – це своєрідна терміносистема зі своєю класифікацією, що охоплює роди, види, сорти, родини, ряди, класи. Із позицій лінгвістики, фітоназв, як і загальнозживаним лексемам, притаманні відношення парадигматики, тобто полісемії, синонімії, антонімії, омонімії, гіперогіпонімії та синтагматики, тобто сполучуваності. Фітолексеми виявляють у цьому свої особливості. Спробуємо це довести.

Ключові слова: українська мова, система фітоназв, їхня парадигматика та синтагматика, полісемія, синонімія, антонімія, омонімія, гіперо-гіпонімія, українська мова

Суть проблеми. На позначення назв рослин у науковій літературі послуговуються термінами: *фітоніми*, *флоризми*, *флоролексеми*, *ботанізми*, *ботаномени* тощо, що пояснюється браком єдиної класифікації назв у лінгвістичній науці. У тлумачному словнику сучасної української мови всіх перелічених термінів також нема або потрактовують їх по-різному. Так, термін *фітонім* словник сучасної української мови пояснює як ‘власну назву будь-якої рослини’, а *флоризм* – як ‘місцецтво комбінування засушених рослин для створення картин’ [1, с. 1540], хоча термін *флористика* позначає ‘розділ ботаніки, предметом якого є вивчення та систематичний опис флори будь-якої місцевості, країни, краю тощо’ [1, с. 1541], *флоролексема*, *ботанізм* у словнику відсутні, хоча їх уживають на позначування рослин.

Загальномовний словник свідчить, що термін *рослина* позначає ‘організм, який живиться неорганічними речовинами повітря й ґрунту, є однією з форм існування живої матерії на Землі та разом із тваринними організмами належить до живої природи’ [1, с.1275].

Як відомо, уперше класифікацію рослин здійснив шведський ботанік і зоолог Карл Лінней 1735 року в праці «Система природи», де висвітлив систему органічного світу, увівши в систематику основні її одиниці: **вид – рід – родина – ряд – клас**. Рослини було розділено на 24 класи – 23 класи квіткових і один клас спорових і голонасінних (джерело: <https://dovidka.biz.ua/karl-linney-vidkrittya-ta-vnesok-v-nauku>).

Назви рослин в українських народних говорах зібрав й опублікував у газеті «Перемишлянин» Іван Гавришкевич 1852 року. Це 254 українські назви рослин, зібрані на території нинішньої Західної України й подані за абеткою латинських наукових назв, до яких було подано німецькі й українські відповідники. Водночас з’являються збірки українських назв рослин О. Роговича, Ф. Волкова, М. Срединського, І. Глібовицького, О. Янати та ін.

Низку томів праці «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної», що побачила світ у 1863–1874 роках, І. Верхратський зібрав й описав кілька тисяч народних назв рослин, звірів, птахів, риб, плазунів, моллюсків, комах тощо, і продовжив роботу 1908 року. Ці назви подано у вигляді латинсько-німецько-українського словника з вказівкою на локалізацію цих назв в українських діалектах. Матеріали І. Верхратського увійшли до словника С. Маковецького «Slownik bjtaniczny lacinsko-maloruski» (1936). Заслугою вченого було й те, що він протягом 1896–1912 рр. написав ще кілька підручників ботаніки.

У перші десятиліття ХХ ст. О. Яната друкує кілька збірок українських назв рослин, розглянувши їх на конкретній території: «Нові дані про флору околиць м. Миколаєва» (Київ, 1909), «Програма ботанічних екскурсій в околицях міста Миколаєва» (видано в Миколаєві 1911 р.), «Фенологічна характеристика рослинних формацій околиць м. Миколаєва Херсонської губернії» (Одеса, 1914). О. Яната був одним із засновників «Українського ботанічного журналу».

Досліджували й описували рослинний світ українські науковці Г. Холодний (1882–1953) і М. Мельник (1875–1954). Зокрема Микола Мельник 1922 року видав «Українську номенклатуру висших рослин», де до 2328 латинських видових назв наведено українські відповідники. Більшість українських відповідників – бінарні, тобто мають родову назву (іменник) та видову (прикметник).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ботанічна лексика була об'єктом зацікавлень і філологів. Як відомо, фітолексика здавна привертала до себе увагу мовознавців, які досліджували флоризми як компоненти порівнянь, метафор, фразеологізмів (Н. Варич, Л. Голоюх, В. Калашник, В. Коломієць та ін.). Функції рослинних найменувань у створенні образів у художніх творах були в полі зору Л. Андрієнко, Т. Беценко, О. Дубовик, О. Нечитайло, І. Олійник та ін. Зокрема О. Тележкіна описала фітоніми в поетичному мовленні Л. Талалая, О. Діброва – у творах Б. Олійника, Л. Мінч – М. Вінграновського. О. Масло, І. Волкова розглядали функції номінацій рослинного світу в заголовках текстів сучасної української прози. Цікавими є також дослідження фітонімів у назвах вулиць (С. Застровська, О. Найдюк).

Зокрема досить докладно описав ботанічну лексику як терміносистему проф. Ужгородського університету Іван Сабадош. Він переконливо наголосив, що назви рослин – це номени, тому доцільно говорити про номенклатуру. Дослідник стверджує, що «ядро літературних загально-вживаних і наукових ботанічних номенів становлять головним чином давні назви, більшість з яких сягають праїндоевропейського (*береза, дуб, дерево, мох...*) і праслов'янського (*в'яз, берест, граб, верба, сосна, вільха, черемха, тополя, груша, слива, калина, терен, пшениця, ячмінь, просо, овес, ріпа, горох, хрін* тощо)» періодів [6, с. 398]. Однак деякі інші українські науковці (М. Феценко, Л. Симоненко, Я. Закревська, Г. Гринко та ін.) вважали їх термінами. А оскільки номенклатура – невід'ємна частина термінології, то назва 'терміни' не буде помилкою.

Наукові розвідки українських мовознавців Я. Закревської, І. Сабадоша, Л. Симоненко, присвячені вивченню історії формування та розвитку систем ботанічної номенклатури й біологічної термінології. У працях А. Шамоти, М. Феценка, І. Сабадоша тематична група назви рослин стає об'єктом вивчення явищ семантичної мотивації.

Об'єктом дослідження статті стали фітоназви, зібрані у Великому тлумачному словнику сучасної української мови [1], а також у Вікіпедії.

Мета дослідження – розглянути фітоніми за лінгвістичними критеріями: парадигматикою й синтагматикою в терміносистемі ботаніки, виявити їхні словникові особливості.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що визначення тієї чи іншої ботанічної назви суттєво відрізняється в загальномовному та спеціальному словнику. Порівняймо:

Флора – історично сформована сукупність видів рослин, поширених на певній території, або на території з певними умовами нині або в минулі геологічні епохи. Флора будь-якої території є частиною єдиної флори Землі. Кількість видів, що складають флору, становить її багатство (Вікіпедія). Під флорою розуміють видовий склад рослинності, дає уявлення про загальну кількість видів, які ростуть на певній території. Кількість видів, що становлять флору, і визначає багатство рослинного покриву Землі. Рослинний світ України багатий і різноманітний.

Словник української мови тлумачить це слово так: 1. У давньогрецькій міфології – богиня квітів, весни, а також веселощів. 2. Сукупність усіх видів рослин, що ростуть на певній території або росли на ній в минулі геологічні епохи; рослинний світ узагалі. 3. Сукупність бактерій, що постійно живуть у якомусь органі [1, с. 1540].

Як бачимо, різниця полягає у функціях цих двох лексем: одне позначає значення наукового поняття, містить докладну інформацію про нього, а інше розкриває значення слова.

Лексема 'флора' латинського походження і в українській мові немає точного перекладу. Пропонують відповідники: *ярилина* (від бога родючості Ярила), *рослинство*, *рослиння*, *зело*, *рослинність*, *рослиносвіт*... Найпоширенішим є вживання слова *рослинність*. Це 1) рослини конкретного району, увесь рослинний покрив конкретного району або на поверхні Землі в цілому; 2) усе рослинне життя, розташоване на конкретній території (<https://www.google.com/search?q=рослинність>).

У тлумачному словнику: 1) сукупність рослин, рослинний покрив якої-небудь місцевості. 2) *розм.* волосся на обличчі і тілі людини [1, с. 1275]. Уже на цьому прикладі спостерігаємо як фахова лексика переходить у поле розмовної. Тобто значення слів флора й рослинність не зовсім збігаються.

Класифікація рослин досить розгалужена. Вона охоплює *дерева*, *кущі*, *злаки*, *квіти*, *трави*, *гриби*, *водорості*. Окрім того, кожний із перелічених класів має свої підкласи та підгрупи, залежно від позицій класифікації. Так, дерева поділяють на *хвойні* й *листяні*, *вічнозелені* та *листопадні*. Також вирізняють *фруктові* дерева. Окремо розглядають *фрукти* та *овочі*. Хоча й такий поділ не завжди справедливий і правильний, не зовсім науковий. Тематичні групи не мають чітких семантичних відношень і зв'язків між лексемами. Їх побудовано тільки за зовнішніми відношеннями між поняттями [3].

Овочі, також *горódина*, – поняття-клас рослин і їхніх певних їстівних частин. Це соковиті органи (бруньки, стебла, пагони, листки, суцвіття, плоди, коренеплоди, корені, цибулини, стеблоплоди) трав'янистих рослин, які вживають як продукти харчування та сировину для технічного перероблювання – це практично будь-які частини рослини, зокрема листя, плоди, квітки, коренеплоди, стебла, бульби, до них також зазвичай відносять-гриби, яких не всі науковці вважають за рослини (<https://www.google.com/search?овочі>).

У тлумачному словнику знаходимо: **овоч**, *заст. овоц*. 1) плоди городніх (рідше польових) рослин та зелень, що вживаються як їжа; городина; 2) плоди садових (рідше лісових) дерев та кущів; фрукти, садовина; 3) м'які плоди будь-яких рослин [1, с. 825]. Овочі поділяють на дві групи: *вегетативні* та *плодові*. В українській мові «овочами» зазвичай називали саме фрукти (садовину), а овочі називали «горódиною». Також існує діал. відповідник – *ярина*. Однак, віднесення конкретних частин рослин до цієї категорії залежить від місцевих кулінарних традицій. На думку ботаніків, усі плоди з насінням – це *фрукти*. Фахівці досі не визначили: овочем чи фруктом треба вважати *ананас*. У межах ЄС фруктом вважають також *моркву*, *помідор*.

Овочі класифікують за різними критеріями: біологічним, за частинами рослин, які споживають, за періодом вирощування, за кольором, за походженням. Поділ лексем на тематичні та лексико-семантичні групи належить до парадигматики.

Парадигматика – 1) один із аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структурних елементів; 2) учення про будову і структуру парадигм різних типів, їх класифікації, також об'єднання у більш складні єдності; 3) галузі граматики, які вивчають представлені в мові парадигматичні об'єднання та принципи їхньої організації [1, с. 884].

Парадигматика охоплює відношення полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, паронімії тощо. Тематичні й лексико-семантичні групи рослин впливають здебільшого із наукових класифікацій.

Багатозначність, або полісемія, фітолексем. Багатозначність – це здатність слова мати кілька значень. Чимало фітолексем творять нові значення метонімічно, за допомогою перенесення з **цілого на частину**: назва рослини – її плід. Напр.: *горіх* – 1) плодове дерево родини горіхових; 2) плід цього дерева [1, с. 254]; *груша* – 1) садове й лісове дерево з темно-зеленим цупким листям та плодами, що мають форму заокругленого конуса; 2) плід цього дерева [1, с. 264]; *горобина* – 1) дерево з помаранчево-червоними ягодами, що ростуть гронами; 2) ягоди цього дерева [1, с. 255].

Аналогічно: *вишня*, *слива*, *малина*, *черешня* (фруктові дерева, кущі та їхні ягоди); *роза*, *рожа*, *троянда* (кущі та квіти); *гарбуз*, *кавун*, *дыня* (баштанні рослини та їхні плоди).

Інший вид розширення значення фітоніма полягає в **перенесенні назви рослини на виріб, із неї виготовлений**: *салат* – 1) трав'яниста городня рослина, листя якого багате на вітаміни; 2) холодна страва з листя цієї рослини; //холодна страва з дрібно нарізаних сирих і варених овочів... [1, с. 1282]; *пшениця* – 1) рослина родини злакових, із зерна якої виробляють біле борошно; 2) власне борошно із зерна цієї рослини [1, с. 1192]; *зілля* – 1) різноманітні запашні трав'янисті рослини; 2) навар або напій в народній медицині [1, с. 459]; *рута* – 1) багаторічна, напівкущова або трав'яниста рослина родини рутових, яка містить ефірну олію. Уживають як символ привабливості, краси. 2) настоянка, відвар цієї рослини. [1, с. 1280]. Аналогічно – *шавлія*.

Полісемія розвивається і тоді, коли **назву рослини перенесено на матеріал із неї**, напр.: *осика* – 1) листяне дерево родини вербових; 2) дрова як будівельний матеріал із цього дерева [1, с. 858]; *лоза* – 1) народна назва деяких кущових порід із лози; 2) зрізані стебла цих рослин як матеріал для деяких виробів [1, с. 626]; *береза* – 1) лісове білокоре дерево з тоненьким довгим стеблом і серцеподібним листям; 2) дрова або будівельний матеріал із цього дерева [1, с.76]. Аналогічно: *липа*, *бук*, *тополя*...

Транстермінізацію, тобто перехід фітоніма в інші терміносистеми на підставі зовнішньої (колір, форма) чи внутрішньої (функція) подібності маємо серед фітоназв: *гриб* – 1) нижча безхлорофільна рослина, що має форму шапки, надітої на ніжку; 2) *мед.* нарід, пухлина [1, с. 261]; подібність форми спостерігаємо й у номенах *шишка* – 1) суцвіття хвойних дерев; 2) *мед.* потовщення тканини якогось органа [1, с. 1622]; *ячмінь* – 1) злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення круп, борошна на корм худобі, а також як сировину для пивоварної промисловості; 2) *мед.* гнійне гостре запалення волосяного мішечка вії та сальної залози краю повіки [1, с. 1650]. А внутрішню подібність (матеріал) має слово *дуб* – 1) листяне дерево з міцною деревиною; 2) *іст.* великий човен, видовбаний із суцільного дерева або з дощок; 3) *техн.* речовина, що використовується для вичинки шкіри [1, с. 330];

Детермінізація – перехід фахової назви а загальноживану лексику або в соціолекти, що мають фітоніми: *печериця*, *липа*, *малина*, *перекотиполе*... Порівняймо: *кущ* – 1) низкоросла дерев'яниста рослина, гілки якої ростуть майже від кореня; 2) об'єднання невеликих підприємств, артілей, організацій [1, с. 600]; *липа* – 1) дерево з серцеподібним зубчастим листом і жовтим пахучим медовмісним цвітом; 2) про щось фальшиве, підроблене [1, с. 614]; *малина* – 1) багаторічна чагарникова ягідна рослина з кисло-солодкими запашними ягодами; 2) про щось дуже приємне; 3) *жарг.* злодійське кубло [1, с. 640]; *перекотиполе* – трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи й перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння; 2) той, хто постійно переходить, переїздить із місця на місце, не має визначеного місця в житті [1, с. 913]; *печериця* – 1) їстівний гриб родини пластинкових зі сірою чи білуватою шапінкою на тонкій ніжці; 2) *зневажл.* зморщена або товста й присадкувата людина [1, с. 942] тощо. Аналогічно: *лопух*, *чорнобривець*...

Розгалужену полісемію має термін *шпанка*. Це й 1) вишня з великими солодкими соковитими ягодами і 2) темна пляма на обличчі й 3) вид вівці [1, с. 1629], де 2 і 3 значення пов'язані як із детермінізацією, так і з транстермінізацією. Перенесення відбувається на підставі темного кольору. Сюди ж належить і термін *щав* – 1) щавель; 2) *текст.* кисла рідина, у якій виварюють вовняні нитки перед фарбуванням; 3) кисла мінеральна вода; 4) те саме, що протрава [1, с. 1637].

Спостерігаємо також явище, коли одна й та сама назва стосується цілком різних класів рослин. Наприклад: *шовковиця* – 1) ...їстівне дерево з їстівними плодами, листям якого годують гусінь шовковистого шовкопряда; 2) соковиті ягоди цього дерева; 3) рід волоростей [1, с. 1627].

Як відомо, **синонімія** – подібність слів, морфем, фразеологічних одиниць і т. ін. значенням при відмінності їхньої звукової форми, а **синоніми** – це слова однієї частини мови, різні звучанням і написанням, які мають дуже близьке або тотожне лексичне значення. Так, у загальноживаній ботанічній лексиці маємо: *галузка* – зменшувальне до «галуза» – бічний відросток від стовбура

дерева або чагарника, який розгалужується на менші відростки; *гілка* – 1) невеликий боковий відросток, пагін дерева, чагарника або трав'янистої рослини; 2) у переносному значенні – відгалуження чогось, складник якоїсь структури; галузь, напрямок у якійсь сфері [2, с. 103]. Професор І. Сабадош, описуючи ті чи інші рослини, подає до них синонімічні відповідники, тобто:

а) слова з тотожним або подібним значенням, напр.: *горіх* – *ліщина*, *перекотиполе* – *чортополох*, *ріпак* – *рапс*, *півонія* – *воронець*, *едельвейс* – *білотка*, *гірчак* – *спориш*, *аір* – *лепеха*, *мохоцвіт* – *родіола*, *кропива* – *жаліва*, *тим'ян* – *чебрець*, *тоя* – *аконіт*, *календула* – *нагідки* Таких відповідників може бути декілька, що пов'язано з народними та діалектними назвами. Порівняймо: *лохина* – *голубиця*, *голубика*, *буяхи*, *лохані* тощо; *борцівник* – *фруцик*, *лопуцьки*;

б) деякі фітоназви вступають у синонімічні відношення з терміном-словосполученням, вказуючи на різні види рослин: *колюча слива* – *терен*, *розлога слива* – *алича*, *чорна тополя* – *осокір*, *заяча капуста* – *кислиця*; *цибуля ведмежа* – *левурда*, *черемша*; *гайова рожга* – *шипшина*; *панська рожга* – *троянда*; *тополя тремтяча* – *осика*, *водяна кропива* – *кушир*, *стручковий перець* – *паприка*, *перчиця*, *чорниця звичайна* – *афина*, *шафран анкарський* – *крокус*, *фіялка собача* – *віолетка*, *сердечник*; *полін-екстрагон* – *тпрхун*, *васильки справжні* – *базилік*. Або складений термін містить кілька однослівних відповідників: *підбіл звичайний* – *мати-й-мачуха*, *мачушник*, *білтух*, *підбій*; *полін звичайний* – *чорнобиль*, *нехворощ*; *валеріяна лікарська* – *макун*, *кадило*, *горобинка*;

в) окремі види цієї рослини мають свої синонімічні ряди, порівняймо: *фізаліс звичайний* – *міхунка звичайна*, *міхурниця звичайна*, *пузируха властива*, *пузируха звичайна*, *марунка*, *сунічний помідор*, *мексиканський помідор*, *золота ягода*, *перуанська вишня*, *увілла*, *ананасова вишня*; *купина широколиста* – *зілля від падучої*, *кукурузка*, *куп-зілля*, *купина любка*, *ребро адамове*, *тропар*; *конюшина гірська* – *курача лапка*, *лапка сороча*, *лапки котячі*, *горішок білий*, *в'язіль*, *івасик*, *кошики*, *полуничник*, *зайчики*;

г) вступають між собою у синонімічні відношення й складені назви, створюючи таким чином скомбіновані словесні ряди: *спориш звичайний* – *спориш пташиний*; *гірчак звичайний* – *гірчак пташиний*; *ясинець білий* – *неопалима купина*, *гусячий шпоріш* – *курача трава*, *моріжок*, *пташина гречка*, *колотоп* (місцеві назви), *лепеха звичайна* – *аір тростяний*, *лепеха очеретяна*, *шувар*; *солодкий перець* – *болгарський перець*, *червоний перець*; *перець чилі* – *гострий перець* – *перець гіркий*, *водяний перець* – *гірчак водневий* – *перець собачий* тощо. Як бачимо, синонімію в рослинництві представлено досить розмаїто. Але не всі фітоніми їх мають.

Антонімія – це явище, пов'язане з певною протилежністю, контрастністю. У ботаніці ця протилежність може виявлятися за часом, порою року, кольором, зовнішніми ознаками, смаковими тощо. Наприклад: *ярий* – *озимий* (*культури*); «*ярий*» – весняний, посіяний навесні, який дає врожай у рік посіву, однорічний; та *озимий* – який сіють восени і збирають наступного року; який потребує для нормального перебігу початкових стадій розвитку осіннього проростання і зимівлі під снігом.

За часом існування: *однорічні* – *багаторічні культури*. Напр. *однорічні овочі* (помідор, огірок, кабачок...) й *багаторічні* (ревінь, спаржа, конюшина, щавель). **За зовнішнім виглядом** спостерігаємо такі види дерев: *сосна струнка* – *сосна скручена*; *перстач прямостоячий* – і *перстач повзучий*; вузьколисті – широколисті: *лаванда широколиста* (французька) – *лаванда вузьколиста* (англійська). **За кольором:** редька буває *червоного*, *рожевого*, *білого*, *зеленого*, *чорного* та *фіолетового* кольорів. Найкориснішою є *чорна* редька, хоч вона гірка й жорстка. *Біла* редька має ніжніший смак порівняно з чорною і містить чимало аскорбінової кислоти. Ці культури різняться також порою року: редька *чорна зимова*, редька *біла літня*. Тополя також буває *біла* й *чорна*. **Білі тополі** відрізняються темними ромбоподібними візерунками на корі та кленовим листям із яскравою, сріблястою нижньою стороною. **Тополя чорна** названа за свою темну, шорстку кору, має трикутне листя, яке восени набуває виразного золотисто-жовтого кольору. Як бачимо, антонімія супроводжує семантику слова. **Білий перець** – повністю дозрілі плоди перцю *чорного*; *гірчиця* також буває білою і чорною. Насіння *білої гірчиці* світло-жовтого кольору, а *чорної* темно-коричневі. Різняться вони і смаком – від ніжного пікантного до гострого терпкого. Шовковиця також є **білою і чорною**.

Гіркий та **солодкий** перець контрастують за смаковими ознаками. За нюховими ознаками – лобода запашна, лобода смердюча. Окремі протиставні поняття можна знайти в посібнику «Лісові культури» М. Гордієнка, М. Гузя, Н. Дебринюка та В. Мауера (Львів, 2005), у якому автори подали фахову класифікацію поділу плодів на прості та складні, походженням: оплоддя – справжні й несправжні; консистенцією: сухі й соковиті; кількістю насінин: однонасінні – багатонасінні тощо, побудованій на зіставленні, проте ілюстрації поза цією класифікацією, не виявляють такої опозиції на загальнономовному рівні.

Омонімія, тобто однакове написання, звучання, але різне значення, мають терміни: *бук*¹ – листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною; *бук*² – *бірж.* термін, що визначає ситуацію, коли можливості валютного дилера з продажу-купівлі повністю вичерпані [1, с. 101]; *берест*¹ – листяне дерево з коричнево-сірою корою і овальними, загостреними на кінці листками, яке використовують для живоплотів та захисних лісонасаджень і *берест*² – кора, луб берези [1, с.264]; *липучка*¹ – трав'яниста рослина, бур'ян, насіння якої має колючки й легко чіпляється до чого-небудь; *липучка*² – липкий папір, що його застосовують у боротьбі з мухами [1, с. 614]; *береза*¹ – лісове білокоре дерево з тоненьким довгим стеблом і серцеподібним листям і *береза*² – фольк. Хлопець або дівчина, що його або її обирають за ватажка у спільних розвагах на вечорницях // той, хто заспіває в хорі [1, с. 76]... Омонімію спостерігаємо також до лексем *корч*¹ – пень, викорчований із корінням і *корч*² – мимовільне скорочення м'язів від болю, холоду, від деякого захворювання [1, с. 578]. *Цитринівка*¹ – старовинний сорт груші, що формою нагадує лимон; *лимонівка*; *цитринівка*² – горілка, настояна на шкірках лимону, *лимонівка* [1, с. 1586]. Аналогічно: *чорнобривець*¹ – декоративна рослина; *чорнобривець*² – чобіт із кольоровою халявою і чорним передком [1, с. 1605].

А слово *петрушка* поєднує як омонімію, так і багатозначність. Порівняймо: *петрушка*¹ – дворічна, зрідка однорічна городня пряна овочева рослина родини зонтичних, коренеплоди та листя якої використовують як приправу до їжі; *петрушка*² – 1) головний комедійний персонаж театру ляльок і сатиричних вистав; 2) про щось кумедне, недоладне, клопітливе, марудне [1, с. 941].

Нерідко фахова словосполука з фітонімом досить далеко відходить від значення основного слова, утворюючи цілком нову номінацію в іншій терміносистемі. Порівняймо: *роза вітрів* – графічне зображення повторюваності напрямів і величин сили вітру у певній точці земної поверхні за певний час [1, с. 1231]; *роза течій* – графічне зображення повторюваності напрямів і швидкостей морських течій за певний період у даному районі [1, с. 1231].

Синтагматика – один із аспектів вивчення системи мови, що полягає в аналізі синтагматичних відношень між послідовно розташованими в тексті, мовному потоці одиницями; протиставляється парадигматиці. У нашому випадку це творення видових терміносполук стосовно родових. Синтагматика пов'язана з творенням складених фахових назв, які можуть позначати різні види, підвиди, сорти рослин. Це, по суті, гіперо-гіпонімія, тобто родо-видові відношення як в лексико-семантичній системі мови, так і в терміносистемах зокрема. Гіперо-гіпонімія близька до синонімії. Її навіть називають “квазісинонімією”, але на відміну від синонімії, яка допускає двосторонню заміну в тексті (першого синоніма на другий і навпаки), у гіперо-гіпонімії можлива тільки одностороння заміна – заміна гіпоніма на гіперонім

Наприклад, серед квітів: *польова рожка, дика рожка, собача рожка; кропива жалюча, кропива глуха, кропива дводомна, кропива собача, кропива біла; фіялка запашна, фіялка лісова, фіялка триколірна* тощо; серед злакових: *ячмінь звичайний, ячмінь ярий, ячмінь озимий, ячмінь мишачий*, різняться особливостями вирощуванні й застосування у народному господарстві. Окрім того, кожен вид має ще поділ на сорти, напр., *ячмінь ярий* має сорти: ‘Вакула’, ‘Воевода’, ‘Геліос’, ‘Інклюзив’, ‘Патрицій’, ‘Сталкер’ тощо. Із ячменю виготовляють ячмінну й перлову крупу. *Ярий* ячмінь додають до випікання житнього й пшеничного хліба. А серед сортів озимого популярними є ‘Дев'ятий вал’, ‘Снігова королева’, ‘Достойний’, ‘Валькірія’ тощо. За структурою це переважно двослівні назви з прикметником, а на позначання сортів нерідко з іменником – власною назвою. Можуть мати й обидва варіанти: *герань Роберта (робертова)*.

Серед назв дерев одні вказують на:

- зовнішні ознаки дерева: *сосна білокора, сосна остиста, сосна струнка, сосна скручена широкохвойна ...*;
- розташування на місцевості: *сосна гірська, сосна звичайна, сосна болотиста або болотна, сосна острівна ...*;
- батьківщину: *сосна алепська, сосна канарська, сосна кубинська, сосна італійська, сосна турецька, сосна чорна європейська ...*;
- відкривача (творця) виду: *сосна Грета, сосна Гартвега, сосна Ерері, сосна Жеффрея, сосна Йохана ...*

Фітонім *просо* 1) злакова рослина, зі зерен якої отримують пшоно; 2) зерно цієї рослини. За походженням *просо* буває: *турецьке і китайське*, за кольором: *червоне, жовте, чорне*, формою – *звичайне і прутоподібне*. Так, *чорне просо* використовують у зерноsumішах, як корм для співочих птахів, *жовте* – з основних круп'яних культур у світі, *червоне* – використовують у харчовій промисловості й навіть в народній медицині. Однак у сполуках *волосоподібне просо* – це бур'ян, що засмічує польові культури; *куряче просо* – бур'ян, що засмічує рис, просапні культури, і *просо* [1, с. 1169]. Також є багато видів капусти: *червонокочанна, білокочанна, кольорова ...* Кольорову капусту Марк Твен називав капустою, що закінчила коледж. Броколі американці називають «капустою з університетською освітою» (<https://naurok.com.ua/dodatkoviy-material-do-uroku-ovochi-na-nashomu-stoli-335802.html>).

Існують і кількаслівні назви з особливим написанням: *мати-й-мачуха, люби-мене-не покинь, люблю і ненавиджу*.

Серед однослівних назв натрапляємо на варіанти: *оскоруха, оскорух, оскоруша; магера, магеран, мадаран, мадеран; мастика, мастик, мастиха, мастихва, мастих, що пов'язана з говірками та діалектами*. Хоча нормативною залишається лише одна назва: **майоран**. Звичайно, осягнути всі види різних рослин не є мета цієї статті, але доцільно показати розмаїття родів і видів.

Висновки. Таким чином переконуємося в тому, що ботанічна терміносистема зберігає свою впорядкованість не лише на поняттєвому, а й на мовному рівнях. Вона має розгалужену парадигматику та синтагматику. Зростання кількості ботанічних назв випереджає обсяг загальноновживаної лексики, хоча більшість із них є доступна та зрозуміла пересічному носієві мови й увіходить до його активного словникового запасу. Українські назви рослин здебільшого національні або стали національними. Бо такі назви, як *буряк, гвоздика, каштан, квасоля, конвалія, любисток, лілія, люпин, пастернак, селера, шавлія* прийшли до нас за посередництва польської мови, а *гарбуз, кавун, айва* – із тюркських, *виноград, кедр* – зі старослов'янської, *жасмин* – із французької, *чай, соя* – з китайської [6, с. 862]. Але нині ці фітоназви стали «своїми», бо ввійшли у наш повсякденний побут, у наше сучасне життя. Зважаючи на їхню наукову класифікацію, маємо послуговуватися саме впорядкованою номенклатурою, уведеною в унормовану мовну систему. Однак постає питання щодо доцільності такої кількості синонімів, варіантів, омонімів, суто чужомовних назв. З'явилися проблеми й правописного характеру. А все це свідчить як про розвиток цієї системи, так і про потребу її вдосконалення.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. За ред. В.Т. Бусола, Київ-Ірпінь, 2007. 1736 с. 2. Вибір слова : довідник [Електронний ресурс] : Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 446 с. URL : <https://ela.kpi.ua/items/72abe878-67c0-47d9-9007-65ccb7771e13>. 3. Закревська Я. Українські народні назви рослин як основа сучасної номінативної ботанічної номенклатури. Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів: Тези доп. і повід. Київ, 1972. С. 45–47. 4. Лісові культури / М. Гордієнео, М. Гузь, Ю. Дебринюк В. Мауер. : підручник. Львів, 2005. 608 с. 5. Рослинництво : навч. посіб. / А. О. Рожков, Є. М. Огурцов ; Харків. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків: Тім Пабліш Груп, 2017. 362 с. 6. Сабадош І. Українські назви рослин. Ужгород, 2019. 1034 с. 7. Українська лексика у просторі і часі. Ужгород, 2015. 688 с.

НОВА АКТУАЛЬНА ТЕРМІНОСИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – ЦИФРОВА ДЕРЖАВА

© Крохмальний Д. Р., 2024

Терміносистема цифрової держави з'явилася в Україні в перші десятиліття XXI ст. й пов'язана з оцифровуванням усіх послуг, які надають громадянам України для полегшення ведення документації в усіх царинах життя. Трансформаційні процеси в електронному документознавстві визначають інтенсивність процесу термінологічних пошуків, що досягнули кількох науково-технічних і гуманітарних галузей, окреслити які здійснено спробу в цій статті.

Ключові слова: українська мова, цифрова держава, портал «Дія», джерела терміносистеми, українська мова.

Суть проблеми. Цифрова держава – інформаційні й комунікаційні технології (ІКТ), які запровадило Міністерство цифрової трансформації України, щоб забезпечити ефективне надання послуг громадянам держави, зробити їхнє спілкування з державою зручним, прозорим і людським. Звідси з'явилася аббревіатура «Дія», яку розшифровують «держава і я». Із цією програмою пересічний громадянин стикнувся 2019 року під час пандемії, оскільки в цьому додаткові, прив'язаному до особистого смартфона, містилася інформація про вакцинацію проти ковіду. Це був своєрідний документ в електронному вигляді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне суспільство характеризує надзвичайно високий рівень розвитку науки, її вплив на технологічність різних галузей виробництва. Щоб втілити ідею держави в смартфоні, того ж 2019 року створили Міністерство цифрової трансформації на чолі з Михайлом Федоровим. Мета міністерства – цифровізувати 100% державних послуг, щоб «побудувати найзручнішу країну в світі». Цифрова держава передбачає застосування сучасних цифрових технологій, таких як інтернет, хмарні обчислення, великі дані (Big Data), штучний інтелект (ШІ), інтернет речі (IoT), блокчейн тощо задля підвищення доступності державних послуг для громадян, і зниження бюрократичної навантаги для країни. Станом на 26 квітня 2024 року на офіційному інтернет-порталі Міністерства цифрової трансформації України подано 94 проекти, які досягнули різні галузі знань: економіку, юриспруденцію, медицину, освіту...

Нині також чимало державних послуг пропонують перевести в електронне документування, яке невід'ємне від комп'ютерних технологій, теорії керування, менеджменту, інформатики та інших застосовних наук, що вможливить розв'язувати теоретичні й застосовні завдання, пов'язані з усіма царинами нашого життя – виробництвом, споживанням, навчанням, побутом, наукою і технікою.

Мета статті – висвітлити напрямки формування сучасної терміносистеми цифрової держави, посилаючись на джерела її творення та функціонування.

Виклад основного матеріалу. Усі послуги порталу «Дія» перелічено на сайті <https://diia.gov.ua/services>. Це зокрема відкриття/закриття ФОП, реєстри територійних громад, бронювання працівників, витяги про місце мешкання, народження, укладання шлюбу (його розривання), смерть, усілякі дозволи на виконання певних робіт, реєстр військовозобов'язаних, приймання декларацій, заяв, реєстрування допомог, записування на прийоми, іспити, надавання консультацій, видавання дозволів про земельну ділянку, різних грантів, довідок, кредитів і ліцензії тощо. Через Дію можна підтвер-

дити ID-картку, закордонний паспорт, довідку ВПО, свідоцтво про народження дитини, водійську посвідку й техпаспорт тощо.

Цифровізація держави пов'язана з появою значної кількості нових термінів. Серед них: блокчейн, вебдоступність, мінцифри, цифровізація, кібератака, кібербезпека, кіберзброя, кіберскладник, єдиний портал, інформаційні системи, хмарні обчислення, цифрова держава, цифрова трансформація, диджиталізація державних послуг, сплата електронного збору, онлайн реєстрування прав, єдиний державний реєстр, вимога нотарійного посвідчування підпису, запровадження електронних форм документів, зафіксування публічно доступних даних, підсистема електронних послуг «Внутрішньо переміщені особи», підсистема електронних послуг «Соціальні послуги» тощо. Мовна система сучасності стає інформативніше насиченою, здатною забезпечувати найскладніші системи передавання й опрацювання інформації, чому сприяє значне розширення словника спеціальної лексики. За спостереженнями дослідників, зростання кількості термінів різних наук випереджає збільшення обсягу загальноновживаної лексики. Тому тепер термінологічних одиниць нараховуємо більше, ніж слів загального вжитку.

На перше місце виходить фахова й документознавча комунікація. Сам термін 'комунікація' має досить широку кількість значень. По-перше, комунікація – це шлях сполучення (напр., повітряні чи водні комунікації), по-друге, це форма зв'язку (напр., радіо, телеграф тощо), по-третє, це процес повідомлювання інформації за допомогою технічних засобів – засобів масового комунікування (друк, радіо, кінематограф, телевізія тощо), нарешті, по-четверте, комунікація виражає акт спілкування, зв'язок між двома або більше індивідами, повідомлювання інформації однією особою іншій. У царині державної цифровізації – це спілкування в соціальному полі через документ. А оскільки електронний документ – це інформація документального типу, представлена в електронній формі й призначена для зчитування та опрацювання за допомогою комп'ютерних та інформаційних систем.

Документознавство називають меганаукою для всіх наук документально-комунікативного циклу. Наукові концепції термінів документознавства представлено в працях В. Бездрапко, С. Кулешова, Г. Швецової-Водки, Ю. Палехи, М. Слободяника, І. Антоненка, О. Тур, М. Сташко (Комової) та ін. Так, М. Комова зазначає, що «сучасна українська документознавча термінологія сформована як цілісна система ієрархічно організованих мовних одиниць, що забезпечує номінативними засобами поняттєву базу науки і техніки. Вона сформована переважно на українській власній лексичній основі» [5]. У посібнику висвітлено основні етапи розвитку документознавчої термінології, описано притаманні їй лексико-семантичні процеси та словотвірну структуру найпоширеніших груп термінів.

У монографії О. Тур «Документознавча термінологія: проблеми уніфікації та стандартизації» йдеться про уніфікацію та стандартизацію термінології в царині документально-комунікаційної діяльності суспільства, з'ясовано етапи становлення такої уніфікації, принципи, способи, функційне значення документознавчої термінології. Авторка торкнулася питання впровадження міжнародних та європейських стандартів, щоб зблизити національно правову систему із законодавством Європейського Союзу, а також і гармонізацію термінології нормативно-технічних документів. На мовні особливості термінологічних стандартів звернули увагу С. Харченко та С. Литвинська [12].

Від 1990-х років з'явилося чимало наукових праць: дисертацій, підручників, посібників, статей з різних царин нашого життя, що стали невід'ємною частиною цифрової держави. Передовсім сюди ввійшли поняття та терміни державного керування, які досліджувала й описувала Н. Коцюба [7, с. 194–226]. Як зазначила авторка в праці, «кульмінаційним періодом у розвитку УТДУ є 90-і роки ХХ ст. – початок ХХІ ст., що пов'язано з таким вагомим позамовним чинником, як здобуття Україною політичної незалежності і, відповідно, з посиленням уваги до проблем державного управління та виокремленням державного управління як науки» [6]. Науковиця відзначила, що термінологічну номінацію

базовано на словотвірній системі національної літературної мови, а також на інтернаціональному арсеналі словотворчих засобів. Однак вона вказує і на те, що серед науковців нема одностайности щодо вживання терміна 'державне керування'. Взаємозв'язок державного керування з іншими видами соціального керування, а також з іншими науками, такими, як адміністративне право, політологія, економіка, соціологія тощо зумовили наявність у терміносистемі державного керування значної кількості термінів з інших наук, що створює труднощі в диференціюванні термінів саме державного керування. В іншій праці вирізняє такі лексико-семантичні групи: 1) процеси (приватизація, модернізація, тестування, централізація); 2) явища (бюрократизм, гласність); 3) властивості (колегіальний, суб'єктивізм, толерантний); 4) стани (недоторканість); 5) найменування посад (міський голова, міністр); 6) найменування державних органів (Міністерство фінансів України, Верховна Рада України); 7) методи та способи (системний аналіз, системний підхід); 8) теорії (теорія мотивації, теорія сподівань) [6].

Т. Жила писала про адміністративно-територіальну лексику української мови. Її увагу привернули назви населених пунктів, вулиць (провулків, майданів, бульварів, майданів тощо). В основу оцифрування інформації покладено інформатику, автоматизацію процесів за допомогою обчислювальної техніки [3].

Логіко-компонентний аналіз термінології застосовної (комп'ютерної) лінгвістики здійснила у своїй дисертації С. Дерба, звернувши увагу на генезис та принципи систематизації термінів цих груп в українській мові. Заслугою дисертантки став спеціалізований словник українських термінів із застосовної (комп'ютерної) лінгвістики. Актуальність провадженого дослідження полягає в його зорієнтованості на ті мовознавчі концепції, які конструктивно, на рівні теорійного моделювання, відображають взаємозв'язки різного характеру між мовою та мисленням. Логіку такого підходу зумовлено тим, що праці з лінгвістичного аналізу галузевих термінологій здебільшого зорієнтовано на внутрішньомовний опис термінів. Українська термінологія з застосовної (комп'ютерної) лінгвістики широко представлена у спеціальних текстах і є основним засобом (каналом) наукової комунікації в цій відносно новій комплексній предметній галузі. У третьому розділі дисертації детально проаналізовано спеціальний словник українських термінів із застосовної (комп'ютерної) лінгвістики, чітко окреслено лексикографічні засади та принципи конструювання термінів [1].

А. Ніколаєва захистила дисертацію «Структурно-семантична характеристика термінології програмування комп'ютерних мереж та захисту інформації» [11], а темою Л. Філюк стали «Динамічні процеси у формуванні української терміносистеми інформатики (словотвірний аспект)» [13], а І. Щур у своїй науковій праці описала українськомовний комп'ютерний сленг, його формування та функціонування [17]. Зокрема, у праці Ірини Щур досліджено лексику комп'ютерного сленгу, щоб з'ясувати способи її формування. За свідченням науковиці, «Однією із причин виникнення такої «мови» вважається її виключна місткість, коли трьома-чотирма специфічними словами можна передати чималий абзац літературно опрацьованого технічного тексту. Врешті-решт комп'ютерний жаргон виражає навіть певні емоції, які в сухій та лаконічній реальній мережі відтворити майже неможливо. Комп'ютерний жаргон – це віртуозна гра для людей, яким тісно в межах нормованої літературної мови. Проте, хай як би прагнули носії жаргону до самотньої яскравості мовлення та відмінності його від нормалізованої української мови, все ж нововведення відбуваються всередині системи мови й будуються за законами української мови» [17]. Окрему увагу авторка приділила англізмам як невід'ємним складникам комп'ютерної лексики [16].

Не обходиться цифрова держава й без правознавства, насамперед із такими його галузями як конституційне, цивільне, адміністративне, трудове, підприємницьке право. Хотілося б відштовхнутися від дисертації Маріани Любченко: «Юридична термінологія: поняття, особливості, види» [9]. Авторка класифікує всі юридичні терміни на загальнозживані, спеціально-юридичні та спеціально-технічні.

Така класифікація важлива для впорядкування окремих терміноодиниць, що є потрібною умовою впорядкування всієї правової інформації для її дальшої автоматизації. Говорячи про загальнозживану групу термінів, авторка зазначає, що юридична мова оперує не тільки термінами, але й звичайними словами, які не належать до юридичних термінів [9, с. 62–63]. Виявила дослідниця і деякі типові недоліки базових законодавчих актів України впорядкованість та чіткість термінології нормативно-правових актів має сприяти доступності норм права.

Про мову права та юридичну термінологію написали підручники й посібники Н. Артикуца, Л. Наумовська, Г. Онуфрієнко, Н. Руколянська, Л. Чулінда та інші. Окремо досліджували мову конституційного й галузевого права такі науковці: терміносистема конституційного права була в полі зору Є. Луня, цивільного – Р. Монастирської, сімейного права – Г. Ус, фінансового – О. Шпильківської, бюджетного – Т. Познякової, судового – А. Селіванова, митного – В. Дейнеки тощо.

На перехресті лінгвістики та юриспруденції з'явилися нові напрями «Юридична лінгвістика» (Ю. Прадід) і «Правнича лінгвістика» (Г. Проценко, О. Прохоренко, Л. Шестопалова).

Із поняттям цифрової держави перегукується дисертація «Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії» Ісакової В., захищеної 2013 р. У праці надано загальнотеоретичну характеристику права на правову допомогу. Наголошено, що фундаментальними соціальними благами, які лежать в основі права на правову допомогу, є правова інформація і захист прав та законних інтересів особи, розглянуто систему гарантій права на правову допомогу, що містить загальновизнані принципи права, а також внутрішньодержавні й міжнародно-правові гарантії [4].

Терміни цифрової держави чи дотичних до неї містять лексикографічні праці перелічених наукових напрямів. За часи незалежності вийшло понад 300 таких довідкових джерел. Деякі з них це двомовні або тримовні праці з російськомовною та англійськомовною частинами. Зупинімося лише на словниках тлумачного типу українських авторів. Їх уже є понад 100. Так, у Києві 2000 року вийшов короткий тлумачний словник з інформатики та обчислювальної техніки, який уклали В. Гондол, А. Дерев'янка, В. Матвеев, Ю. Прохор, де дано коротке тлумачення найчастіше вживаних термінів. Терміни й поняття словника, умовно можна поділити на такі, що активно функціують у лексиконі фахівців галузі, користувачів, і терміни-новотвори, які виникли протягом останніх років.

Привертає увагу також праця В. Єсіна «Стислий словник термінів з безпеки інформаційних систем, технологій, кібербезпеки» [2].

Останнім часом з'явилося чимало глосаріїв, тобто збірників слів (термінів) що потребують пояснень. Серед них такі напрями, як системи штучного інтелекту, програмних засобів ІС, комп'ютерознавства, нанотехнологій тощо. Словники-довідники термінів і понять із документознавства видала Г. Швецова-Водка [15].

Усе це переконливо свідчить, що цифрова держава як наукова й технічна галузь перебуває в стадії свого становлення та вдосконалення.

Висновки. Сучасний розвиток наукового пізнання позначено інтеграцією наук, що позначено появою нових наукових галузей у ХХ – перших десятиліттях ХХІ ст. Однією з них стала цифрова держава, яка останнім часом чітко окреслила свої межі й далі випрацьовує та досконаліть свою терміносистему. Уважаємо, що застосунок «Дія» не лише замінить ділову бюрократизацію, а й дасть змогу розв'язувати проблеми швидко й на місці. Електронні документи в «Дії» стали справжньою цифровою революцією та потужним кроком на шляху до режиму paperless.

1. Дерба С. Українська термінологія в галузі прикладної (комп'ютерної) лінгвістики (логіко-лінгвістичний аналіз) : дис. канд. філол. наук 10.02.01 / Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2007. 2. Єсін В. І. Стислий словник основних термінів з безпеки інформаційних систем, технологій, кібербезпеки / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; укл. В. І. Єсін, С. Г. Рассомахін. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 63 с. 3. Жила Т. І. Адміністративно-територіальна лексика української

мови. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Ін-тут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Київ, 2006. 4. Ісакова, В. М. Право на правову допомогу : поняття, особливості, гарантії : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Ісакова. Харків, 2013. 19 с. 5. Комова М. В. Документознавча термінологія. : навч. посіб. Львів : Львівська політехніка, 2003. 168 с. 6. Коцюба Н. Терміни і номени на позначення понять державного управління // Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. пр. Вип. 5. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ : КНЕУ, 2003. С. 105–107. 7. Коцюба Н. Українська термінологія державного управління (становлення та розвиток) : дис ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Коцюба Надія Йосипівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2004. 278 с. С.194–226. 8. Луньо П. Є. Термінологія конституційного права України : історія становлення та системна організація : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Луньо Петро Євгенович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2014. 20 с. 9. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія / М. І. Любченко. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с. 10. Монастирська Р. І. Термінологія цивільного законодавства в системному і семасіологічному аспектах (на матеріалі Цивільного кодексу України) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Монастирська Р. І.; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2012. 20 с. 11. Ніколаєва А. Структурно-семантична характеристика термінології програмування комп'ютерних мереж та захисту інформації. Харків. нац. ун-т ім. В. Каразіна. Харків, 2002. 12. Тур О. Документознавча термінологія : проблеми уніфікації та стандартизації, Кременчук, 2018. 13. Філюк Л. Динамічні процеси у формуванні української терміносистеми інформатики (словотвірний аспект), Одеський нац. ун-т ім. І. Мечникова, Одеса, 2007. 14. Харченко С. В. Мовні особливості термінологічних стандартів / С. В. Харченко, С. В. Литвинська // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань : зб. наук. праць / За ред. В. В. Бездрабко. Київ : Четверта хвиля, 2011. Вип. 5. С. 44–50. 15. Швецова-Водка, Г. М. Документознавство: словник-довідник термінів і понять : навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. 2-е вид. Київ: Знання, 2012. 320 с. 16. Щур І. І. Запозичення з англійської мови як складова лексики комп'ютерного сленгу // Мовні і концептуальні картини світу : Зб. наук. праць. Вип. 12. Ч. 2. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. С. 384–388. 17. Щур І. І. Українськомовний комп'ютерний сленг : формування і функціонування : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006.

ЗГАРМОНІЗУВАННЯ ТА ВНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СИСТЕМ ФІТОНІМІВ

© Меженський В. М., 2024

Проаналізовано стан української фітонімії та запропоновано способи її впорядкування. Родові назви добирають з українських назв, а також транслітуючи або калькуючи латинську назву, запозичуючи чужомовну назву або заступаючи її новотвором. Видові епітети мають відповідати вихідним латинським. У родових назвах і назвах культур, які можуть бути двослівними, застосовано прямого порядку слів, коли прикметник передє іменнику, тоді як у видових назвах порядок слів зворотний.

Ключові слова: українська мова, ботанічна номенклатура, агробіологічна номенклатура, назви рослин, назви культур.

Назви рослин важливі для спілкування людей і здійснення наукової та господарської діяльності. Науковою системою найменування рослин є міжнародна ботанічна номенклатура, яку базовано на вживанні латинських біноменів. Латинська мова надає їй універсальності й застосовності у всесвітньому масштабі. Найменування таксонів рослин різного рангу регулює Міжнародний кодекс номенклатури водоростей, грибів та рослин [17]. Його доповнює Міжнародний кодекс номенклатури культурних рослин [16], який регулює назви культиварів, груп культиварів і грексів. Ці кодекси постійно вдосконалюють, ураховуючи розвиток науки та регулярно оновлюють.

Процес наукового опрацювання українських назв рослин розпочався в XIX сторіччі [4, с. 375; 6, с. 7]. Термінологійна робота в часи т. зв. українізації привела до видання «Словника ботанічної номенклатури» [15], де було укладено систему української наукової номенклатури. Проте, невдовзі українізацію науки було припинено, розроблені термінологійні словники заборонено й узятو курс на наближення української термінології до російської, яку на противагу латинській ботанічній номенклатурі не було впорядковано. Аналіз базових українських ботанічних видань подальших років свідчить про послідовну деукраїнізацію номенклатури й безсистемність у її формуванні [6, с. 10, 11]. Третьє, останнє видання визначника рослин України [2], який узагалі було видано російською мовою, досі є настільна книга для багатьох українських ботаніків. Отже, українська ботанічна номенклатура потребує істотного вдосконалювання [6, с. 12].

Мета статті – заналізувати напрацювання різних авторів щодо впорядкування систем українських назв рослин.

Напрацювання з удосконалення національної наукової ботанічної номенклатури

Здобуття Україною незалежності сприяло активізуванню термінологійної роботи. Було видано «Чотиримовний словник назв рослин» [1]. Проте, він фактично зафіксував стан української ботанічної номенклатури, що склався за умов тотальної деукраїнізації. Тому значним вкладом у вдосконалювання української ботанічної номенклатури став «Словник українських наукових і народних назв судинних рослин» [6]. У ньому сформовано систему наукових назв, що містить менше чужомовних запозичень і є дохідливішою, ніж попередній варіант ботанічної номенклатури. Дохідливість пов'язана з потребою розвитку термінології на національних засадах і традиціях та потребою очистити мову від зайвих запозичень [6, с. 7]. Формування національних ботанічних номенклатур полягає в тому, щоби засобами своєї мови йменувати таксони з уже наявними латинськими назвами [6, с. 19]. Автором словника запропоновано багато українських назв родів для заміни транслітерованих із латини або змосковлених. Замінювання назв ботанічних родів, окрім тих, що органічно ввійшли в українську мову, питомими українськими назвами або за їхньої відсутності, калькуванням чи новоутворами є беззаперечним.

У деяких випадках автор наводить по декілька синонімічних назв, якщо пріоритетність певної назви не є очевидною [6, с. 15]. Так, для роду *Rosa* запропоновано дві назви «шипшина» і «троянда» [6, с. 349]. Якщо застосовувати принципи Плянера для добору родових назв, то згідно з першим принципом, треба вживати найпоширенішу національну назву, а згідно з другим принципом потрібно обирати ту, яка добре відповідає всім (чи більшості) видів цього роду [6, с. 12]. Аборигенні види роду *Rosa* називають шипшинами і їхня кількість значно переважає ті, до яких уживають назву троянда. До речі, серед 86 видів роду *Rosa* наведених у словнику, лише 11 поійменовано трояндами, причому власне трояндами чи їхніми гібридами з європейськими видами шипшини, із виведеними із цього переліку *R. arvensis*, *R. multiflora* і *R. rugosa*, є лише 8 видів. Узагалі назва троянда є вторинною для позначання деяких видів роду *Rosa* й походить від грецького слова, яке означало чужоземну багатопелюсткову шипшину, яка за такий незвичний вигляд отримала особливу назву [3, с. 653]. Цю назву закріплено за сортами махрових шипшин, проте нею не позначають численні місцеві й інтродуковані види шипшин, що трапляються в природі та культивують як фітомеліоративні, декоративні, мультівітамінні, лікарські й декоративні рослини. Отже, за принципами Плянера назва шипшина є відповіднішою для роду *Rosa*, який має мати тільки одну родову назву в системі наукової ботанічної номенклатури. Окрім того, типовим видом для роду *Rosa* є шипшина травнева – *R. majalis* (*R. cinnamomea*), яку ніколи не вважали за троянду. Оскільки називають ботанічні родини за назвою типового роду, то українською назвою родини *Rosaceae*, що містить багато родів економічно важливих рослин, повинна бути не трояндіві [6, с. 353], а шипшинові. Назви розоцвіті, розові, розанні відкидаємо як зросійщені.

Якщо позиція автора словника, щодо прийнятності вживання двослівних назв родів цілком слушна, то з відмовою в деяких випадках від спільної родової назви не можна погодитися, бо всі види одного роду в упорядкованій системі наукової номенклатури мають мати однакову родову назву. Це стає особливо актуальним через зміни в обсягах родів, що відбуваються внаслідок упродовження результатів досліджень у царині молекулярної філогенії, які суттєво впливають на сучасну систематику і, відповідно, номенклатуру. У словнику за видові епітети часто взято не дослівний переклад із латини, а дохідливіші прикметники [6, с. 15]. Намагання відобразити одним українським словом «звичайний» різні латинські видові епітети тільки заплутає рослінознавців, бо це відповідник поширеного латинського епітета «*vulgaris*» і не сприяє засвоєнню наукових назв рослин. Такий підхід порушує систему найменувань і не дає змогу за українською назвою визначити його латинський оригінал. Основна цінність універсальних номенклатурних систем у біології полягає в тому, що вони вможливають однозначну наукову комунікацію. Жодні суб'єктивні пропозиції не повинні порушувати принципів, що забезпечують недвозначне спілкування в біології [18, с. 1].

У «Тривомному словнику назв судинних рослин флори України» [5] критично переглянуто українські назви рослин й увідповіднено їх з авторською латиною. Воднораз автори словника відмовилися від калькованих та народних назв родів і створили нові українські назви родів, переклавши латинські назви [5, с. 3]. Правильний переклад видових епітетів потрібний для очищення української номенклатури від неправильних і помилкових назв. Проте, переклад латинських родових назв має лише етимологічну значину, хоча автори словника сподіваються на запровадження новотворів у подальших монументальних ботанічних працях [5, с. 3]. Так, для назви «орлики» (*Aquilegia*) вони пропонують назву «водозбірниця», для «водяний жовтець» (*Batrachium*) – «жабник», для «реп'яшок» (*Ceratocephala*) – «рогатоголовниця» [6, с. 21] тощо. Заміна питомих українських родових назв дослівними перекладами з латини, іноді нековирними на слух або, чомусь російськими назвами – це крок назад в українській номенклатурі [14, с. 34]. Такий же ухил до російської мови маємо в пропозиції відмовитися від притаманних українській мові назв рослин у множині зі зміною «дзвоників» (*Campanula*) на «дзвоник», «котячих лапок» (*Antennaria*) на «котячу лапку», «ротиків» (*Antirrhinum*) на «лев'ячий рот» та заміною «стокроток» (*Bellis*) на «маргаритку», «васильків» (*Ocimum*) на «базилик», «миколайчиків» (*Eryngium*) на «синьоголовник» тощо [14, с. 35]. Намагання авторів словника узгоджувати граматичний рід український назв аж до їхньої заміни, із вихідними латинськими словами є недоцільними [14, с. 36].

Правила впорядкування системи української наукової ботанічної номенклатури

Аналізування назв таксонів у таких номенклатурно складних родах як *Vaccinium*, *Prunus*, *Ribes*, *Fragaria* та підтрибі *Malinae* [8; 9; 10; 11; 13] уможливило сформулювати «Правила номенклатури, таксономії та культономії рослин» [12], розроблених для впорядкування та згармонізовування української фітонімії. Уважаємо, що в системі української наукової ботанічної номенклатури оптимальнішим є добір назв родів серед чинних чи запроваджених заново згідно з принципами Й. Я. Плянера та пропозиціями Ю. Й. Кобіва [6, с. 12], тоді як українські видові епітети повинні базувати на оригінальних латинських епітетах видових назв згідно з С. М. Зиман та ін. [5, с. 3]. Українські наукові назви рослин, мають бути правильними, однозначними й точними [12, с. 29].

Українські родові назви можуть бути в однині або множині, одно- або двослівними [12, с. 30]. У випадку двослівних назв родів – із прикметником й іменником, прикметник завжди має бути на першому місці, інакше словосполучення нагадуватиме назву виду. Усі види одного роду мають мати однакову родову назву. Граматичний рід українських родових назв не залежить від граматичного роду латинських назв. Назви рослин природної флори України варто добирати насамперед з української мови, надаючи їм переваги перед скалькованими або транслітерованими назвами. Українську родову назву утворюють на основі назви типового виду або застосовують найпоширенішу національну назву. Якщо таких назв декілька, то серед них обирають ту, що добре відповідає всім або більшості видів даного роду. У випадку, якщо не можна застосувати попередню пораду, то серед різних фітонімів, знаних для представників цього роду, треба добрати нейтральніший, не особливо семантично яскравий. Для нових родів, таксономійно споріднених із рослинами, що мають загальнознані назви, назви можна утворювати від останніх. Для зінтродукованих і маловідомих рослин природної флори, назви припустимо створювати, калькуючи їх. У випадку транслітерування запозичених родових назв латинські флексії *-us*, *-um* та грецькі *-os*, *-es*, *-on*, *-is* відкидають, за потреби надаючи назвам українських флексій; подвоєння приголосних зникає, якщо вихідна назва не походить від власної назви [12, с. 31].

Українські видові епітети мають відповідати латинським. Переклад видового епітету має бути повним, однозначним і зворотним. Відхилювання від авторської латини можливе лише у випадках немилозвучності перекладеної назви, складності для написання та вимовляння. Транслітерування латинських видових епітетів неприпустиме. Епітети, що утворено від власних імен, залежно від того чи вони іменники в родовому відмінку й мають закінчення *-ii* або прикметники із суфіксом *-an*, перекладають, відповідно, іменниками або присвійними прикметниками, напр.,

<i>maximowiczii/maximowicziana</i>	–	Максимовича/Максимовичева,
<i>pallasii/pallasiana</i>	–	Палласа/Палассова,
<i>sargentii/sargentiana</i>	–	Сарджента/Сарджентова.

Епітети, що походять від жіночих прізвищ й імен, перекладають відповідно до оригінальної власної назви, не змінюючи граматичного роду, напр., *Berberis julianae* – барбарис Юліяни (не Юлії чи Юлія), *Rosa banksiae* – шипшина Банкс (не Банкса). Старовинні златинізовані топоніми перекладають сучасними відповідниками, напр., *borysthenticum* – дніпровський, *gallicum* – французький, *lusitanicum* – португальський. У випадку парних назв, які позначають ті ж самі місцевості, їх перекладають по-різному, напр., *japonicum* – *nipponicum* (японський – ніппонський), *iranicum* – *persicum* (іранський – перський), *crimaeus* – *tauricum* (кримський – таврійський). Назви підвидів відображають біноменами (*Triticum aestivum* subsp. *spelta* – пшениця спельта), різновидів – тріноменами (*Triticum aestivum* var. *erythrospermum* – пшениця літна червонозерна [12, с. 32].

У випадку синонімічних рядів видові епітети перекладають по-різному, але однаково в різних родах, щоб за українською назвою можна було однозначно відтворити латинський епітет, напр., *humilus* = низький, *nanus* = низенький, *pumilus* = карликовий, *pygmaeus* = низькорослий. Так, *Betula humilis* – береза низька, *B. nana* – б. низенька, *B. pumila* – б. карликова; *Cyperus humilis* – смикавець низький, *C. nanus* – с. низенький, *C. pygmaeus* – с. низькорослий [12, с. 33].

Чужомовні прізвища, географічні назви та місцеві назви передають засобами практичної транскрипції, причому для географічних і місцевих назв за основу беруть державну мову певної країни, а для власних імен – мову носія певного імени. Для правильного транскрибування важливо

визначити мову, із якої його будуть здійснювати. Так, прізвище французького місіонера David (Давід) треба перекладати з французької мови, а канадського ботаніка шотландського походження Davidson (Дейвідсон) – з англійської; прізвище Gilg (Гільг) є німецьким, Giralди (Джиральді) – італійським. Видовий епітет *zumi* (дзумі) транскрибують із японської мови, *tacha* (маха) – грузинської, *tuap* (туань) – китайської. Географічні епітети й місцеві назви пишуть із малої літери; ті, що походять від власних назв – із великої. Місцеві назви не змінюють, епітетам, що утворено від географічних назв і власних імен надають українських флексій, лишаючи подвоєння приголосних [12, с. 33].

Агробіологічна номенклатура

Окрім ботанічної номенклатури широко використовують агробіологічну систему назв. Якщо в ботанічній номенклатурі уживають назви таксонів, то агробіологічна номенклатура осягає назви сільськогосподарських культур. Останню терміносистему, що передувала науковій ботанічній номенклатурі, розвинуто протягом тривалої сільськогосподарської діяльності, її і нині застосовують паралельно з останньою. Агробіологічна система назв набула повного розвитку в минулому сторіччі, проте розвивалася стихійно й залишалася невнормованою та нескодифікованою. Її було викладено нещодавно [7].

Назви сільськогосподарських культур уживали для добору українських назв таксонів і вони ставали відповідними родовими назвами, наприклад, пшениця, капуста, яблуна тощо. Тому назви таксонів родового рангу й назви культур часто збігаються, тоді як назви видів і двослівні назви культур різняться порядком слів. У науковому стилі української мови домінує прямий порядок слів за якого прикметник передує іменнику, за винятком наукових видових назв рослин. Отже, у багатослівних назвах культур порядок слів прямий, а у видових назвах порядок слів зворотний, за родовою назвою йде видовий епітет, наприклад м'яка пшениця або озима м'яка пшениця (назва культури) та пшениця літня – *Triticum aestivale* (видова назва). Це дає змогу легко розрізнити назви, що належать до різних терміносистем. У назвах культур прикметник передує іменнику: м'яка пшениця, цукрові буряки, столові буряки [7, с. 97; 12. с. 34].

Назва культури може збігатися з правильною назвою таксона родового рангу – гречка (*Fagopyrum*), котяча м'ята (*Nepeta*); із синонімічною назвою таксона родового рангу – тритикале (\times *Triticosecale*); із назвою підроду або секції – агрус (*Ribes* subg. *Grossularia*); з однослівною назвою виду – черешня (*Prunus avium*); зі звичайною назвою таксона видового рангу – чорна абрикоса (*Prunus* \times *dasycarpa*); зі звичайною назвою таксона внутрішньовидового рангу – бруква (*Brassica napus* var. *napobrassica*). До назви культури може входити назва іншого ботанічного роду, як от сарепська гірчиця, де до назви рослини роду *Brassica* входить назва роду *Synapis*, японська айва, де в назві рослини роду *Chaenomeles* ужито назву роду *Cydonia* [12, с. 34]. Зарахування сортів до певного таксона буває проблематичним, бо сорти можуть походити внаслідок гібридизації між різними таксонами.

Ботанічна номенклатура має забезпечувати стабільність назв, проте через зміни в систематиці через відкриття малознаних публікацій, що вимагає визнання пріоритету забутих чи невідомих назв та внаслідок розвитку молекулярних філогенетичних досліджень вона доволі нестабільна. Натомість агробіологічна система назв не залежить від змін у ботанічній номенклатурі. Так, перенесення виду *Armeniaca vulgaris* в рід *Prunus*, призводить до заміни назви цього таксона – абрикоса звичайна на слива вірменська (*P. armeniaca*). Натомість у агробіологічній системі назва цієї культури – абрикоса, що збігається з назвою рослини незмінювана. Агробіологічна терміносистема значно ощадливіша й лаконічніша щодо вживання слів, на противагу намаганням відобразити те ж саме поняття засобами ботанічної номенклатури. Так, те що позначають одним словом – кольза, або двома – ярий ріпак, у ботанічній номенклатурі позначають тетрамоном *Brassica napus* var. *oleifera* f. *annua* – капуста ріпова олієносна однорічна, що є власне класифікацією, а не формальною ботанічною назвою [7, с. 126].

Узвичаєну назву культури, зазвичай, лишають у випадку зміни видової або навіть родової назви. Так, назва культури порей, яку утворено від видового епітета *Allium porrum*, є незмінна, хоча вид нині називають *A. ampeloprasum*. Назва культури скорцонера, або чорний корінь незмінювана,

хоча рослину перенесено з роду *Scorzonera* до роду *Pseudopodospermum*, так само як у випадку з культурою майорана, яка тепер пов'язана не з родом *Majorana*, а з родом *Origanum*. Зміни усталених ботанічних назв завжди спричиняють невдоволення агрономів, чого позбавлена агробіологічна номенклатура. В останній терміносистемі культура може мати по декілька синонімійних назв, що дає змогу з часом викристалізувати оптимальну: спаржа – холодок; лофант – багатоколосник; солодка – солодкий корінь – солодиця тощо [7, с. 127].

Отже, попри контроверсійні погляди щодо підходів упорядкування української ботанічної номенклатури існує можливість їх згармонізувати, узгоджуючи й дотримуючи певних правил, досягти рівноваги між традиційністю назв та системністю. Кодифікація наявності різних терміносистем у найменуваннях рослин сприяє розмежуванню галузей застосовності ботанічної номенклатури та агробіологічної системи фітонімів і внеможливе плутанину в назвах рослин. Обидві системи фітонімії доповнюють одна одну й задовольють потреби наукової та господарської діяльності.

1. Гродзинський Д. М. Чотиримовний словник назв рослин. Київ : Фітосоціоцентр, 2001. 312 с.
2. Доброчаева Д. Н., Котов М. И., Прокудин Ю. Н. та ін. *Определитель высших растений Украины*. Київ: Наук. думка, 1987. 546 с.
3. *Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 5*. Київ : Наук. думка, 2006. 704 с.
4. Зав'ялова Л., Кучер О., Шевера М. *Ботанічні словники в системі енциклопедичних знань. Енциклопедичний вісник України*. 2023. Вип. 15. С. 34–44.
5. Зман, С. М., Дідух Я. П., Гродзинський Д. М. та ін. *Тримовний словник назв судинних рослин*. Київ : Фітосоціоцентр, 2008. 319 с.
6. Кобів Ю. *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*. Київ: Наукова думка, 2004. 800 с.
7. Меженський В. М. *Агробіологічна класифікація сільськогосподарських культур*. *Journal of Native and Alien Plant Studies*. 2023. Vol. 19. P. 95–128.
8. Меженський В. М. *До питання упорядкування українських назв рослин. Повідомлення 1. Назви видів роду *Vaccinium* L. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2014. № 2. С. 56–63.
9. Меженський В. М. *До питання упорядкування українських назв рослин. Повідомлення 2. Назви видів роду *Prunus* L. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2014. № 3. С. 15–24.
10. Меженський В. М. *До питання упорядкування українських назв рослин. Повідомлення 3. Назви видів роду *Ribes* L. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2014. № 4. С. 9–15.
11. Меженський В. М. *До питання впорядкування українських назв рослин. Повідомлення 4. Таксономічне різноманіття та назви видів роду *Fragaria* L. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2015. № 1–2. С. 15–21.
12. Меженський В. М. *До питання впорядкування українських назв рослин. Повідомлення 10. Правила номенклатури, таксономії та культономії рослин*. *Plant Varieties Studying and Protection*. 2018. № 1. С. 28–44.
13. Меженський В. М. *До питання впорядкування українських назв рослин деяких таксонів підтриби *Malinae* Reveal. (Повідомлення 6). Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин*. 2016. № 1. С. 5–11.
14. Меженський В. М., Меженська Л. О. «Тримовний словник назв судинних рослин флори України» і проблемні питання української номенклатури рослин. *Сучасний стан та гармонізація назв культурних рослин у системі UPOV : матеріали наук.-практ. конф. (13 жовтня 2017 р., м. Київ) / Український ін-тут експертизи сортів*. Київ, 2017. С. 33–36.
15. Яната О., Осадча Н., Курило О. *Словник ботанічної номенклатури (Проект)*. Київ: Державне видавництво України, 1928. 313 с.
16. *International Code of Nomenclature for cultivated plants, 9th ed.* / C. D. Brickell, C. Alexander, J. J. Cubey et al. (eds). *Scripta Horticulturae*. 2016. No. 18. 190 p.
17. *International Code of Nomenclature for algae, fungi, and plants (Shenzhen Code) adopted by the Nineteenth International Botanical Congress Shenzhen, China, July 2017* / N. J. Turland, J. H. Wiersema, F. R. Barrie et al. (eds.). *Regnum Vegetabile*, 159. Glashütten : Koeltz Botanical Books.
18. Jiménez-Mejías P., Manzano S., Gowda V. et al. *Protecting stable biological nomenclatural systems enables universal communication: A collective international appeal*. *BioScience*, 2024, Vol. 0, No. 0. P. 1–6.

ПРОБЛЕМИ АГРОНОМІЧНОЇ ФІТОНІМІЇ

© Меженський В. М., Меженська Л. О., 2024

Проаналізовано стан агрономічної фітонімії, де останнім часом у назвах культури пшениці через уподобання їх до назв ботанічних видів набуло поширення явище інверсії. Терміносистеми агроботанічної класифікації та ботанічної номенклатури різняться порядком слів, де прямий порядок слів притаманно назвам культур, а зворотний порядок – назвам таксонів.

Ключові слова: українська мова, назви культур, пшениця, *Triticum*, науковий стиль, порядок слів.

Назви рослин, як частини біоти, є важливими для спілкування людей і провадження наукової та господарської діяльності. Культивування рослин і будь-які дослідження на рослинах потребують точного та відповідного найменування таксонів і культонів. Упродовж цивілізаційного розвитку людство випрацювало народну номенклатуру рослин, що згодом розвинулася в упорядковану наукову ботанічну номенклатуру, яку базовано на латинських назвах таксонів. Її доповнює національна система назв таксонів [10, с. 131]. У сільськогосподарській практиці склалася агроботанічна система назв, яку базовано на назвах культур [9, с. 96]. Якщо в ботанічній номенклатурі бінарні назви видів складаються з родової назви у вигляді іменника, розміщеного на першому місці в словосполученні та видового епітету, здебільшого у вигляді прикметника, то в назвах культур прикметник передє іменнику [9, с. 97]. Проте, останніми роками тенденцію інверсії порядку слів у назвах сільськогосподарських культур, що порушує норми української мови [10, с. 136; 12, с. 131]. Неусвідомлене або помилкове намагання наблизити агроботанічну номенклатуру до ботанічної призвело невинне адаптування назв культур до видових назв рослин [9, с. 97].

Мета статті є аналізування сучасного стану агрономічної фітонімії щодо застосування порядку слів у назвах сільськогосподарських культур на прикладі пшениці.

Українській мові притаманний вільний порядок слів, проте домінує прямий порядок, тобто нейтральним і саме він притаманний для офіційно-ділового й наукового стилю [2, с. 132; 4, с. 166]. Інверсія часто спричинює зміну експресивної забарви речення, отже, непрямий (зворотний) порядок слів частіше трапляється в розмовному й художньому стилях [2, с. 133; 4, с. 167]. Непрямий (зворотний) порядок слів притаманний також публіцистичному [3, с. 62] та конфесійному [3, с. 72] стилям.

Академічний словник української мови фіксує словосполуки *озима пшениця, яра пшениця, гілляста пшениця і двозерна пшениця* [15, с. 415]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [1] наведено назви *білозерна пшениця, гілляста пшениця, безоста пшениця, двозерна пшениця, низькостебла пшениця, озима пшениця і яра пшениця*. Тут за прямого порядку слів узгоджене означення стоїть перед означуваним словом, що є нейтральною позицією для нього [2, с. 133; 4, с. 167]. Прикметник стоїть у препозиції до іменника. Проте, у випадку видових назв у ботанічній номенклатурі, узгоджене означення може бути в постпозиції до іменника – пшениця літня (*Triticum aestivale*), пшениця однозерна (*Triticum monococcum*), пшениця роздута (*Triticum turgidum*) тощо. У цих ботанічних таксонах видового рівня родову назву позначено іменником, а видовий епітет – прикметником, який означає видову ознаку. Так розміщують прикметник після іменника, класифікуючи об'єктів, що входять у загальний клас і постпозиція прикметника не має експресивно-стилістичного забарви. Отже, інверсія в ботанічних назвах рослин є прикметою наукового стилю [2, с. 133; 4, с. 167].

У науковому стилі зворотний порядок слів у назвах рослин, окрім ботанічних назв таксонів, застосовують також у додатках, зокрема в абеткових покажчиках. Це чинять для зручності користувачів та для того, щоб вирізнити змістовну важливість терміна-словосполуки, коли на перше місце ставлять опорне слово словосполуки із залежними від нього словами [6, с. 11], напр., «пшениця» із залежними від нього словами – «озима», «яра» тощо. У нормативних документах терміни-словосполуки в основній частині наводять прямим порядком, а в абетковому покажчику – зворотним порядком [6, с. 30]. У національному стандарті «Пшениця» назви культур *м'яка пшениця* і *тверда пшениця* відображено прямим порядком слів, непрямий порядок застосовано тільки в ключових словах, розміщених за абеткою [5, с. 14].

Основним хлібним злаком в Україні є гексаплоїдна пшениця *Triticum aestivale*, зерно якої йде для виготовлення найкращого хліба. Із зерна тетраплоїдної пшениці *Triticum turgidum* subsp. *durum* (*Triticum durum*), придатніше виготовляти макарони, булгур, кускус. Зернівки цих двох видів пшениці різняться міцністю, і щоб розрізнити їх утворено назви *м'яка пшениця* і *тверда пшениця* [11, с. 224]. Карл Лінней описав *м'яку пшеницю* під латинською назвою *Triticum aestivum* – пшениця літня, позначаючи особливість ярих форм, які за весняної сівби розвиваються і досягають влітку. Рене Дефонтен забезпечив науковий опис *твердої пшениці*, узявши за видовий епітет характерну ознаку її зернівок: *Triticum durum* – пшениця тверда [11, с. 225]. У цих назвах прикметник «твердий» перебуває з іменником в препозиції або в постпозиції, позначаючи в першому випадку назву культури, а в другому – видову назву. Порушення правил розташування членів речення може спричинити двозначність висловлювання.

Окрім пріоритетної назви *Triticum aestivale*, цей вид має синонімічні ботанічні назви: *Triticum aristatum* – пшениця остиста, *Triticum cereale* – пшениця хлібна, *Triticum sativum* – пшениця сійна, *Triticum vulgare* – пшениця звичайна. Українські ботаніки, для *Triticum aestivale* окрім відповідного латинському оригіналу перекладу «пшениця літня», додатково використали синонімічну назву «пшениця м'яка» [12, с. 122], похідник від найпоширенішої назви культури *м'яка пшениця*. Унаслідок утворено подібні пари назв: *тверда пшениця* – пшениця тверда, *м'яка пшениця* – пшениця м'яка, перші компоненти яких з прямим порядком слів є назвами культур, а другі інверсійні є назвами таксонів. Назвами культур і таксонів оперують різні терміносистеми, відповідно, агробіологічна класифікація та ботанічна номенклатура. Оскільки в агрономічній практиці водночас уживають обидві системи фітонімів, то це призводить до надзвичайної плутанини.

Фізіологічні раси пшениці, що різняться термінами сівби насіння мають назви *озима пшениця* і *яра пшениця*. За кількох неоднорідних означеннях, виражених якісним і відносним прикметниками, першим ставлять якісний прикметник, а другим – відносний, як такий, що виражає суттєвішу чи постійну ознаку. Якщо іменнику передують два відносних прикметника, що є неоднорідними означеннями, то першим ставлять прикметник, що виражає вузькіше поняття [2, с. 135]. Отже, правильними будуть словосполуки *озима м'яка пшениця*, *яра м'яка пшениця* тощо.

Назви культур *озима пшениця*, *яра пшениця*, які відповідають нормам української мови вживали в довідниках з сортового районування протягом 1958–1975 рр. Через невідомі причини, починаючи від 1977 р. в цих довідниках прикметник поміняли місцями з іменником у назвах культур. Водночас у вступній частині довідників правильне написання назв культур – прикметник – іменник збережено ще впродовж 12 років, поки ці довідники публікували [12, с. 131]. Потім відомості про сорти сільськогосподарських культур дозволені для використання почали оприлюднювати в Реєстрі сортів.

Згідно з Законом України «Про охорону прав на сорти рослин» [8] сорт можна поширювати в Україні лише за умов наявності відомостей про такий сорт у Реєстрі сортів, а реєструють сорт, якщо його віднесено до певного ботанічного таксону. У Реєстрі сортів [14], для видів *Triticum aestivum*, *Triticum durum* замість відповідних біномінальних видових назв українською було запроваджено тріномінальні назви – пшениця м'яка озима, пшениця м'яка яра, пшениця тверда

озима, пшениця тверда яра. У новітніх редакціях реєстру сортів ці назви подано виокремивши наприкінці словосполучки слова «озима», «яра» дужками. Так, у Державному реєстрі сортів рослин, придатних для використання в Україні [7] до групи зернових культур включено сорти, які віднесено до таксонів *Triticum turgidum* subsp. *dicoccum* (*Triticum dicoccum*), *Triticum aestivum*, *Triticum spelta*, *Triticum durum*, *Triticum sphaerococcum*, названих, відповідно, пшениця двозерна (пшениця полба звичайна), пшениця м'яка, пшениця спельта, пшениця тверда, пшениця шарозерна (мало б бути кулястозерна). Кожна з українських назв має додаткову позначку в дужках (дворучка, озима, яра). Ці назви є еkleктичною мішаниною латинських назв із різних класифікаційних систем роду *Triticum* із сумішшю українських назв таксонів, частково відповідними наведеним латинським, а також із незрозумілим новотвором «пшениця полба звичайна» та скалькованою з російської назвою «пшениця шарозерна». До речі, на думку ботаніків сприйняття груп культурних рослин як відповідних таксонів суттєво перешкоджає концептуальному розвитку номенклатури культурних рослин [17, с. 162]. Культурні рослини не можна розглядати як таксони [18, с. 215].

Державний реєстр сортів рослин є лише переліком зареєстрованих сортів, а не номенклатурним довідником, проте взорування на нього призвело до поширення назв зі зворотним порядком слів: пшениця м'яка озима, пшениця тверда яра тощо, які почали вживати в агрономічній літературі заміщуючи правильні назви культур *озима м'яка пшениця, яра тверда пшениця*.

Аналіз дисертаційних праць на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата сільськогосподарських наук, захищених у 2000–2019 рр. засвідчив, що, якщо в першому п'ятиріччі XXI ст. 96 % дисертаційних праць мали прямий порядок слів у назвах пшениці, то в четвертому п'ятиріччі ситуація змінилася з точністю до навпаки, коли вже в 97 % дисертаційних праць порядок слів став зворотним (рис. 1).

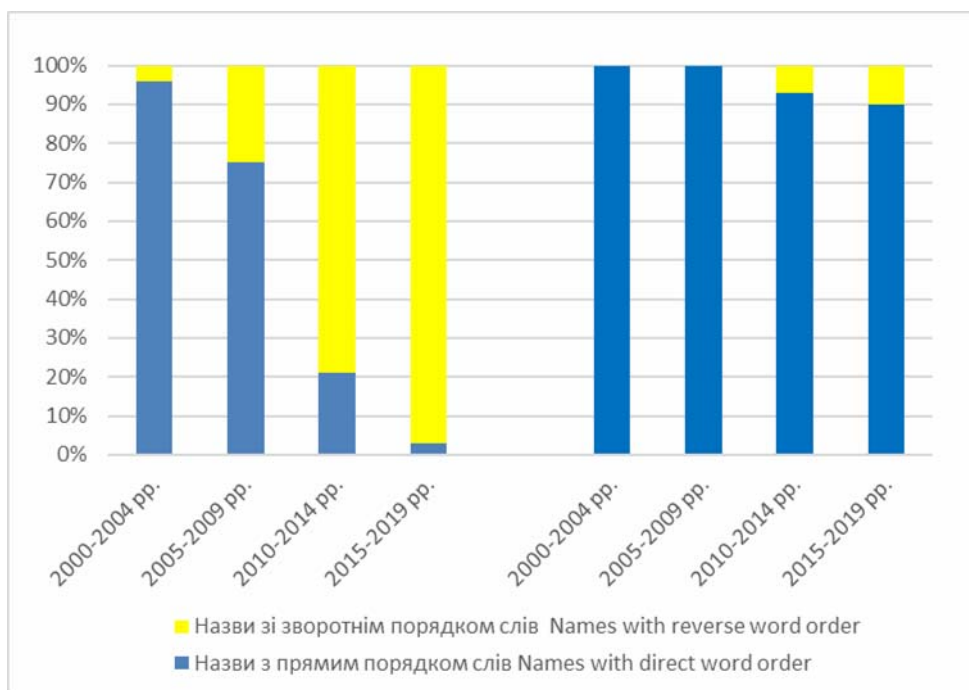

Рис. 1. Співвідношення назв пшениці з прямим та зворотним порядком слів у назвах дисертацій на здобуття наукового ступеня (ліворуч сільськогосподарські спеціальності, праворуч біологічні спеціальності) [10, с.140]

Замість *яра пшениця* або *озима пшениця*, *м'яка озима пшениця* або *озима м'яка пшениця*, *м'яка яра пшениця* або *яра м'яка пшениця*, *тверда озима пшениця* чи *озима тверда пшениця*, *яра тверда пшениця* набули поширення назви зі зворотним порядком слів: *пшениця м'яка*, *пшениця озима*, *пшениця яра*, *пшениця м'яка озима*, *пшениця озима м'яка*, *пшениця м'яка яра*, *пшениця тверда озима*, *пшениця тверда яра*, *пшениця яра тверда*, *пшениця яра м'яка* [10, с. 139]. Водночас у

дисертаційних працях біологічного спрямування, що виконують і захищають у науковій спільноті, іншій від агрономічної, така інверсія практично не мала місця. Прямий порядок слів у словосполученнях *м'яка пшениця, тверда пшениця, озима пшениця, озима м'яка пшениця, яра пшениця* однозначно вказує на те, що автори-біологи мають на увазі саме сільськогосподарські культури. Навіть у випадках сполучування української назви з латинською назвою таксона, перша свідчить, що мова йде про культуру, а не вид: *м'яка пшениця (Triticum aestivum)* [10, с. 140].

Поширення інверсійних назв на позначку культури пшениці потрапило навіть до чинного правопису. Укладачі останньої редакції Українського правопису ввели приклад «пшениця м'яка яра» для ілюстрування неоднорідних означень [16, с. 204]. Текст цього правопису свідчить про численні недогляди, суперечності у формулюванні й потрактуванні мовних процесів та явищ, неузгодженості між пунктами [13, с. 5]. Уведений у такій формі приклад суперечить домінуванню прямого порядку слів в українській літературній мові.

Отже, через заміщення поняття сільськогосподарська культура поняттям ботанічний таксон, які не є тотожними, виникла суміш назв із неусвідомленим задаптуванням назв культур до видових назв рослин, які різняться порядком слів.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
2. Волкотруб Г. Й. Стилістика ділової мови. Київ : МАУП, 2002. 207 с.
3. Зубков М. Г. Українська мова: Універсальний довідник. Харків : Школа, 2006. 492 с.
4. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. 248 с.
5. ДСТУ 3768:2019. Пшениця. Технічні умови [Чинний від 10.06.2019]. Київ : Держспоживстандарт України, 2019. 18 с.
6. ДСТУ 3966:2009. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять [Чинний від 01.07.2010]. Київ : Держспоживстандарт України, 2010. 34 с.
7. Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні / М-во аграр. політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/file-storage/reyestr-sortiv-roslin> (дата звернення: 18.07.2024).
8. Закон України. Про охорону прав на сорти рослин. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text> (дата звернення: 18.07.2024).
9. Меженський В. М. Агробіологічна класифікація сільськогосподарських культур. *Journal of Native and Alien Plant Studies*. 2023. Vol. 19. P. 95–128.
10. Меженський В. Сучасний стан найменування рослин у рослинництві на прикладі назв дисертаційних праць. *Journal of Native and Alien Plant Studies*. 2021. Vol. 17. P. 129–146.
11. Меженський В. Яка різниця: м'яка пшениця чи пшениця м'яка? *Етноботанічні традиції в агрономії, фармації та садовому дизайні* : матеріали III Міжнарод. наук. конф. (6–9 липня 2020 р., Умань). Умань, 2020. С. 224–231.
12. Меженський В. М. До питання впорядкування українських назв рослин. Повідомлення 12. Назви культур і таксонів роду *Triticum L.* *Plant Varieties Studying and Protection*. 2020. Т. 16, № 2. С. 119–136.
13. Редько Є. О. Український правопис (коментар до нової редакції). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 55 с.
14. Реєстр сортів рослин України на 2001 рік. Київ : Алефа, 2001. 139 с.
15. Словник української мови : в 11 т. Т. 8. / гол. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1977. 927 с.
16. Український правопис. Київ : Наук. думка, 2019. 391 с.
17. Hettterscheid W. L. A., Brandenburg W. A. *Culton versus taxon: Conceptual issues in cultivated plant systematics*. *Taxon*. 1995. Vol. 44, No. 2. P. 161–175.
18. Lam H. J. *What is a taxon?* *Taxon*. 1957. Vol. 6, No. 8. P. 213–215.

**ДЕВЕРБАТИВИ З УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ
ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ АБО ПРОЦЕСУ
В «СЛОВНИКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ»
Г. КРИВЧЕНКА ТА В. ІГНАТОВИЧА**

© Сидоренко Л. М., 2024

У пропонованій статті досліджено девербативи з узагальнювальною семантикою предметної дії або процесу, зафіксовані в репринтному виданку «Словника економічної термінології» Г. Кривченка та В. Ігнатовича (1930 р.). Це аналізування дасть змогу зіставити лексичні одиниці зазначені семантикою початку ХХ ст. із сучасними девербативами для дальшого впорядкування термінологійного апарату економічної термінології.

Ключові слова: українська мова, економічна термінологія, девербативи, термінологійний апарат, словотворчі засоби, нормалізація.

Зважаючи на становлення України як незалежної держави, суспільно-політичні події в країні, перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової, стратегію інтеграції України до ЄС, російську збройну агресію проти України та спричинену цим динаміку функціонування української мови в різних галузях, зокрема й у науці, українські лінгвісти великої значини надають досліджуванню, розбудові та впорядкуванню термінологійного апарату. Для підтвердження принципу наступності в цій діяльності варто заналізувати термінологійний інструментарій у синхронному аспекті. Вагомим емпіричним матеріалом для цього вважаємо лексикографійні праці початку ХХ ст. («золоте десятиріччя»). З огляду на те, що економічна термінологія є однією з термінологій, яка інтенсивно розвивається та має широке поле суспільного функціонування, є нагальна потреба дослідити окрему групу лексем зі «Словника економічної термінології», Г. Кривченка, В. Ігнатовича, виданого 1930 року. Досліджуваний словник уможливить виявлення співвіднесеності моделей термінотворення та продуктивних афіксів 20–30 рр. із сучасними для визначення виражальних засобів, властивих структурі української мови, і відродження їх.

Мета дослідження: проаналізувати девербативи з узагальнювальною семантикою предметної дії або процесу, зафіксовані в «Словнику економічної термінології» Г. Кривченка та В. Ігнатовича.

Щоб зреалізувати поставлену мету, дібрано лексеми із зазначеного словника з продуктивними словотвірними моделями та продуктивними суфіксами на позначку узагальненої семантики предметної дії або процесу. Науковий розгляд термінолексикону пам'яток української лексикографії завжди є часним і спричиняє зацікавленість.

Як зауважує І. Кочан, сучасне українське термінознавство проходить третій етап (від 2015 року до тепер) свого відродження і становлення, який зазнав і зазнає впливу важливих подій у житті суспільства [4, с. 56], тому науковці, досліджуючи український термінолексикон, звертають увагу на:

- відродження національних категорій;
- відновлення, унормування й кодифікування термінів;
- відновлення питомих рис, що є потужним чинником формування та утвердження фахової національної мови;
- очищення термінолексикону від невластивих йому елементів [4, с. 68].

Ці та інші питання є об'єктом наукових розвідок Л. Боярової, М. Вакуленка, Г. Вознюка, М. Гінзбурга, К. Городенської, В. Моргунюка, Г. Наконечної, З. Куньч, Л. Симоненко, Л. Туровської та інших українських мовознавців.

Економічна термінологія посідає вагоме місце в науковій термінології. Нині українська економічна термінологія, долучаючись до світових інтеграційних процесів, пов'язаних зі стрімким розвитком економіки, зазнає найбільше термінологійних впливів, запозичуючи не лише термінодиниці, а й чужомовні словотворчі засоби. Тому тепер спостерігаємо поглиблене вивчення економічної термінології. Пам'ятаючи, що походження, особливий спосіб творення, чіткі семантичні межі й системні зв'язки з іншими елементами терміносистеми, на думку Селіванової, є важливими ознаками економічного терміна [5, с. 666], уважаємо, що доречно об'єктом дослідження вибрати девербативи з узагальнювальною семантикою опредметненої дії або процесу, зафіксовані у «Словнику економічних термінів», оскільки останнім часом спостерігаємо в наукових текстах заміну скалькованих зазначених девербативів національними дериватами (напр., *вкладка – вкладок, вкладень; обдувка – обдування, упаковка – пакування* тощо) та рекомендацію уникати вживання девербативів на **-ння, -ття**, якщо вони позначають «дію чи подію» [5]. Питання нормативності вживання девербативів на познаку дії та процесових понять є об'єктом вивчення та дискусій сучасних українських науковців (М. Вакуленко, М. Гінзбург, М. Зубков, В. Моргунюк, Н. Непійвода, В. Пілецький, О. Пчелінцева).

Серед словників (проектів), виданих упродовж «золотого десятиліття» (20–30pp. ХХ ст.) «Словнику економічної термінології» належить особливе місце, оскільки він «став одним із підсумків діяльності економічної секції соціально-економічного відділу Інституту Української Наукової Мови ВУАН, утвореної у квітні 1924 року» [3, с. IV]. Г. Кривченко й П. Ігнатович як прихильники Харківської школи нормалізації мови дотримувалися думки, що національну термінологію треба утворювати власними (українськими) словотворчими ресурсами. В. Бріцин і П. Гриценко в передмові до репринтного виданку завважили, що автори словника «поєднанням знання економіки й тонкого відчуття українського слова зуміли створити ґрунтовний словник термінологійної лексикографії, який ... продовжує дивувати повнотою матеріалу й вираженістю багатьох практичних мовознавчих рішень» [3, с. VI].

Укладачі словника в Передмові наголошують, що лексичний матеріал, представлений у словнику, умовно можна поділити на такі групи:

- термінологійні слова та словосполучення, які мають «економічний характер»;
- інші галузеві терміни без яких «не може обійтися економіст»;
- загальноживані слова – «звичайні складники економічної термінології» [3, Передмова].

Девербативи заналізованого словника:

- називають конкретну дію: *виготовлення, вироблювання, вироблення, виробляння; розпорошування, розпорошення; розкладання; розношування, рознесення, роззначування, розписування, розписання, розподіляння, розподілення, розроблювання, розроблення, прохарчування, процвітання, оподатковування* [8];

- позначають поняття, пов'язані з дією, чи предмет: *виріб, процвіт, продукція, самовизначення, забезпечення, розподіл, залісіння, заощадження, розкладка, відкриття (початок рахунку баянсів)* [8];

- не позначають дію: *виробництво (підприємство), розклад, сполучення, залюднення (заселеність), збезлюднення* [8].

На познаку однотипних понять здебільшого вживають однотипні словотворчі засоби. В економічній термінології для утворення субстантивів із узагальнювальною семантикою опредметненої дії або процесу вжито форми з суфіксами **-нн(я), -тт(я)**: *перекуплення, кредитування, визначання, самобезпечення, роз'єднання* [8]. М. Вакуленко зазначає, що притаманне дієсловам видове проти-

ставлення в утворених від них іменниках зникає, під час утворення такого іменника вид дієслова трансформується в якість дії [1, с. 248]. Семантичним стрижнем лексичних значин іменників на **-нн(я)**, **-тт(я)** процесуальної семантики є лексична значина мотивувальника, що сприяє, пояснюючи їх, використовувати формулу «дія зі значиною дієслова». Ці девербативи поєднують у собі певні семантичні елементи дієслова з категорійною значиною іменників, що й визначає особливості функціонування їх у термінології [7, с. 375]. Пам'ятаємо, що в українських термінологійних одиницях на **-нн(я)**, **-тт(я)**, утворених від дієслівних основ із зазначеними суфіксами, збережено видові форми дієслів. Зауважмо, що впорядники розглядуваного словника, подаючи девербативи на **-ння**, **-ття**, диференціюють позначки звичайної дії та тривалої дії, напр.: *зарахування, (тривала дія) зараховування; вивласнення, вивлащення, (тривала дія) вивласнювання; приріст, (тривала дія) прирощування*.

Звертаємо увагу, що досить часто в зазначеному словнику спостерігаємо розподібнення в девербативах: *розкладання, розклад (податків); процвіт, процвітання; прирізування, прирізання, приріз; передисконтування, передисконт; розвідування, розвідни, розвідки; перевідступання, перевідступ; перекуп, перекупівля, перекупування, перекуплення; розклад на терміни, розтермінування; розлад, розладнання (ринку, грошового обігу)* [7]. Дослідження засвідчує, що безафіксні девербативи також є поширеними в аналізованому словнику. Лексикологічні одиниці позначають не лише наслідок дій чи процесів, а й певне узагальнення цих дій чи процесів [1, с. 203].

Ю. Шерех писав, що «віддієслівні іменники з нульовим наростком окреслюють дію абстрактніше, дію як таку, поза часом її перебігу» [9, с. 209]. Девербативи з нульовим суфіксом, як зауважує К. Городенська, уживають за потреби вказати на результативність дії, яка може бути зреалізована локативною значиною чи значиною властивості, яка встановлює здатність чого-небудь виявляти певну дію під впливом зовнішніх чинників (*розклад, розподіл*) [2, с. 11].

Висліди наших досліджень свідчать, що деякі лексеми, уживані в економіці початку ХХ ст., перейшли в сучасну економічну термінологію без змін, а деякі зазнали змін на фонетичному, графічному й морфемному рівнях: *рос. переуступка – перевідступання, перевідступ; рос. поверка – перевіряння, перевірка; рос. Погашение – 1) (боргу) сплатення, сплата; (векселя) оплачення, оплата; 2) (марок) – тамування; 3) (давниною) – покриття; рос. подлог – піддроблення, підроб, підміна, зфалшивування* [8].

Серед досліджених утворів вирізняємо низку запозичених лексем, де семантику опредметненої дії зреалізують суфікси **-анн**, **-енн**: *раціоналізування, зреалізування, реквізування*, тоді як на позначку опредметненої дії маємо суфікс **-аці**, наявний у прямих запозиках із мови-продуцента: *раціоналізація, реалізація, реквізіція* [8].

У сучасних дослідженнях більшість українських науковців, які вноормовують сучасну українську літературну мову, поділяють думку про потребу уникати вживання девербативів з узагальнювальною семантикою опредметненої дії чи процесу на **-нн(я)**, **-тт(я)** в українській мові загалом і в наукових текстах зокрема. На нашу думку, підтвердженням «українськості» таких лексем і можливості функціонування їх є лексеми, зафіксовані у «Словнику економічних термінів».

Висновки. Уважаємо, що заналізований словник є цінне джерело пізнання процесів становлення української термінології початку ХХ ст. Ураховуючи основні тенденції творення лексем з узагальнювальною семантикою опредметненої дії або процесу, ми можемо впорядкувати сучасні назви із зазначеною семантикою, узявши за основу здобутки лексикографів, зібрані у «Словнику економічної термінології». Укладачі словника, працюючи над компонуванням словника, прагнули усунути термінологійну неупорядкованість, знаціоналізувати мову економіки, водночас не заперечуючи міжнародної термінології. Отже, лексикологічний інструментарій, зібраний у зазначеному словнику, сприятиме розбудові й нормалізації сучасної української економічної термінології.

1. Вакуленко М. О. Сучасна українська термінологія: методологія, кодифікація, лексикографічна практика. Рукопис. Дисер. ... д. філол. н. за спец. 10.02.01 – Українська мова. – Укр. мовно-інформ. фонд НАН України, НАН України, Київ, 2023. – 445 с. 2. Городенська К. Проблема словотвірної ідентичності в українській термінології // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. Київ, 1998. с. 10–13. 3. Гриценко П., Бріцин В. Важливий крок у творенні українськомовного простору // Словник економічної термінології / Г. Кривченко, В. Ігнатівич. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. Репринт із вид. 1930 р. С. III–XVI. 4. Кочан І. Українське термінознавство кінця ХХ – перших десятиріч ХХІ століття – *Studia Ucrainica Posnaniensia*, vol. XI/1 : 2023, pp. 55–70. 5. Моргунок В., Зубков М., Ребезнюк І. Редагування утяжкових текстів відповідно до ДСТУ 3966 та українськомовного способу мислення // Проблеми української термінології : зб. наук. пр. учасн. XVI Міжнар. наук. конф. СловоСвіт 2020, 1–3 жовт. 2020 р. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 83–96. 6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К. – 711 с. 7. Сидоренко Л. М. Деривати із узагальнювальною семантикою опрeдметненої дії або процесу в технічній термінології // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія: Всеукр. зб. наук. пр. Число 10. У 2-х т.т., Черкаси : ЧДТУ, 2006. С. 375–377. 8. Словник економічної термінології / Г. Кривченко, В. Ігнатівич ; передм. : В. Бріцин, П. Гриценко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. – Репр. Вид. 1930 р. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. – XVI, 140 с. – (Серія «Словникова спадщина України»). 9. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. 406 с. (Наукове т-во ім. Шевченка ; Б-ка українознавства, Ч. 3).

УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ, УРАХОВУЮЧИ АНАЛІЗ ЇХНІХ ВІДПОВІДНИКІВ В ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

© Томашевська О. А., Дзись Є. І., 2024

Однією із засад унормування української медичної термінології є її українізація з дотриманням питомих лексико-семантичних норм нашої мови. Це стосується як саме українських термінів, так і слів чужомовного походження, написання яких нерідко спірне. У такому разі доцільно звертатися до їхніх відповідників у науковій медичній термінології близькоспоріднених слов'янських мов, беручи до уваги їхні правила застосування питомої лексики та створювання чужомовних слів.

Ключові слова: українська мова, наукова медична термінологія, слов'янські мови.

Унормування української медичної термінології (УМТ) – це безперервний процес, який ураховує як поступ у медицині й відповідну появу нових термінів, так і норми української літературної мови. Нехтування цими нормами негативно відбивається на науковому назовництві в медицині. Упорядковуючи УМТ, ми наразі маємо керуватись чинним українським правописом (УП), який виставлено на сайті Міністерства освіти і науки [14]. Але директор Інституту української мови НАН України, проф. П. Гриценко зазначає, що цей правопис нелегітимний, містить багато помилок, а у важливих державних документах «...маємо десятки грубих відступів від норм української літературної мови, тих, що існували вже століттями у структурі української мови. І ми це відкидаємо. А чому відкидаємо? Тому що тиск російського мовного коду... є глибоко вкорінений» [4]. Інститут української мови нині намагається усунути усі ті недоліки, які є у правописі, але виправлений і схвалений комісією з мовних стандартів його варіант з'явиться не скоро.

У впорядкуванні УМТ потрібно повернутися до питомих лексико-семантичних норм української мови. Відповідно, маємо використовувати те, що дозволяє правопис 2019 року, коли пропонує варіантне вживання слів (напр., закінчення *и* в родовому відмінку в словах *крови, смерти, соли, вагітності* тощо) [14], а у випадку, якщо цей правопис не подає потрібного правила, треба звертатися до УП 1928 року [13] та словників, створених у першій третині 20-го сторіччя, ще до початку лінгвоциду української мови. До того ж у сумнівних випадках потрібно аналізувати, як відповідні терміни вживають в інших слов'янських мовах, знаходячи таким чином роз'язок спірних питань. Зокрема, польська медична термінологія багата на самобутні терміни, уникає надмірного вживання латинізмів й англізмів, чого треба досягати і в УМТ.

Українська мова має лексичну й граматичну схожість з іншими слов'янськими мовами, що зумовлено історичними контактами і взаємними впливами. Професор К. Тищенко дослідив, що зпоміж 82 специфічних рис української мови (звукових і граматичних) найбільше спільних рис, а саме 29, є з білоруською мовою, а інші слов'янські мови (словацька, чеська, польська, болгарська, хорватська, сербська й македонська) мають з українською по 20–23 спільні риси, російська ж – тільки 11 [11]. Однією з найбільших проблем УМТ є її засмічення незліченними росіянізмами. Низка інших слов'янських мов під час радянського періоду не зазнала лінгвоциду з боку російської мови. Проте на болгарську мову російська мала значний вплив, особливо в науковій термінології. Македонська й сербська мови також зазнали певного впливу російської, але цей вплив у науковій термінології не був суттєвим.

Мета статті – дослідити, яким чином можна внормувати низку спірних термінів в УМТ, ґрунтуючись на аналізі їхніх відповідників у науковій медичній термінології таких слов'янських мов, як польська, словацька, чеська, хорватська, сербська, болгарська, (північно)македонська та словенська, і на засадах унормування української термінології, сформульованих Р. Рожанківським [5].

Добирати питома українського терміна

Ця засада стосується насамперед уникання росіянізмів. Деякі анатомічні терміни потребують перегляду, напр., глотка, таз, сосок (грудної залози), соскоподібний (лат. *mastoideus*), сосочковий (лат. *papillaris*), раковина (вухна, лат. *auricula*). Доцільно їх замінити на, відповідно, горло, миска (або мідниця), пипка, пипкоподібний (краще пипкуватий), пипковий, мушля, як є в давніших українських словниках [1–3; 6–8; 15], у яких не знаходимо наведених раніше росіянізмів. А ось таким є переклад цих термінів польською мовою, відповідно: *gardło*, *miednica*, *brodawka (sutkowa)*, *sutkowaty*, *brodawkowaty*, *małżowina (uszna)*. Бачимо, що збігів із російськими термінами нема. Щодо слова «пипкуватий», то прикметникового суфікса -уват- (-юват-, -оват-) вживаємо, позначаючи подібності як в українській, так і в польській мові. Без сумніву, можемо вживати анатомічного терміна горло, тому що воно, а також носо-, рото-, гортаногорло, є в низці джерел сучасної медичної літератури.

Із російської мови походять також прикметники злоякісний і доброякісний, які стосуються новотворів і перебігу деяких хвороб. Латинське слово *malignum* означає ворожий, зловмисний, шкідливий, а *benignum* – лагідний, беззлобний, нешкідливий, незагрозливий. Крім болгарської мови, в інших мовах ці терміни не пов'язані з якістю (табл. 1). В УМТ маємо вживати так, як у російсько-українському словнику А. Кримського: «Злокачественный, мед. *malignus* – злісний, злосливий (Мед. Сл.). -ная опухоль – злісна пухлина. -ная лихорадка – злісна лихоманка»; «Доброкачественный – добротний... Д. ход болезни – лагідний перебіг хвороби» [7].

Таблиця 1

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів *malignus* і *benignus*

Мова / Термін	<i>Malignus</i>	<i>Benignus</i>
Українська	злісний	лагідний
Польська	<i>złśliwy</i>	<i>łagodny</i>
Чеська	<i>zhoubný, maligní</i>	<i>nezhoubný, benigní</i>
Словацька	<i>zhubný, maligny</i>	<i>nezhubný, benigny</i>
Хорватська	<i>zlòćudan, maligni</i>	<i>dobroćudan, benigni</i>
Болгарська	злокачествен	доброкачествен
Македонська	малиген	бениген

Запозичати термін безпосередньо з мови-оригіналу. Златинізувати чужого терміна латинського походження

В УП 1928 року і Правописному словнику Г. Голоскевича слово, яке походить від латинського *chemia*, подано як хемія, а не хімія [2; 13]. Слово хімія надійшло до нас через російську мову, це словотвірний росіянізм. Приклади зі слов'янських мов переконують нас, що українською має бути хемія, біохемія, хемотерапія тощо (табл. 2).

Щодо засади «златинізувати чужого терміна латинського походження», то йдеться про запозичення терміна, що походить від латинського чи грецького слова й належить певній сучасній мові (англійській, французькій, німецькій тощо) [5]. Наприклад, терміни грецького походження з буквосполукою *sch*, такі як *ischemia* і *schizophrenia*, до сучасної УМТ перейшли з російської мови, де *sch* передають буквою ш, як у німецькій мові. Натомість у латинській та англійській мовах *sch* читаємо, відповідно, як [сх] і [ск]. А. Кримський і Г. Голоскевич подають слова ішемія та ісхемія як синоніми [2; 7]. Ісхемія іншими слов'янськими мовами звучить як [ісхемія(є)], а схізофренія – як [схізофренія(є)] або [шізофренія] (табл. 2). В УМТ ми мали б вживати ці й подібні терміни таким чином: ісхемія, ісхемічний, схізофренія, схістосоміяз тощо. Чинний правопис це не заперечує, бо в ньому нема правила про буквосполуку *sch*.

**Переклад слов'янськими мовами латинських термінів *chemia*, *ischaemia* та *schizophrenia*
[із транскрипцією]**

Мова / Термін	Chemia	Ischaemia	Schizophrenia
Українська	хе́мія	і́схе́мія	схізофре́нія
Польська	chemia	ischemia [ісхе́мія]	schizophrenia [схізофре́нія]
Чеська	chemie	ischemia [ісхе́міє]	schizophrenie [схізофре́ніє]
Словацька	chémia	ischémia [ісхе́мія]	schizofrénie [схізофре́ніє]
Хорватська	kemija	ishemija [ісхе́мія]	shizofrenija [шізофре́нія]
Болгарська	химия	исхе́мия	шизофре́ния
Македонська	хемија	исхемија	шизофренија

Засвоювати чужого терміна за граматичними й правописними нормами

В УМТ початку 20-го сторіччя іменники грецького й латинського походження, які в оригіналі мають закінчення *-is* і є жіночого роду, також були жіночого роду із закінченням *-a* в називному відмінку однини. Так, у словнику Г. Голоскевича є слова *анабіоза*, *аналіза*, *діягноза*, *туберкульоза*, у словниках А. Кримського і М. Галина – *діягноза* [1; 2; 7]. Також і в сучасних словниках знаходимо слова *база*, *гене́за*, *криза*, *теза* [9; 10]. У слов'янських мовах (крім білоруської) такі медичні терміни є жіночого роду, як видно на прикладі слова *склероза* в таблиці 3. Навіть у німецькій мові ці й подібні слова – жіночого роду (напр., *die Sklerose*). Тому і в УМТ вони також повинні бути жіночого роду, напр., *кератоза*, *мікоза*, *опісторхоза*, *патогенеза*.

У сучасній УМТ чужомовну буквосполуку *ia* передаємо через *ія* лише в кінці слова, напр., *матерія*, але *матеріальний* [10]. Повертаючись до лексико-семантичних норм нашої мови, знаходимо в УП 1928 року таке правило: «...чуже *ia* передаємо через *ія*, *ie* – через *іє*, *iu* – через *ію*, але *io* – через *іо*: *матеріал*, *спеціальний*...» [13]. У словниках А. Кримського й Б. Грінченка є слова *варіант*, *матері(у)ял* [7; 8], у словниках Г. Голоскевича і В. Кисільова: *діябет*, *діягноза*, *діястола*, *діяфрагма*, *спеціальний* тощо [2; 3]. Так є в хорватській і македонській мовах (як подано в таблиці 3 на прикладі слова *діябет*), а також і в білоруській – *ія*, а не *иа* (*дыябет*). Тому настав час нам визначитися з такими й подібними словами й термінами, основоючись на поданих джерелах.

У чинному УП є таке правило: «Голосний [у] слід передавати буквами *у* або *в*» [14], але не буквою *й*, як у словах *лейкоцит*, *нейрон*, *нейтральний* тощо. Звертаючись до УП 1928 року, знаходимо: «Дифтонг *eu* передаємо через *ев*: *неврастенія*, *неврологія*, *невтральний* і т. ін.» [13]. Саме цього правила дотримано в словниках В. Кисільова і Г. Голоскевича, де подано такі ж і подібні слова [2; 3]. У вибраних нами слов'янських мовах дифтонг *eu* передають через [eу] або [ев], не через [ей]. Приклад – слово *левкемія* у табл. 3; можемо додати й сербською мовою – *леукемија* та словенською – *levketija*. Тому в УМТ повинно бути таке написання відповідних термінів: *левкопенія*, *неврон*, *невтропенія*, *евтир(е)оїдний*, *евфорія*, *диспаревнія* (словенською – *disparevnija*) тощо.

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів *sclerosis*, *diabetes* і *leukaemia*

Мова / Термін	Sclerosis	Diabetes	Leukaemia
Українська	склероза	діябет	левкемія
Польська	stwardnienie	cukrzyca	białaczka
Чеська	skleróza	cukrovka	leukémie
Словацька	skleróza	cukrovka	leukémia
Хорватська	skleroza	dijabetes	leukemija
Болгарська	склероза	диабет	левкемия
Македонська	склероза	дијабетес	леукемија

Правило з УП 2019 року: «У словах, що походять із давньогрецької й латинської мов, аби звичайно передається через ав» [14]. Таким чином потрібно вживати терміни *авра*, *автизм*, *автоімунний*, *автопсія* тощо. Продовжуючи, УП 2019 року пропонує варіантне вживання слів: «У запозиченнях із давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання буквосполучення аби шляхом транслітерації як ау, допускаються орфографічні варіанти: ...аудиторія і авдиторія, лауреат і лавреат, пауза і павза, фауна і фавна», що треба використовувати, уживаючи слова з буквосполученням ав. Прикладом може бути словенська мова, у якій є медичні терміни *avra*, *avtizem*, *avtoimunski*.

В УП 2019 року є таке правило: «Буквосполучення th у словах грецького походження передаємо звичайно буквою т. У словах, узвичаєних в українській мові з ф, допускається орфографічна варіантність на зразок: ...ефір і етер, кафедра і катедра, логарифм і логарітм...» [14]. Але в УП 1928 року вказано категорично: «Грецьке θ (th) передаємо через т (а не через ф)...» [13]. Таким чином, в УМТ вживаймо слова *етер*, *етеровий*, *катедра*, *катедральний*, подібно як уживаємо слова *антропология*, *аптека*, *астма*, *бібліотека*, *ортопедія*, *теорія* тощо. У термінологіях низки слов'янських мов латинські слова *aether* і *cathedra* перекладено як *eter*, *етер*, *katedra*, *катедра* (табл. 4).

Таблиця 4

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів *aether* і *cathedra*

Мова / Термін	Aether	Cathedra
Українська	етер	катедра
Польська	eter	katedra
Чеська	éter	katedra
Словацька	éter	katedra
Хорватська	eter	katedra
Болгарська	ефир	катедра
Македонська	етер	катедра

Ці та багато інших проблем УМТ висвітлено в нашому посібнику «Українське медичне слововживання» [12].

Висновки. Унормування українського медичного назовництва повинно передбачати його якнайповнішу українізацію з поверненням до питомих лексико-семантичних норм нашої мови, використовуючи певні правила українського правопису 1928 року та словники, видані в першій третині 20-го сторіччя, а в перспективі – виправлений варіант сучасного правопису, над яким працює Інститут української мови НАН України. У спірних випадках доцільно звертатися до порівняння з науковими медичними термінами в інших слов'янських мовах, що особливо стосується правопису слів чужомовного походження.

1. Галин М. *Медичний латинсько-український словник*. Прага, 1928. 302 с. 2. Голоскевич Г. *Правописний словник (за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ Всеукраїнської Академії Наук)*. Харків, 1929. 97 с. URL: <https://slovnyk.me/dict/holoskevych>. 3. Кисільов В. Ф. *Медичний російсько-український словник*. Держ. Вид. України, 1928. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. 172 с. (Сер. «Із словникової спадщини». Вип. 3. Відтворення видання 1928 року). 4. *Новий правопис і деколонізація в Україні*. Павло Гриценко заявив про «десятки помилок». *Радіо Свобода*, 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-pravopys-dekolonizatsiya/32975293.html>. 5. Рожанківський Р. *Засади унормування української термінології*. URL: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_concept.htm#Sect2. 6. *Російсько-український медичний словник: матеріали до української медичної термінології / за ред. проф. О. В. Корчак-Чепурківського [та ін.]; упорядник д-р мед. М. А. Галин*. Київський губернiальний відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти. Київ, 1920. 164 с. 7. *Російсько-український словник : у 4 т. А–П / гол. ред. А. Е. Кримський, С. О. Єфремов*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 2016 с. Репринт з видання 1924–1933 рр. (Серія «Словникова спадщина України»). 8. *Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка*.

Київ, 1907–1909. **9.** Словник української мови : в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua>. **10.** Словник української мови : у 20 т. (Т. 1–14). НАН України, Укр. мов.-інформ. Фонд. Київ : Наук. думка, 2010. URL : <https://sum20ua.com>. **11.** Тищенко К. Правда про походження української мови // Український тиждень. 2012. № 39 (256). С. 22–64. **12.** Томашевська О., Дзись Є. Українське медичне слововживання : навч.-метод. посіб. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2023. 144 с. **13.** Український правопис / Нар. Комісаріят освіти УСРР. Вид. 1-ше. Київ : Держ. вид-во України, 1929. 103 с. URL: <https://r2u.org.ua/node/181>. **14.** Український правопис. 2019. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>. **15.** Цешківський Ф., Черняхівський О. *Nomina anatomica ukrainica*. Анатомічний словник. Міжнародна українська анатомічна номенклатура прийнята в Базелі на дев'ятих зборах анатомічного товариства. Видання друге. Детройт : Українське Лікарське Товариство Північної Америки, 1971. 81 с. (Перше видання – Київ, 1925).

Любомир Хомічак, Сергій Вербицький, Ольга Козаченко, Наталія Пацера
Інститут продовольчих ресурсів НААН, м. Київ

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЦУКРОВОГО ВИРОБНИЦТВА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

© Хомічак Л. М., Вербицький С. Б., Козаченко О. Б., Пацера Н. М., 2024

Подано результати досліджень щодо теперішнього стану фахової термінології цукрового виробництва й можливих шляхів її оновлення. Схарактеризовано теоретичні засади термінологічної роботи й перекладацької діяльності в зазначеній галузі. Проаналізовано літературні джерела та нормативні документи, що містять термінологічні масиви цукрового виробництва. Описано перебіг розроблення, основні особливості й можливості застосування термінологічного показника цукрового виробництва, що охопив 190 термінів українською мовою та відповідниками термінів німецькою, англійською і французькою мовами.

Ключові слова: українська мова, термінологічна робота, терміносистема, переклад, цукробурякове виробництво, цукрова промисловість.

У рамках національної економіки України цукрова промисловість традиційно є системоутворювальним складником агропромислового комплексу, стан і розвиток цукрових підприємств нашої країни має міжгалузевий характер, виходячи з впливу їх на хімічну, фармацевтичну, кондитерську, хлібопекарську, молочну, виноробну, спиртову, консервну й інші галузі харчової промисловости, соціальну інфраструктуру тощо [12]. Для належного розвитку цукрової промисловости в Україні є сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, історичні традиції та неабиякий техніко-технологічний досвід [7]. Попри те, що внаслідок реформування агропромислового комплексу, і виробничого ланцюжка вирощування та комплексного перероблення цукрових буряків, обсяги виробництва цукру та іншої продукції цукрових підприємств суттєво скоротилися, цукрова промисловість продовжує залишатися однією зі стратегічно важливих галузей харчової промисловости України щодо кількості підприємств, рівня технічного оснастя, виробничої потужности, кваліфікованого персоналу тощо [6]. Наразі, в умовах повномасштабної агресії наших одвічно ворожих північно-східних сусідів важко твердити про будь-яке економічне зростання української економіки, та цукробурякового комплексу. Проте всі ми віримо, що після нашої перемоги з'являться можливості для його всебічного модернізування, що охопить всі аспекти його функціонування – як соціально-економічні, так і техніко-технологічні, до яких також належить розвиток терміносистеми цукробурякового виробництва. Зазначена терміносистема повинна гармонійно поєднувати щонайбагатший досвід термінотворення в українській мові з потребою за Aktualізування термінологічних масивів для врахування технічних інновацій і новітніх тенденцій економічного життя. До того ж, українська термінологія цукробурякового виробництва потребує доцільного згармонізування з термінологією, що вживають у міжнародній технічній, технологічній і науковій практиці – це сприятиме зростанню економічної ефективности виробництва, належному забезпеченню якості й безпечности продукції [2].

Термінологія є тією галуззю людських знань, у якій віддзеркалено всі процеси соціального розвитку та науково-технічного прогресу людства, причому різноманітні терміносистеми проявляють себе як своєрідні перетини і власне лінгвальних характеристик, і специфічних екстралінгвальних обставин, що впливають на лексику певної царини знань [1]. Щоб забезпечити потрібне однозначне розуміння результатів наукових досліджень, чисельні елементи інформаційних повідомлень повинна супроводити загальноприйнята наукова термінологія, яку однозначно сприймають і розуміють у професійному колі [19]. Говорячи про професійну термінологію в цілому, можна зазначити велику роль концептосфери галузевих терміносистем, у загальному процесі категоризації наукової картини світу й запропоновано визначати термінологізацію як універсальний процес терміноутворення на

основі семантичної деривації та модуляції. Терміноутворення є високим рівнем категоризації навколишнього світу, що дає змогу говорити про концептуальну природу терміна, оскільки в основі концептуалізації та метафоризації лежать антропоцентричні й антропометричні моделі. Термін позбавлений індивідуального сприйняття, це відображення та надбання колективної свідомості, наукового уявлення про світ конкретної професійної спільноти. Термін є гранично соціальний та універсальний у межах конкретного домену [2; 19]. Термінологічний менеджмент є одним із найактуальніших завдань спеціалізованого перекладу, оскільки терміни конденсують спеціальні знання, гарантуючи стислість і точність мови [17; 18]. Переклад нових термінів є важливе питанням, із яким фахові перекладачі постійно стикаються протягом усієї своєї професійної кар'єри. Вони повинні мати належну термінологічно-неологічну компетенцію, що дає змогу їм аналізувати динаміку термінології, яку вони перекладають, щоб мати можливість створювати неологізми, сумісні з наявними термінологічними ресурсами, що вживають у певній галузі [15]. До того ж, професійна лексика й термінологія не є тотожними. В усному мовленні представники певного фаху активно вживають професіоналізми та професійні жаргонізми – напівофіційні слова, що належать до професійної лексики, проте не термінами – офіційними, затвердженими й загально визнаними позначеннями понять [1].

Хоча професійній термінології цукрової промисловості присвячено численні джерела в Україні (напр., [4; 5; 9]) і за кордоном (напр., [13; 16]), можна констатувати відсутність системного підходу до основних визначень понять виробничого процесу, хімічних назв речовин та сполук, визначень понять щодо проміжних і кінцевих продуктів [10]. Отже, науково та практично обґрунтовані визначення понять процесів і продуктів цукрової промисловості сприятимуть встановленню сутності залучених процесів, спеціалізованого технологічного обладдя, а також основних і допоміжних сировини й матеріалів [20; 21]. У цьому сенсі, важливим системоутворювальним осередком термінологічної роботи в цукровій промисловості є чинний ДСТУ 2567:2007 «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» [11] й інші нормативні документи, цілком або частково присвячені термінології цукрової промисловості. У цілому, за класифікаційним кодом 67.180 «Цукор. Цукристі продукти. Крохмаль» станом на 01 серпня 2024 р. нараховує 109 нормативних документів, із яких 44 (40,4 %) є згармонізованими міжнародними стандартами. Національна стандартизація в зазначеній царині належить до царини компетенції чотирьох технічних комітетів стандартизації – насамперед, ТК 56 «Цукор і крохмалепатокові продукти», функції секретаріату якого виконує Інститут продовольчих ресурсів НААН.

Перший етап роботи над створенням термінологічного покажчика термінів цукрового виробництва полягав у пошуку джерел наукової та технічної інформації в зазначеній царині, що дало змогу розробити глосарій термінів цукробурякового виробництва у складі 444 термінологічних фонем українською мовою з наведенням відповідних термінів англійською, німецькою, французькою, польською, чеською та російською мовами. Глосарій містить основну термінологію, а також термінологічні лексеми та словосполуки, згруповані за технологічними етапами цукробурякового виробництва, причому кожна група термінів охоплює відповідні процеси, обладдя, матеріали і продукти [2; 19; 20].

Започатковуючи створення термінологічного покажчика, урахували той факт, що чинний національний стандарт ДСТУ 2567:2007 «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» [11] від часу набуття чинності не зазнавав актуалізації, після переглядання або внесення змін. Створюючи термінологічного покажчика, залучили нові терміни згідно з наказом Мінагрополітики від 02.11.2017 № 592 [3], який в Україні запровадив положину Директиви Ради ЄС № 2001/111/ЄС від 20 грудня 2001 р. про певні види цукру, призначені для харчового споживання [14]. Загалом долучено 35 нових термінів, зокрема: *активність ванна ванняного молока; бактерії мезофільні; ванно; ванно активне; ванно вільне; ванно гашене; ванно загальне; ванно зв'язане; ванно неактивне; ванпяк; випал ванна; недопал; перепал* тощо. До термінологічного покажчика додано розділ «Сировина та напівфабрикати цукрового виробництва», де зосереджено відповідні терміни з термінологічної групи щодо процесів виробництва цукру.

У Термінологічному покажчику «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» ураховано терміни згідно з пунктами наказу Мінагрополітики від 02.11.2017 № 592 [14]: *екстра білий цукор, напівбілий цукор, цукровий розчин, сироп інвертного цукру, глюкозно-фруктозний сироп, згущений сироп глюкози, декстроза, моногідрат декстрози, ангідридна декстроза, фруктоза, білий цукор* тощо. У розділі «Сировина та напівфабрикати цукрового виробництва термін сатурація замінено на карбонізація з послідовною заміною всіх відповідних термінів, напр., вапносатурація на вапно-карбонізація, перша сатурація на перша карбонізація тощо.

Порівняння термінологічних масивів згідно з ДСТУ 2567:2007 «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» [11] і Термінологічним покажчиком «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» відображено в Таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння масивів залучених термінів згідно з ДСТУ 2567:2007 «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» [11] і Термінологічним покажчиком «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять»

ДСТУ 2567:2007		Термінологічний покажчик	
Назва розділу	Кількість термінів	Назва розділу	Кількість термінів
Основні поняття	12	Загальні поняття	11
Процеси виробництва цукру	72	Процеси виробництва цукру	38
Продукти цукрового виробництва	28	Продукти цукрового виробництва	30
Контроль і облік виробництва	38	Контроль і облік цукрового виробництва	41
Терміни та визначення загальнотехнічних понять (додаток Е)	9	Терміни та визначення загальнотехнічних понять	11
–	–	Сировина та напівфабрикати цукрового виробництва	59
Загальна кількість термінів	159	Загальна кількість термінів	190

Титульну сторінку створеного Термінологічним покажчиком «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» представлено на Рис. 1, зміст покажчика ілюструє Рис. 2.

Рис. 1. Термінологічний покажчик «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять» – титульна сторінка

ЗМІСТ	
Вступ	С
1 Загальні пояснення	4
2 Загальні поняття	5
3 Продукти цукрового виробництва	6
4 Сировина та напівфабрикати цукрового виробництва	12
5 Процеси виробництва цукру	19
6 Контроль і облік цукрового виробництва	24
7 Терміни та визначення загально-технічних понять	29
Додаток А Абетковий покажчик українських термінів	31
Додаток Б Абетковий покажчик німецьких термінів	37
Додаток В Абетковий покажчик англійських термінів	41
Додаток Г Абетковий покажчик французьких термінів	46
Додаток Д Бібліографія	50

Рис. 2. Скан-копія сторінки зі змістом створеного термінологічного покажчика термінів цукрового виробництва

Про структуру термінологічних статей зазначеного покажчика дає уявлення скан-копія сторінки, подана на Рис. 3. Терміни та визначення понять (терміностатті) створеного термінологічного покажчика термінів цукрового виробництва оформлено згідно з ДСТУ 3966:2009 «Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять» [8]. Для кожного поняття подано одного застандартованого терміна, а в окремих випадках – два або три застандартовані терміни. Проте, уживаючи застандартовані терміни, у межах одного документа рекомендовано вживати лише один із термінів-синонімів. Узяті в круглі дужки (набрану напівгрубим шрифтом) частину терміна можна не вживати, а брати його коротку форму. Наявність квадратних дужок лише в терміні певної термінологічної статті означає, що в ньому суміщено два (чи кілька) термінів-синонімів. Пояснення, подані в круглих дужках світлим шрифтом після термінів, що зазначають царину вживання багатозначних термінів, не є частиною термінів. Застандартовані терміни набрано напівгрубим шрифтом, недозволені терміни – світлим курсивом із позначкою (Нд). Терміни, що встановлено в покажчику, вжито у визначеннях, вирізнено підкресленням. Наведені визначення можна, за потреби, змінювати, уводячи до них похідні ознаки, розкриваючи значення вжитих у них термінів, зазначаючи об’єкти, що входять в обсяг обумовленого поняття. Зміни не повинні порушувати обсягу та змісту понять, визначених у Термінологічному покажчику. У випадках, коли термін має всі потрібні й достатні ознаки поняття, замість визначення поставлено ризик. У Термінологічному покажчику наведено абетковий покажчик запроваджених ним українських термінів, а також німецькою, англійською, французькою, мовами відповідно.

2 ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ	
<p>2.1 цукрове виробництво Одержання <u>цукру</u> із сировини: цукрового буряку, тростинного цукру-сирцю, рідинного цукру</p>	<p>de Zuckerherstellung [1] en sugar production [2] fr production du sucre [3]</p>
<p>2.2 тривалість виробництва Період у добах від початку різання цукрових буряків або отримання клеровки під час перероблення тростинного цукру-сирцю до закінчення центрифугування утфеля останньої кристалізації</p>	<p>de Kampnedauer [1] en length of the campaign [2] fr durée de la production [3]</p>
<p>2.3 цукрові буряки Буряки, які вирощують переважно для одержання <u>білого цукру</u></p>	<p>de Zuckerrübe [1] en sugar beet [2] fr betterave à sucre [3]</p>
<p>2.4 бурячня Споруда для тимчасового складування буряків, щоб створити їх запас для безперебійної роботи заводу</p>	<p>de Rübenlager [1] en beet dump [2] fr caniveaux à betteraves [3]</p>
<p>2.5 бурякопереробний цех Частина цукрового заводу, де виконують операції перероблення <u>цукрових буряків</u> і добування з них <u>дифузійного соку</u></p>	<p>de Saftgewinnungsstation [1] en juice extraction station [2] fr poste d'obtention du jus [3]</p>
<p>2.6 сокоочищувальний цех Частина цукрового заводу, де виконують очищення <u>дифузійного соку</u> від <u>нецукру</u>, згущення соку в <u>сироп</u> і очищення <u>сиропу</u></p>	<p>de Saftreinigungsstation [1] en juice purification station [2] fr poste d'épuration du jus [3]</p>
<p>2.7 кристалізаційний цех Частина цукрового заводу, де виконують викристалізування <u>цукру</u> із сиропу та <u>відтоків</u> з одержанням готового продукту</p>	<p>de Zuckerhaus [1] en sugar house [2] fr station des appareils a sucre [3]</p>

Рис. 3. Скан-копія типової сторінки створеного термінологічного покажчика термінів цукрового виробництва

Висновки. Виконані дослідження дали змогу узгодити основні терміносистеми цукрового виробництва з вживаною в міжнародній практиці фаховою та науковою лексикою із залученням глосарію термінів, чинних в Україні нормативних документів щодо термінологічних понять цукробурякового комплексу та актуальних чужоземних джерел інформації щодо термінологічних понять цукробурякового комплексу, а також проаналізувати термінологічні масиви цукробурякового виробництва, застосовувані в українській і міжнародній практиці, цариною інформаційного охоплення яких є сукуп лексем у рамках термінологічних масивів основних виробничих етапів цукробурякового виробництва які досягають процеси, обладдя, матеріали та продукти.

На основі результатів порівняльного аналізування актуальної термінології цукрового комплексу, застосованої у українській практиці та практиці країн із передовим цукровим виробництвом фахівцями ІІР НААН розроблено за участі Технічного комітету стандартизації ТК 56 «Цукор і крохмалепатокові продукти» розроблено Термінологічного покажчика «Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять», у якому представлено оновлену термінологію цукрової промисловості, ним можуть користуватися всі установи, підприємства та організації, профільна діяльність яких пов'язана з цукровим виробництвом.

1. Борисов В. А. Теоретичні питання термінології й терміна в концепціях світового лінгвістичного дискурсу. *Нова філологія*. 2022. № 86. С. 13–184. 2. Доцільні напрями вдосконалення професійної термінології цукробурякового виробництва / С. Вербицький, О. Куць, О. Козаченко, Н. Пацера. *Проблеми української термінології* : зб. наук. праць учасн. XVII Наук. онлайн-конф. СловоСвіт 2022 (м. Львів, 6–8 жовт. 2022 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2022. С. 66–70. 3. Вимоги до видів цукрів, призначених для споживання людиною. Наказ Мінагрополітики від 02.11.2017 № 592, зареєстрований в Мін'юсті 27.11.2017 за № 1434/31302. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1434-17#Text>. 4. Російсько-український словник для працівників цукрової промисловості / А. Я. Гарбут, Ю. Д. Головняк, С. П. Кряквіна [та ін.]. Київ : Кобза, 1996. 300 с. 5. Задояна Л. М. Системна організація і структура української термінології цукрового виробництва: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01, Харків : Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. 2014. 22 с. 6. Котков С. В. Економічні засади визначення доданої вартості в цукровій промисловості України. *Наукові праці НУХТ*. 2015. № 21(2). С. 43–52. 7. Лукашенко Н. О. Сучасні реалії розвитку цукробурякового комплексу України. *Продовольчі ресурси. Серія Економічні науки*. 2014. № 3. С. 100–107. 8. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять : ДСТУ 3966:2009. – [Чинний від 2010-07-01]. Київ : Держспоживстандарт України, 2009. IV, 30 с. (Національний стандарт України). 9. Глуначний словник з технології та обладнання буряко-цукрового виробництва. Основні терміни / В. А. Лагода, Л. П. Рева, Л. М. Хомічак [та ін.] Київ : НУХТ, 2004. 84 с. 10. Хомічак Л. М., Вербицький С. Б., Ткаченко С. В., Козаченко О. Б., Пацера Н. М. Необхідність та актуальні завдання стандартизації термінології цукробурякового виробництва. *Цукрова галузь*. 2023. №7 (60). С. 9–13. 11. Цукрове виробництво. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2567:2007. [Чинний від 2009-01-01]. Київ : Держспоживстандарт України, 2009. IV. 48 с. (Національний стандарт України). 12. Юцишина Л. Заготівельна діяльність підприємств цукрової промисловості. *Матер. міжнар. наук.-практ. конф. «Соціально-компетентне управління корпораціями в умовах поведінкової економіки»* (м. Луцьк 18 лютого 2020 р.). Луцьк, 2020. С. 513–515. 13. Asadi M. *Beet-sugar handbook*. John Wiley & Sons. 2006. 884 p. 14. Council Directive 2001/111/EC of 20 December 2001 relating to certain sugars intended for human consumption. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/111/oj>. 15. Luna, R. Un acercamiento a la neonomía comparada: el buzón neológico peruano. *Debate Terminológico*. 2014. № 11. P. 47–61. 16. Mazurkiewicz-Sułkowska J. Uwagi dotyczące współczesnej terminologii technicznej w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim (na przykładzie terminów z branży cukrowniczej). *Rozprawy Komisji Językowej*. 2013. № 59. P. 123–133. 17. Toro J. V., Fernández-Silva S. La competencia terminológica en la traducción especializada: definición y propuesta de medición en estudiantes de traducción. *Mutatis Mutandis. Revista Latinoamericana de Traducción*. 2021. № 14(2). P. 427–450. 18. E. Trovato G. Nuevas perspectivas de investigación en la traducción especializada en lenguas románicas: aspectos comparativos, léxicos, fraseológicos, discursivos y didácticos. *Mutatis Mutandis. Revista Latinoamericana*

de Traducción. 2021. 14(2). P. 277–284. **19.** Verbytskyi S., Kuts O., Kozachenko O., Patsera N. *Challenges and practical considerations in translating legal and technical texts in the food production industry*. *Germanic Philology. Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*. 2024. № 848. P. 50–55. **20.** Verbytskyi S. B. *Conceptual problems of technical translation and development o professional terminology of beet-sugar production*. *Bulletin of Osh State University. Special Issue. Materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 75th anniversary of the Director of the Center of linguistic studies, professor of OshSU Zulpukarov K. Z.*, 2022. P. 115–122. **21.** Verbytskyi S. B. *Traducción y léxico profesional de la industria azucarera*. *Karazin Lecturas: Humano. Idioma. Comunicación: Resúmenes de las XXII Jornadas Científicas (Járkiv, 3 de febrero 2023)*. Járkiv : La Universidad Nacional de Járkiv lleva el nombre de V. N. Karazin. 2023. P. 21–24.

ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ

УДК 811.161.2

Марія Заборна

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕРМІН *КРАПКА* ПІД РАДИКАЛОМ ПИТОМОГО Й ЗАПОЗИЧЕНОГО В ТЕРМІНОЛОГІЙНІЙ ПІДСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

© Заборна М. С., 2024

Стаття окреслює історичний аспект парадигми термінів на позначання розділового знака «крапка» в українській мові. Відстежено становлення терміна *крапка* в процесі формування різнопланових співвідношень українських і запозичених термінів-синонімів і варіантів на тлі ідеї термінотворення на національній мовній основі.

Ключові слова: українська мова, термін, терміносистема, синонім, варіант, розділовий знак, пунктуація, крапка.

Сучасна українська наукова термінологія осучаснює термінолексему **крапка** (.) як номінацію «розділового знака, який ставиться в кінці речення» [30, с. 293] та «сигналізує про завершення розповідного або спонукального неокличного висловлення» [25, с. 268]. Закріплення терміна **крапка** в українській пунктуаційній терміносистемі узгоджено з його введенням 1926 року до проекту «Українського правопису» [31, с. 96]. Між тим у близькій за часом «Граматиці української мови» Василя Сімовича (1921), відомій як «одній з перших спроб теоретично обґрунтувати пунктуацію в українській мові» [10, с. 148], автор виділяє термінологічну позицію «**точка** [.]», звана ще подекуди: **крапкою**» [26, с. 448]. Власне, така вступна історіографічна ремарка увиразнює феномен драматизму становлення терміна, що узгоджується з розділовим знаком, що його визнано субстратом і графічним прототипом пунктуаційної системи загалом. На те Іван Огієнко в параграфі «Знаки розділові» «Нарисів з історії української мови: система українського правопису» (1927) завважує: «Вдавнину панував звичай писати слово за словом без перерви, і звичайно, крім рідкої крапки, ніяких розділових знаків не було» [19, с. 210]; «Найстаріший знак, – це крапка, тонка або товста, яку ставили вгорі, долі або посередині рядка» [19, с. 213].

Суть проблеми

На тлі поживлення інтересу до становлення й розвивання української пунктуації [10; 24] термін **крапка** важливий для опису системи української пунктуаційної термінології, позаяк вплинув на утвердження термінологічних номінацій **двокрапка**, **крапка з комою**, **крапки**. Із другого боку, його увиразнено як власне українську термінолексему: «Термін **крапка**, який зараз прийнятий в українській граматичній термінології, походить, очевидно, від того ж кореня, що і слова української мови «крати», «крапля». Це перший термін для цього розділового знака, який утворений від українського кореня» [13, с. 9]; **крати**, [крати] «крати», *кратити*, *кратити*, *крат* «дрібні цятки; шахрайські позначки на гральних картах», *кратина*, *крательниця*, [кратина] «кратина», *кратинка*, *кратка*, *кратлина*, *кратля*, ... – псл. *kratati* [4, с. 76]. Відповідно постає проблема виявлення характеру співвідношення терміна **крапка** із запозиками на позначання відповідного розділового знака, що виводить пунктуаційно-термінологічні пошуки в контекст проблеми балансу питомого й запозиченого в термінології, яка актуалізує опозицію двох моделей словотворення – використання

національних мовних ресурсів та застосування запозичених номінацій [11]; порушує питання функціонування в терміносистемах синонімів і варіантів [11]; розглядає роль власне мовних та позамовних чинників в урегулюванні співвідношення національного й запозиченого [9; 29]. Вагома в цьому контексті історична площина осмислення терміна **крапка** передбачає окреслення сутнісних параметрів становлення української пунктуаційної термінології як аспекту термінологійної системи граматики.

Аналіз досліджень і публікацій із порушеної проблеми

Для українського лінгвотермінознавства в цьому плані найавторитетніші праці І. Огієнка та Н. А. Москаленко. І. Огієнко в розвідці «Українська граматична термінологія» (1908) [18] визначає характерні ознаки української граматичної термінології: 1) узгодженість з розвитком граматичної літератури; 2) граматики як джерельна база та контекст випрацьовування термінології; 3) закоріненість в грецькій і латинській термінологійних традиціях; 4) вплив чужомовної термінології (слов'янської, російської, польської, німецької); 5) шлях розвивання від переймання запозик до витворювання власних термінів на живій народномовній основі. Схоплену логіку розвою української термінології автор випрацьовує в «Історичному словнику української граматичної термінології» [18, с. 39–79], де знаходимо й «історичний малюнок» (І. Огієнко) пунктуаційних термінів: **Periodus, kropka, точка, цятка, кра́пка, кропка, пунктъ, цята** [18, с. 52–53].

Дослідження Н. А. Москаленко «Нарис історії української пунктуаційної термінології» (1959) [13] втягнуте в силове поле концептуальних смислів І. Огієнка. Транслюючи ідею, згідно з якою термінологійна підсистема української пунктуації формувалася одночасно з українською граматичною термінологією, дослідниця: по-перше, виводить парадигми термінів, що в історичному плані відповідають розділовим знакам сучасної української пунктуації; по-друге, актуалізує в сучасній пунктуаційній терміносистемі опозицію власне українських та чужомовних термінолексем. Тим самим увиразнює парадигму термінів **точка, пункт, кропка, крапка** [13, с. 8], яка вже за першого наближення дещо не збігається з колом номінацій, що їх наводить І. Огієнко.

Це спонукає звернутись до описів граматичних трактатів XIV – другої половини XVI ст., що функціювали в Україні старої доби, а також до граматик української мови періоду з XVI до середини XX ст. й відстежити пов'язані з крапкою терміни з огляду на такі параметри їх функціонування в граматичній літературі: український / чужомовний (етнічні виміри запозик); характер побутування терміна (як єдина познака крапки / у поєднанні з синонімом, варіантом); національно-мовні характеристики варіантів; хронологійна маркованість термінів; авторські преференції. Відповідно **мета дослідження** – окреслити в системних співвідношеннях історичний аспект парадигми термінів на позначання розділового знака крапки.

Виклад основного матеріалу

Дослідження опирається на джерельну базу історичного словника лінгвістичних термінів, над укладанням якого працюють у відділі граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України. Словник охоплюватиме період з XVI до середини XX ст. Його концепція та система джерел охарактеризована в працях І. А. Казимирової [7; 8].

Теорійні засади дослідження узгоджуються з концепцією І. Огієнка про три періоди граматичної літератури та відповідно граматичної термінології: 1) період граматик, написаних іноземними мовами та безпосереднього запозичання чужомовних термінів (до 50-х рр. XIX ст.); 2) початок розвою національної граматичної літератури та окреслення шляхів створення й розвивання української термінології (50-і–80-і рр. XIX ст.); 3) період, коли українська граматики й термінологія «перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті» (90-і рр. XIX – початок XX ст.) [18, с. 5].

Робочою гіпотезою слугує теза про становлення терміна **крапка** в процесі формування різнопланових співвідношень українських і запозичених термінів-синонімів та варіантів на тлі ідеї термінотворення на національній мовній основі.

Актуалізація **крапки**, пов'язана з термінологією другого періоду української граматичної традиції, осмислюється на тлі чужомовних запозик та у стосунку до терміна **точка**, що його

І. Огієнко називає «стара наша назва, загально-відома серед слов'янських народів» і подає відповідники «ц.-сл. тѣчка, чс. те҃чка, болг. точка, срб. тачка, р. точка» [19, с. 202–203]. Терміном **то́чка** послуговуються перші слов'янські граматики XVI та XVII ст.: «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія (1596) [6, с. 36] і «Грамматіки Славенскиа правилное Свнтагма» Мелетія Смотрицького (1619) [28, с. 18]. Як єдиний термін для назви відповідного розділового знака **точка** існує в багатьох джерелах XIX – початку XX ст.: від «Граматики» М. Осадци (1862) [20, с. 277] до «Правописних правил» НТШ у Львові (1922) [23, с. 22].

Термін **крапка** 1865 року вводить П. Дячан. При цьому його «Методична грамматика языка малорусского» подає цього терміна як основного, рівнобіжно фіксуючи синоніми **точка** й **пункт**: **кра́пка (то́чка); кра́пка (Punkt)** [3, с. 134–135]. У результаті термінологійний статус **крапки** як основного варіанта в дихотомії з **точкою** та **пунктом** порушує в цьому сегменті пунктуаційної терміносистеми української мови баланс між рідномовними й чужомовними термінами, зміщуючи його в бік власномовних ресурсів.

Запозичений із латинської мови через німецьке або польське посередництво термін **пункт** (лат. punctum «укол; крапка; очко»; нім. Punkt – [5, с. 633] не набув постійного вжитку в українськомовному науковому просторі. Окрім граматики П. Дячана, його, за свідченням І. Огієнка, подає в «Русско-малоросійському словарі» Є Тимченко: **пунктъ** [18, с. 53]. Також не прижився в українській граматичній традиції спричинений польськими впливами термін **кропка** (його еквівалент kropka використано в пунктуаційній терміносистемі польської мови). У контексті увиразнення чужомовних впливів на українську термінологію його наводить в «Історичному словнику української граматичної термінології» І. Огієнко: **кропка** [18, с. 17]; **кропка (kropka)** [18, с. 34–35]; **Kropka** [18, с. 52]. Із другого боку, цей термін пропонувано дихотомійно в граматиках Ом. Партицького (1873) та О. Поповича (1916): **крóпка** або **то́чка** [21, с. 170]; **кропка** або **точка** [22, с. 109]. Однак послідовно і як єдину для позначання відповідного розділового знака цю термінолексему вжито тільки в граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1914): **крóпка** [27, с. 168]. Стосовно грецьких та латинських номінацій, що функціювали у староукраїнську добу, то, починаючи від середини XIX ст., періоду, коли, за висловом І. Огієнка, «мов річка до моря, пробиваєть ся народна течія до граматичної термінології» [18, с. 12], їх зазвичай уживають у словниках, аби увиразнити латино-грецьку мовну основу української термінології як європейської. Так, М. Возняк, досліджуючи джерела «Граматики» Л. Зизанія, наводить вибрані з тогочасних граматик грецькі й латинські терміни, зокрема: **στιγμή, τελεία στιγμή, punctum** [1, с. 53]; в «Історичному словнику» І. Огієнко подає реєстрове слово **точка** в парі із запозиченим з грецької мови латинським відповідником **Periodus** [18, с. 52]; у «Знаках розділових» І. Огієнко вирізняє окремий розділ «Термінологія», де парадигму видових термінолексем біля родового реєстрового слова розпочинає латинськими й німецькими відповідниками, зокрема: **Krapka, Punctum, distinctio, der Punkt** [19, с. 202].

На цьому тлі власномовний термін **крапка**, так би мовити, підсилено новими українськими термінами, перший з яких, **ця́тка**, згідно з «Історичним словником» І. Огієнка, уживає 1864 року (майже одночасно з виходом граматики П. Дячана) М. Номис в «Українських приказках, прислів'ях і таке інше» [18, с. 53]. Загалом же статус терміна **крапка** як основного в дихотомії синонімів **крапка – точка**, що зазвичай фіксують граматики української мови, корелює з народнорозмовними термінами на позначання відповідного розділового знака, що їх пропонують словники кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, терміна **ця́тка** вводять «Нѣмецко-рускій словарь» О. Партицького (1867), «Малоруско-німецкий словарь» С. Желехівського (1886), «Словарь російсько-український» Уманця і Спілки (1897) [18, с. 53], а термінолексему **ця́та** зафіксовано в другому томі «Русско-малоросійського словаря» Є. Тимченка (1899) [18, с. 53].

У першій чверті XX ст. протиставлення контекстів уживання термінів **крапка**, з одного боку, та **ця́та, ця́тка**, – із другого, знейтралізовано. У «Граматиці української мови» І. Нечуй-Левицького (1913; 1914) термін **ця́тка** функціонує як другий варіант біля основного **точка**: **точка (ця́тка)** [14, с. 3; 15, с. 4]. «Словник московсько-український» В. Дубровського (1918) вводить термінолексему **крапка** в парадигму народнорозмовних термінів, як-от, зокрема: **ця́та, ця́пка, капка, крапка** [2, с. 487].

У парадигмі термінолексем, релевантних для становлення терміна **крапка**, стійкий дослідницький інтерес викликає діяда термінів-синонімів **зупинка (крапка)**, що її застосує О. Матвієнко (1928) [12, с. 58]. Певним чином це апелює до вживання М. Номисом терміна **зупинка** в часописній статті за 1862 рік [17, с. 22]. Загалом же подібні поодинокі ситуації термінотворення порушують класичну для пунктуаційної термінології проблему ономазіологічного характеру, пов'язану з породженням терміна, в основі номінації якого була б не зовнішня подібність розділового знака з певним фрагментом дійсності, а його функція.

Водночас фактом є те, що на початку ХХ ст. термін **крапка** активно входить до наукового вжитку й починає функціонувати як термін, позбавлений синонімів чи варіантів, що зрештою й зафіксував «Український правопис» 1928 року.

Висновки

Історичний аспект осмислення терміна **крапка** окреслив парадигму запозичених і питомих термінолексем, що релевантні для трьох етапів становлення української термінології: **στυγή, τελεία στυγή, distinctio, periodus, punctum, Punkt, kropka, кропка, точка, крапка, цятка, цята, цяпка, капка, зупинка**.

Актуалізація терміна **крапка** в термінологічній підсистемі української пунктуації фрагментарно увиразнює головні підвалини витворювання української термінології, зорієнтованої на власні, питомі, ресурси.

Вивищення **крапки** в парадигмі номінацій відповідного розділового знака увиразнює етапи становлення цього терміна в пунктуаційній терміносистемі: 1) дихотомійне представлення; 2) статус основного варіанта в діяді термінів; 3) порушення балансу між рідномовним та чужомовним у бік власномовної традиції; 4) послідовне використання в науковій і навчальній літературі як в основному контексті вживання; 5) взаємодія з новими народнорозмовними термінами; 6) розширення контексту вживання; 7) поступове окремішне функціонування та набуття самостійного статусу.

Загалом же постає питання вагомості окреслених етапів становлення терміна **крапка** для осмислення статусу інших пунктуаційних термінів, усвідомлення механізму дії термінологічної підсистеми української мови, створення її всистемленого опису.

1. Возняк М. *Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1911. 111 с.*
2. Дубровський В. *Словник московсько-український. Київ: Рідна мова, 1918. 542 с.*
3. Дячань П. *Методична граматика языка мало-русского. Львѳвъ: Ставропіг. ін.-т., 1865. 142 с.*
4. *Етимологічний словник української мови : У 7 т. / Редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1983–2012. (Т. 3 : Кора–М / Укл.: Р. В. Болдирев та ін., 1989. 552 с.)*
5. *Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1983–2012. (Т. 4 : Н–П / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. ; Ред. Тому : Т. В. Коломієць, В. Г. Склярєнко, 2003. 656 с.)*
6. Зизаній Л. *Граматіка словєнска. Вільно, 1596. (Факс. Перевид. : підготовка до вид. В. В. Німчук; відповід. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наук. думка, 1980. 192 с.)*
7. Казимирова І. А. *Концепція історичного словника лінгвістичних термінів. Українська мова. 2021. №2. С. 90–101.*
8. Казимирова І. А. *Лінгвістичний профіль джерела як термінографічний елемент. Українська мова. 2020. №2. С. 59–73.*
9. Кочан І. *Термінологія : національна чи міжнародна? Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2009. № 648. С. 3–8.*
10. Кочан І. *Історія української пунктуації. Studia Ukrainica Poznapiensia. 2019. Vol. 7 / 1. P. 143–152.*
11. Куньч З. *Питоме й запозичене в термінології : проблема балансу. Теорія терміна : конкретизація лексико-семантичних парадигм : монографія / Куньч З. Й., Наконечна Г. В., Микитюк О. Р., Булик-Верхола С. З., Теглівець Ю. В. Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2018. С. 38–66.*
12. Матвієнко О. *Інструменталь чинности при пасивних дієприкметниках : Збірник Центральних Державних Курсів Українознавства [Електронна копія] / за ред. : П. Гребінника [та ін.]. Зб. 1, 1928. Харків: Держ. вид-во України, 1928. С. 51–69.*
13. Москаленко Н. А. *Нарис історії української пунктуаційної*

термінології. Одеса: Одеський держуніверситет ім. І. І. Мечникова. 1959. 32 с. **14.** Нечуй-Левіцький І. Грамматика Українського язика. Частка І. Етимологія. Для двох нижчих классів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народніх школ. Київ : Друкарня Другої Артїлі. Володимирська, 43. 1913. 84 с. **15.** Нечуй-Левіцький І. Грамматика української мови. Частка ІІ. Синтаксис. Київ : Друкарня І. І. Чоколова. Велика-Житомирська, № 20 с.д. 1914. 94 с. **16.** Німчук В. В. Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1985. С. 215–222. **17.** Номись М. Де-що про українське писання и про словосбірѣ К. Шейковського (Листъ до Редактора). Чернигов. листокъ. 1862. № 2. С. 22. **18.** Огієнко І. Українська граматична термінольогія : Історичний словник української граматичної термінольогії з передмовою про історію розвитку її. Київ : Друкарня І-ї Київської друк. спілки, 1908. 79 с.. **19.** Огієнко І. Нариси з історії української мови : система українського правопису : Популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава, 1927. VIII, 216 с. (Студії до української граматики. Книга ІІ). **20.** Осадца М. Грамматика руского язика. Львѡвъ : Ставропіг. ін.-т., 1862. 288 с. **21.** Партыцкій Ом. Граматыка языка руского. Львѡвъ : Ставропіг. Инстит., 1873. 176 с. **22.** Попович О. Руска грамматика для шкіл народних. Ч. ІІ. Відень : Накладом ц. к. видавництва книжок шкільних, 1916. 129 с. **23.** Правописні правила, приняті Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1922. 29 с. **24.** Сегін Л. Українська пунктуація: здобутки, проблеми, перспективи опису та кодифікації. Українська мова. 2018. № 3. С. 80–91. **25.** Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с. **26.** Сімович В. Грамматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одмінами й додатками. Київ–Ляйпціг : Укр. накладня, 1921. 592 с. **27.** Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Грамматика руської мови. Третє перероблене виданє. Відень : Ц. і к. придворна і університетська друкарня Адольфа Гольцаузена, 1914. 202 с. **28.** Смотрицкій М. Грамматіки Славенскія правльноє Сунтагма. Єв'є : тип. Виленского братства, 1619. (Факс. Перевид. : підготовка до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1979. 492 с.). **29.** Товстенко В. Р., Боднарчук Л. М., Подгурська Т. А. Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі. Термінологічний вісник: Збірник праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2023. Вип. 7. С. 110–123. **30.** Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол. : В. М. Русанівський [та ін.]. Вид. 3-є, випр. і допов. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 858 с. **31.** Український правопис (проект). Державне видавництво України, 1926. 126 с.

Ольга Шелюх¹, Наталія Вовчаста², Оксана Вознюк¹,¹Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів²Національний університет «Львівська політехніка»

ВПЛИВ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ НА ЛЕКСИКУ ТА МОВНУ КАРТИНУ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

© Шелюх О. М., Вовчаста Н. Я., Вознюк О. М., 2024

У статті зосереджено увагу на змінах, яких зазнала лексична система військового мовлення за час російсько-української війни. Встановлено, що зміни в мовній системі відбулися на кількох рівнях, зокрема на орфографічному, пунктуаційному й лексичному. Закцентовано увагу на тому, що воєнні реалії сьогодення не лише спричинили якісні зміни в лексичному складі військової лексики, а й суттєво вплинули на мовну картину світу українців.

Ключові слова: українська мова, неологізми, мовні знаки, мовна картина світу, слова-шиболети, соціолінгвістика.

*«Мови за свою багатовікову історію
встигли стати свідками сили-силенної подій.*

*Подій різних – достойних і не дуже, веселих і трагічних,
глобальних і периферійних...»*

Рустам Гаджієв

Суть проблеми

Мова – явище динамічне і глобальні структурні процеси в суспільно-політичному житті народу завжди закономірно мають значний вплив на динаміку мовних змін. І «що трагічніша подія, то сильніший її відбиток на мові» [9]. Тому й сучасна війна Росії проти України теж внесла зміни не лише в мовну систему, а й відповідно в мовну картину світу українців.

Аналізування попередніх досліджень

Зауважмо, що взаємодії мови, культури й мислення є предметом наукових досліджень провідних лінгвістів, культурологів і філософів світу. Хоча ідея взаємозв'язку пізнання та мови, мови й культури, культурного процесу виникла ще у XVIII ст., проте серйозні дослідження цих проблем розпочали лише наприкінці XX ст. Як зазначав Л. Даниленко, ґрунтовним теоретичним джерелом фундаментальної проблеми взаємозв'язку мови, культури й мислення вважають вчення Вільгельма фон Гумбольдта про дух народу та внутрішню форму мови як вираження індивідуального, самобутнього світосприймання [2, с. 3].

В. фон Гумбольдт наголошував на взаємопов'язаності понять «мова – народ», «мова – культура» [1].

Зрозуміло, що твердити про закономірності, механізми та особливості взаємодії мови й культури, а також мови і пізнання навколишнього світу не можливо без залучення до цього суміжних із лінгвістикою наук, зокрема, філософії, психології та культурології, історії, які відтворюють загалом картину світу як людства в цілому, так і окремої мовної особистості зокрема.

Тому у своїй статті покажемо, як війна впливає на мовну культуру народу через новостворені лінгвокультуреми і як це відображається ну мовній картині світу українців.

Сучасні лінгвісти вважають, що досліджувати мову потрібно в нерозривному зв'язку з культурою. І незважаючи на доволі недовготривалий період свого наукового розвитку, проблеми лінгвокультурології загалом та мовної картини світу зокрема привертала увагу багатьох українських дослідників (Бацевич Ф. С. [1], Жайворонок В. В. [4], Єрмоленко С. Я. [3], Лисиченко Л. А. [7] та ін.)

Отже, поняття «мовна картина світу» багатогранне, може бути предметом дослідження етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, соціолінгвістики. Зрештою, і одиницями мовної картини світу є лінгвокультуреми («мовні знаки», що містять культурну інформацію) [8, с. 365]. Усе ж мовна картина світу, за виокремленням О. Селіванової, – це «представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій, сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення» [8, с. 365]. Тому коли йдеться про зміни в мовній картині світу, маємо на увазі попри політичний, соціологічний, культурологічний, етнічний чи психологічний аспект і й власне лінгвістичний, тобто зміни, які стосуються всіх рівнів системи мови. Водночас причини й наслідки цих змін впливають з теорії про антропоцентричність мови Гумбольта, гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра – Ворфа і вчення про внутрішню форму слова Потебні. Про видозміни мовної картини світу власне в системі мови доречно говорити, бо ще Вайсгербер (автор самого поняття «мовна картина світу») схарактеризував її як таку, що в мовному вираженні є багаторівнева й визначає набір звуків, словниковий склад, словотворчі можливості мови, пареміологічний аспект тощо. Зрештою, усі вищезазначені науковці, окрім суспільного функціонування мови, звертали увагу на її матеріальну структуру («зовнішню форму» за О. Потебнею).

Мета статті

Тому у своїй статті спробуємо довести, як війна впливає на мовну культуру народу через новостворені лінгвокультуреми і як це відображено на мовній картині світу українців.

Окрему увагу звернемо на зміни, пов'язані з появою нових явищ фонетичного, орфографічного рівнів, із появою нових слів – лексико-граматичного та інших рівнів мови. Тут розглянемо мовну картину світу з соціолінгвістичного боку, адже однією з течій сучасної соціолінгвістики є та, що «спрямована на лінгвістику і вивчає [крім іншого] зв'язок мовних змін із соціальними умовами» [8, с. 321].

Виклад основного матеріалу

Якщо йдеться про новозміни на фонетичному рівні, то бачимо, що вони головно стосуються ортоепічних особливостей української мови й артикуляційного апарата українця. Новизною є особливо активне вживання слів-шиболетів, що вможливує завдяки особливостям вимови звуків упізнати людину, для якої українська мова не є рідною (*паляниця, крамниця, укрзалізниця, молодиця, полуниця, лисиця, медівниця...* – м'яке *ц*, звук *и*). Така собі ортоепічна люстрація на рівні «свій – чужий».

Нові акценти спостерігаємо на рівні ортографії, і зміни стосуються написання великої – малої букви. Український правопис означає те, що імена та прізвища, ужиті зневажливо, пишемо з малої букви. У часі війни це правило розширює межі вживання, формуючи позитивну чи негативну думку суспільства про певні явища (*росія, російська федерація, путін, шойгу, лукашенко, лавров* тощо). Правда, мусимо окреслити царини прийняттого вживання такого орфографічного новотвору – лише в публіцистичному й художньому стилях. У науковому й офіційно-діловому стилях ці назви потрібно писати таки з великої букви.

Пунктуація теж реагує на воєнні процеси. Подібна ситуація була під час Другої світової війни. Ідеться про «іронічні лапки», які змушують сумніватись у правдивості висловленого, іронічно ставитись до сказаного (*путінський «референдум»; «спецоперація» російської федерації в Україні; Ердоган закликав путіна «дати ще один шанс» переговорам з Україною щодо «миру»*).

Найбільше нових змін, зокрема слів, породжених війною, виникло головно в лексико-семантичній системі нашої мови. Це найтотальніші зміни. Насамперед зауважмо, що з'явилося чимало неологізмів, інтернет-словники яких починають активно побутувати (*мордор, ерефія, рашизм, путінізм, натівець, затридні, нагостомелити, відірпентити, чорнобаїти, макронити, заукраїнити, наволонтерити* тощо). Причому це слова різних частин мови, утворені за українським типом словотворення.

Заслугує на окрему увагу поява нових лексем-фразеологізмів, що й кількісно й якісно поповнює фраземний склад мови (*ефект Чорнобаївки, повертатися в Чорнобаївку, услід за російським кораблем; доброго вечора, ми з України; приказка: «Побачити Чорнобаївку й померти»* та інші).

До слова, Міністерство закордонних справ Литви, ідучи за словником сучасної української мови та сленгу «Мислово», визнало вислів українських захисників острова Зміїний «*русский военный корабль, иди нах*й*» фразою 2022 року. Слово було відзначено спеціальною нагородою, яку передали Державній прикордонній службі України. Словник «Мислово» було створено 2012 року, щоб зафіксувати неологізми, сленг й інші нові слова сучасної української мови. Слова й вирази до них надсилають пересічні користувачі. На нашу думку, вислів, по суті, є римейком української національної ідеї, сформульованої Лесем Подерв'янським ще 2014 року, – «*від'їждіть від нас*». Найширше вживання цього й інших ненормативних висловів усіма шарами суспільства демонструє трансгресію суспільних норм, характерну для війни. «Іронія долі» в тому, що фраза року є «питомо російською» тоді, коли Україна ствердила свою незалежність, а українська мова розвивається та витісняє російську.

Водночас й інші слова-претенденти на звання слова року теж пов'язані з війною, зокрема: *доброго вечора, ми з України, катастрофа, біженці/переселенці, ЗСУ, волонтер, доброволець, геноцид, терор, допомога*.

Прикметно, що основними критеріями для добирання слова року є його популярність та соціальна значущість. У попередні часи словом року ставали: *коронавірус, діджиталізація, томос*.

Крім того, спостерігаємо відродження слів, які стали історизмами після Другої світової війни. Їх знову повернули до загального вжитку (*бліцкриг, котел, денацифікація, людський матеріал – гарматне м'ясо* тощо).

Деякі з понять починають творити синонімічні ряди неологізмів (*рашисти – орки – орда – свинособаки – козломорді*). Хоча, переконані, щоб зневажити росіян, найдоцільніше вживати слово *русня*. *Орки* – це фантазійні істоти. Використовуючи цю позначку, ми знеособлюємо ворога, переводимо його з розряду людини в розряд поторочі, яка не відповідає за свої дії.

Не менш цікаві ономастичні зміни, зумовлені виникненням нових слів нашої мови, адже показовою є поява нових імен, якими вже називають маленьких українців (*Джавеліна, Джавелін, Байрактар*).

Крім цього, нову лексику можемо класифікувати за тематикою, формою і способом творення. Найпродуктивніший спосіб творення – метафоризація на основі загальноновживаної лексики (*бавовна, мультик, зеленка*); тематичні групи доволі розлогі й відкриті для поповнення, напр.: група назв людей – *кіборги, азовці*; на означення ворога – *мордор, орки*; предметів одягу і взуття – *пиксель, термуха*; назви просторових понять – *нуль, передок*).

Особливої уваги заслуговують новостворені слова назви зброї та військової техніки. Їх утворено способом метафоризації, гри слів, інколи й аббревіації. Наприклад, назви зброї звучать так: *муха* – ручний протитанковий гранатомет; *калаш, калашимат* – автомат Калашникова; *покемон* – кулемет Калашникова змодернізований; *дашка* – 12,7-мм стánковий кулемет Дегтярьова-Шпагіна (ДШК); *лимончик, лимон* – граната; рація.

Наведемо назви техніки, і деякі з них, як і в назвах зброї, мають ознаки так званого бойового суржика: *наташка* – вантажний «Урал»; *шишарик, шишига* – вантажівка ГАЗ-66; *бардак* – бойова розвідувально-дозорна машина (БРДМ); *мотолига* – плаваючий бронетранспортер (МТ-ЛБ); *таблетка* – медична машина.

Отже, динамічність мови є індикатор соціальних змін, а мовна картина українського етносу «через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього стану людини, тобто загальною картину (модель) світу як таку» [6, с. 15]. Воднораз чисельність таких структурних рухів на всіх рівнях мови свідчить про лінгвокреативне мислення українців.

Мусимо звернути увагу й на частотність уживання певних слів – вона збільшилась. І це закономірний виплиск військової та військової лексики. Хоча історичні порівняння і зіставлення треба робити дуже обережно, таки зазначмо, що чимало слів на позначування реалій Другої світової війни, як уже йшлося, повертаються до мовного обігу з новими відтінками значень, напр., *гауляйтер* («гауляйтер» – посадовець нацистської партії. Оскільки сучасний російський режим за багатьма (якщо не всіма) ознаками є фашистським і чимало запозичив у нацистів, то очевидно напрошуються

алюзії на політику росіян з естетикою та злочинами Третього Райху), *колаборація*, *ленд-ліз*, *бавовна*, *розтяжка*, *тривога*, *приліт*, або ж деякі лексеми залишають пріоритетним те значення, яке було в згаданий час (*колаборація*). Є, скажімо, такі слова, які були в ужитку лише в першій половині 1940-их років і повернулись до царини відносно загальноновживаної лексики в наш час (*ленд-ліз*).

Наслідком воєнної агресії Росії проти України є також модифікації пріоритетності значень певних слів (*бавовна*, *розтяжка*, *тривога*, *приліт* тощо).

До речі, у російській мові теж відбуваються певні процеси, але вони більше схожі на підміну понять контекстуальними синонімами. До прикладу, активно входять у вжиток евфемізми, щоб увести в оману суспільство про поганий стан речей, а також, вочевидь, із метою морального саморозвантаження, напр.: *термоточка* – пожежа, *отрицательные темпи роста экономики* – інфляція, дефолт, *хлопок* (укр. бавовна) – вибух.

Мабуть, найпопулярнішим і найбільш часто вживаним протягом останнього року стало слово *бавовна* – найкolorитніше слово, породжене війною. Знаємо, що для позначання вибухів у Росії масово почали вживати кодове слово «бавовна». Важко погодитись із тими, хто вважає його безсенсовним. Вочевидь, тут ідеться про абсурдну помилку інтернет-перекладача, що не зрозумів і не розрізнув контексту омонімів *хлопОк* і *хлопок*. Це слово як в українській, так і в російській мовах належить до лексичної гурпи омонімів.

Випадок із *бавовною* – практично такий самий, що й з *бімбою*. Тут спрацював лексико-стилістичний прийом творення слова, ну, і, звісно ж, не без іронії.

До того ж, коли ми свідомо заміняємо слово «вибух» на абсурдний машинний переклад – ми іронізуємо над російською «новомовою», яка забороняє називати речі тим, чим вони є насправді.

Висновки

Отже, воєнні реалії сьогодення змушують мову бути динамічнішою, впливають на зміни вектору уваги з одних мовних явищ на інші, на творення нових лексем, фразем тощо, зрештою, змінюють лінгвістичну й загалом мовну картину світу українського етносу. Проте варто розуміти, що такі зміни наразі відбуваються лише на розмовному рівні, і не можливо спрогнозувати, які з лексем увійдуть до загального вжитку, а які залишаться історизмами.

Очевидно, що із закінченням воєнних дій чимало слів утратить актуальність, проте будуть і такі, що ввійдуть до словників української (і не тільки) мови. Ще не одне десятиліття лінгвісти поряд з іншими науковцями (істориками, культурологами, психологами, соціологами й ін.) досліджуватимуть історичні причини, суть і обсяги впливу сучасних воєнних реалій на появу нових слів, мовних явищ, породжених війною, а відтак і на зміни в мовній картині українського етносу, бо ж вивчення цих процесів лише розпочалося.

1. Бацевич Ф. С. *Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень*. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 240 с. 2. Даниленко Л. *Лінгвістика XX–початку XXI ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення*. Мовознавство. 2009. № 5. С. 3–11. 3. Єрмоленко С. Я. *Мінлива стійкість мовної картини світу*. Мовознавство. 2009. № 3–4. С. 94–103. 4. Жайворонок В. В. *Українська етнолінгвістика: нариси*. Київ, 2007. 262 с. С. 15. 5. Жайворонок В. В. *Етнолінгвістика в колі суміжних наук*. Мовознавство. 2016. № 5–6. С. 23–35. 6. Жайворонок В. В. *Українська етнолінгвістика: нариси*. Київ, 2007. 262 с. 7. Лисиченко Л. А. *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу*. Харків : Вид. група «Основа», 2009. 191 с. 8. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Полтава, 2008. 712 с. С. 321. 9. Сіяничук А. «Що по русні?» Паролі, лайки і лексика Другої світової війни. Рустам Гаджієв. *Українська правда*. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/1/7348766>.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ

СУМУЙМО, ШАНУЙМО, ПАМ'ЯТАТИМЕМО

(на пошану Ірини Фаріон)

Цьогорічний навчальний рік Львівська політехніка розпочала без особистості, яка певною мірою була її візитівкою, як і колишні спудеї своєї альма матері славетний Провідник Степан Бандера та звияжний військовик Роман Шухевич. Замовне й підле вбивство Ірина Фаріон було пострілом в українське Слово, якому вона саможертвовно, віддано та творчо служила, керуючись стрижневими життєвим істинами Бог, Україна, Мова!

Майже половину зі своїх 60-ти років, викладаючи в НУ «Львівська політехніка», науковиця не лише щедро ділилася з юнью набутими мовними скарбами, а й, що надважливо, формувала їхню націоцентричну позицію. Подивугідний її як науковий, так і громадсько-політичний ужинок: мовознавиця, доктор філологічних наук, професорка, надактивна політична та громадська діячка, народна депутатка України VII скликання (2012–2014), голова підкомітету з питань високої освіти Комітету Верховної Ради України з питань науки й освіти (2013), полум'яна публіцистка-блогерка, членкиня Політради ВО «Свобода» (2005–2024). Ірина Фаріон авторка 11-ти самостійних наукових праць серед них «Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст.», «Антропоніміяна система Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX ст.», «Правопис – корсет мови?: Український правопис як культурно-політичний вибір», «Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.», «Отець Маркіян Шашкевич – український мовотворець. Лінгвістичний феномен на тлі світового романтизму», «Степан Бандера – практик, теоретик, містик націоналістичного руху», «Мовна норма: знищення, пошук, віднова», «Афоризми та сентенції Юрія Ілленка Криниця для спраглих», «Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива», «Мовний портрет Івана Пулюя», «Мовна норма: пошук істини», які витримали декілька перевидань та ще близько 20-ти праць у співавторстві серед яких – остання «Англізми і проти-англізми: 100 історій слів у соціокультурному контексті».

Крім 6-ти високонаукових праць у Віснику «Проблеми української термінології», вона була ще членкинею його редколегії, а від 2018 р. очолила її. Безперечно варта уваги і її плідна медійна діяльність: 281-на стаття авторського блогу в «Українській правді»; 160 програм телевізійного культурологічного проекту «Велич особистості» на парламентському телеканалі «Рада» та 125 програм проекту «Ген українців» на львівському телеканалі «НТА»; 68 програм проекту «Проти Англізмів» і понад 60 лекцій «ПолітОгляду» й «Курсів із культури української мови» на авторських YouTube-каналах Ірина Fariion.

Принциповій і безкомпромісній борчині не раз закидали щодо різкості висловів, висмикували з її палких та переконливих виступів окремі словосполучення й маніпулювали змістом, повсякчасно торочачи «не на часі». Але ніхто не зміг закинути їй звинувачень щодо нефаховості чи облудного популізму, що були життєвим кредо чималого загалу різнорідних толерастів та угодовців, бо вона візонерськи завжди випереджала той час.

Працівники Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології та всі, хто підтримував і поділяв її погляди й життєву позицію глибоко сумують щодо загибелі непересічної особистості та науковиці, висловлюючи свої щирі співчуття родині нашої колеги.

За дорученням ТК СНТТ Микола Зубков

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ХІМІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ –
ЗАКОНОМІРНОСТІ Й ОСОБЛИВОСТІ**

© Старчевський В. Л., Кунтий О. І., 2024

Розглянуто стандарти ДСТУ 2439-94 і ДСТУ 2439:2018 та проаналізовано їхні позитивні й негативні сторони. Запропоновано вживати українські терміни поруч із міжнародними. Сучасну хімічну термінологію та номенклатуру увідповіднити з правилами українського правопису.

Ключові слова: українська мова, хімічна термінологія, номенклатура, ДСТУ на терміни та визначення понять.

Сучасна українська хімічна термінологія, базована на національних традиційних і на міжнародних загальноприйнятих назвах хімічних елементів, протягом останніх років зазнавала як еволюційних, так і «революційних» змін. Так, прийнятий 1994 року ДСТУ 2439-94 «Елементи хімічні та речовини прості. Терміни та визначення основних понять. Умовні позначення» цілковито «вихолостив» із назв хімічних елементів українську термінологію, запропонувавши натомість міжнародну. Однак треба зазначити, що в більшості європейських країн у назвах хімічних елементів збережено від 15 до 20 власних традиційних національних термінів. Наприклад, в англійській термінології збережено такі назви елементів, як iron, gold, silver, cooper (усього 13), поляки зберегли 22 традиційні власні назви, болгари – 18, естонці – 15, угорці – 11, турки, голландці, словенці по – 12, французи – 8, фіни – 13. Цей перелік можна продовжувати. І тільки в українському стандарті традиційні назви хімічних елементів було цілковито вилучено!

Аналіз IUPAC свідчить, що **рекомендовано** вживати для назв хімічних елементів їхні латинізовані назви, але також дозволено вживати національні традиційні назви, які склалися історично. Важливішою рекомендацією IUPAC є теза, що назви елементів і простих речовин є однакові. Якщо керуватися правилами ДСТУ 2439-94, то наші жінки носять «Аурумів кульчики та Аргентумів перстені?!?!». Повний абсурд! Мало того, назви хімічних елементів у ньому пишуть із великої букви, що суперечить правилам чинного українського правопису, адже тільки в німецькій мові іменники як частина мови пишуть із великої! В українській мові єдиний іменник пишемо з великої букви – «Бог». Тому й виникло питання заміни ДСТУ 2439-94 та розроблення нового стандарту – ДСТУ 2439:2018 «Хімічні елементи та прості речовини. Терміни та визначення основних понять, назви й символи», де повернуто традиційні українські назви хімічних елементів поруч зі збереженням традиційних міжнародних назв. Звичайно, можна дискутувати про первинні назви елементів, таких як «душець, цина, олово» тощо, але українська термінологія, як і мова, теж зазнає змін, і дискусію можна продовжити.

До речі, згідно з українським правописом і вимогами ДСТУ 3966:2009 «Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять» маємо вживати чужомовні слова лише тоді, якщо такого терміна в українській мові нема. Пам'ятаймо Шевченкову настанову:

*«Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте.
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь!».*

НОВИНКИ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Головатий С. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. Київ : Наш Формат, 2024. XIV, 1016 с. : іл. (XXXII). ISBN 978-617-8277-77-2.

Ця книга – про українську правничу мову, яка зазнала глибокого змосковщення, Особливо від кінця 20-х років ХХ ст. за тотальної советизації всіх сфер життя українців. За десятиліття інтенсивних трансформацій з української мови витіснено базові елементи правний і правничий, натомість накинута росіянізм-кальку правовий, а в слові право начисто стерто його первинний серцевинний смисл – ідеал справедливого. Советизація поняття «право» через нашарування на нього ідеології «червоного», «революційного» та «радянського» спричинила спотворення смислів і знищення сутності ключових понять і явищ у царині права, що їх в українській мові досі позначають за московськими моделями як права держава, правовий закон, правова норма, правова система, правова наука, правова позиція тощо.

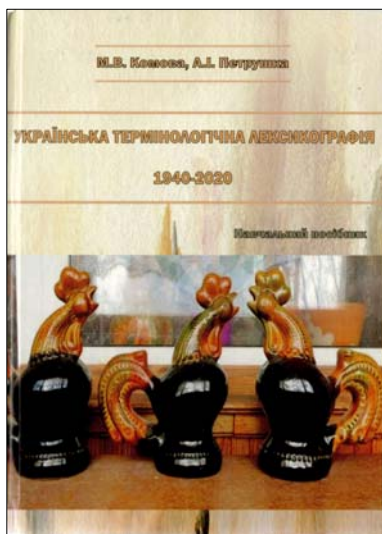
Такі перенесення в українську правничу мову чужих, непридатних елементів, усталених словосполук зі спотвореними смислами стрижневих понять унеможлилювали точний переклад українською мовою актів міжнародного права, спеціальних юридичних текстів з англійської, німецької та інших мов, зробили непридатними для професійного використання тлумачні й перекладні словники.

Книга повертає до спадщини українських правників і мовознавців 20–30-х років ХХ ст., чий внесок у формування української наукової термінології, зокрема і з ділянки правництва, об’єктивно й гідно ще не поціновано. Провідне завдання розвитку української правничої мови, наукової термінології правознавства – очищення їх від московських та советських спотворень, випрацювання й використання в юридичних текстах питомих українських термінів і моделей словосполук. Із цією метою автор запропонував подати в українському тлумачному словнику нове, десоветизоване, пояснення змісту та структуру значень терміна право, що конче потрібне для оновлення системи української правничої термінології.

Для правників, мовознавців, перекладачів, широкого кола шанувальників української мови.

Про автора видання

Сергій Головатий – український юрист, доктор юридичних наук, викладач, дослідник, громадський та політичний діяч, співавтор правотворчих документів, суддя Конституційного Суду України у 2018–2024 роках, а від 29 грудня 2020 року до 29 травня 2024 року – виконувач обов’язків Голови Конституційного Суду України, народний депутат України I–VI скликань, міністр юстиції України в 1995–1997 та 2005–2006 роках.

У навчальному посібнику «Українська термінологічна лексикографія. 1940–2020» висвітлено лінгвістичні й соціально-комунікаційні ресурси української національної термінографії. Розвиток української термінографії розглянуто в аспектах дослідження темпоральності й локалізованості видання, розподілу термінографічних праць за широтою охоплення та способами опису лексичних одиниць, розгортання термінографічної діяльності української діаспори, поширення словникарства для дітей і юнацтва. Подано бібліографічний покажчик на 4760 термінологічних словників, енциклопедій, довідників, а також 1089 термінографічних праць – для дітей і юнацтва.

Українська термінографія становить високорозвинену, розгалужену систему наукових праць, які формують серцевину, методологічну базу наукових досліджень будь-якої галузі знань. Аналіз темпоральності термінографічних видань свідчить про безпосередній зв'язок успішності державотворчих процесів і функціонування української наукової мови. Конституційне й законодавче утвердження статусу української мови, багатоаспектні наукові дослідження галузевої спеціальної лексики, вільний розвиток і вживання української мови в усіх царинах суспільного життя зумовили термінографічний вибух: за часів незалежної України вийшло у світ понад 4600 галузевих термінологічних словників та енциклопедій (порівняймо, за 1950–1980 роки – 106!).

Українській термінографії властиве видове різноманіття за способом опису лексичного значення слова. Термінологічна лексика є об'єктом опрацювання в усіх видах термінологічних словників, енциклопедій, довідників. Найчисельніші перекладні двомовні та тлумачні словники. Дотримання до галузевих стандартів вищої освіти загальних компетентностей, які передбачають як результат навчання вільне володіння українською мовою, уживання її під час ділової активності, є вагомим чинником широкого застосування перекладних, а надто тлумачних словників у навчальному процесі.

Аналіз локалізованості термінографічних видань руйнує стереотипи про непереборні регіональні відмінності укладання, видавання, використання україномовної літератури. Як і лідери видання термінографічних праць – Київ, Львів, Харків, так і міста, віднесені до середнього, низького рівня локалізованості, а надто міста й села, де опубліковано окремі термінографічні видання, представляють усі регіони нашої держави. Широка географія публікаційної активності наукової спільноти свідчить про потужний потенціал інтелектуальних сил України, про активізацію соціально-комунікаційних чинників розбудови української термінології.

Навчальний посібник адресовано науковим працівникам, викладачам і студентам, усім шанувальникам українського наукового слова.

Про авторів видання

Марія Комова – д. н. із соціальних комунікацій, професор, професор кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка».

Аліна Петрушка – к. н. із соціальних комунікацій, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка».

АБЕТКОВИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

1. Бірюкович Л. с. 81
2. Ваврух В. с. 81
3. Василів Б. с. 81
4. Васільєв О. с. 81
5. Вербицький С. с. 115
6. Влах М. с. 67
7. Вовчаста Н. с. 126
8. Вознюк О. с. 126
9. Германович Г. с. 71
10. Гінзбург М. с. 3
11. Голуб О. с. 74
12. Джига М. с. 55
13. Дзись Є. с. 110
14. Дуцяк І. с. 21
15. Завадська В. с. 81
16. Заборна М. с. 120
17. Зубков М. с. 30, 130
18. Зубченко В. с. 78
19. Ковальченко М. с. 81
20. Козаченко О. с. 115
21. Кононенко Г. с. 81
22. Кочан І. с. 85
23. Кочерга О. с. 25
24. Крохмальний Д. с. 92
25. Кунтий О. с. 131
26. Лакиза С. с. 81
27. Меженська Л. с. 102
28. Меженський В. с. 96, 102
29. Моргунюк В. с. 30
30. Овсяннікова Є. с. 55
31. Олійник Н. с. 43
32. Павлюк Р. с. 48
33. Пацера Н. с. 115
34. Ребезнюк І. с. 30, 48
35. Сидоренко Л. с. 106
36. Старчевський В. с. 131
37. Гимчук В. с. 55
38. Томашевська О. с. 110
39. Філіппова Н. с. 34
40. Хомічак Л. с. 115
41. Шелюх О. с. 126
42. Шуневич Б. с. 39

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ	
ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ	3
<i>Гінзбург М.</i> Про потребу увідповіднити правила називання неорганічних сполук синтаксичним нормам української мови	3
<i>Дуцяк І.</i> Московські технології асиміляції мов: уміщення до національного тлумачного словника слів-дублетів, які є запозиками з мови метрополії	21
<i>Кочерга О.</i> Термінотворення та терміновжиток: норма і реальність	25
<i>Моргунок В., Зубков М., Ребезнюк І.</i> Творення пасивних дієприкметників теперішнього часу	30
<i>Філіппова Н.</i> Концепт <i>термін</i> у сучасному комунікативному просторі	34
<i>Шуневич Б.</i> Перспективи укладання перекладних словників термінів автомобільного транспорту	39
НОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ	43
<i>Олійник Н.</i> Гармонізація термінів національних стандартів: виклики та перспективи	43
<i>Ребезнюк І., Павлюк Р.</i> Нові редакції термінологічних ДСТУ	48
<i>Тимчук В., Джига М., Овсяннікова Є.</i> Розроблення термінології для військових стандартів за рахунок творчого перекладу застандартованих термінів НАТО в царинах командування, контролювання та опрацювання інформації	55
ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАТЬ	67
<i>Влах М.</i> Концептуалізація змісту понять «топонім», «географічна назва», «географічний термін»	67
<i>Германович Г.</i> Антонімія медичних термінів зі соматичними компонентами	71
<i>Голуб О.</i> Хімічна наукова термінологія та державні стандарти на терміни й означення	74
<i>Зубченко В.</i> Стандартизація термінології генеративного штучного інтелекту	78
<i>Кононенко Г., Бірюкович Л., Завадська В., Ковальченко М., Лакиза С., Ваврух В., Васильєв О., Василів Б.</i> Матеріалознавча термінологія: проблема правильного вибору термінів і виозначування їх .	81
<i>Кочан І.</i> Терміносистема фітонімів сучасної української мови з позицій парадигматики та синтагматики	85
<i>Крохмальний Д.</i> Нова актуальна терміносистема української мови – цифрова держав	92
<i>Меженський В.</i> Згармонізування та внормування українських систем фітонімів	96
<i>Меженський В., Меженська Л.</i> Проблеми агрономічної фітонімії	102
<i>Сидоренко Л.</i> Девербативи з узагальнювальною семантикою опредметненої дії або процесу в «Словнику економічної термінології» Г. Кривченка та В. Ігнатовича	106
<i>Томашевська О., Дзись Є.</i> Унормування українських медичних термінів, ураховуючи аналіз їхніх відповідників в інших слов'янських мовах	110
<i>Хомічак Л., Вербицький С., Козаченко О., Пацера Н.</i> Термінологічний показчик цукрового виробництва: теоретичні засади та практичні особливості	115
ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАТЬ	120
<i>Заборна М.</i> Термін <i>крапка</i> під радикалом питомого й запозиченого в термінологічній підсистемі української пунктуації	120
<i>Шелюх О., Вовчиста Н., Вознюк О.</i> Вплив сучасної війни на лексику та мовну картину світу українців	126
ПОВІДОМЛЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ	130
<i>Зубков М.</i> Сумуймо, шануймо, пам'ятатимемо (на пошану Ірини Фаріон)	130
<i>Старчевський В., Кунтий О.</i> Сучасна українська хімічна термінологія – закономірності й особливості	131
НОВИНКИ ЛЕКСИКОГРАФІЇ	132
АБЕТКОВИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ	134

ТЕРМІНОГРАФІЧНА СЕРІЯ

СловоСвіт

Започатковано ТК СНТТ 2000 року

Головний редактор серії – голова ТК СНТТ професор, д. т. н. Богдан Рицар

№ 1

Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля / уклад. Т. Балабан. Львів: Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. 400 с.

№ 2

Російсько-український тлумачний словник з теплоенергетики / за заг. ред. Й. Мисака, М. Крука. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2001. 412 с.

№ 3

Англійсько-український словник з профілактичної та екологічної токсикології / уклад. А. Маненко, Т. Балабан, Н. Хоп'як. Львів : Ліга-Прес, 2002. 112 с.

№ 4

Російсько-українсько-польський словник з гідравліки та сантехніки / уклад. Н. Лещій, С. Шнерх. Львів: ЕКОінформ, 2002. 326 с.

№ 5

Українська термінографія (1948–2002): Бібліографічний покажчик / М. Комова. Львів: Ліга-Прес, 2003. 112 с.

№ 6

Анатоль Вовк: Біобібліографія вчених-термінологів України / за ред. Б. Рицара, М. Комової. Львів: Ліга-Прес, 2002. 64 с.

№ 7

Олекса Горбач: Біобібліографія вчених-термінологів України / за ред. Б. Рицара, Р. Микульчика. Львів : Ліга-Прес, 2004. 296 с.

№ 8

Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва й архітектури : у 2-х тт. / за ред. Р. Кінаша. **Т. 1: Російсько-український словник термінів будівництва й архітектури** / уклад. С. Жуковський, Р. Кінаш, Л. Полюга, В. Базилевич. Львів: Ліга-Прес, 2005. 960 с. Диск з електронною версією.

№ 9

Російсько-український словник з інженерних технологій / уклад. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. Львів : Ліга-Прес, 2006. 1024 с. Диск із електронною версією.

Російсько-український словник з інженерних технологій / уклад. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. 2-ге вид. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2013. 1024 с.

№ 10

Англійсько-український глосарій виробів *Microsoft*[®]: громадська редакція / за ред. Б. Рицара.
Львів: ЕКОінформ, 2006. 208 с.

№ 11

П'ятимовний словник інсталяційних термінів : українсько-російсько-польсько-англійсько-німецький словник / уклад. С. Шнерх. Львів: ЕКОінформ, 2007. 269 с.

№ 12

Російсько-український коксохімічний словник / уклад. В. Рудик, Н. Брайловська, Ю. Зінгерман [та ін.]. Харків, 2007. 504 с. Диск із електронною версією.

№ 13

Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва й архітектури: у 2-х тт. / за ред. Б. Кінаша. Т. 2. Українсько-російський словник термінів будівництва й архітектури / уклад. С. Жуковський, Р. Кінаш, Л. Полюга [та ін.]. Львів : Ліга-Прес, 2007. 488 с. Диск з електронною версією.

№ 14

Англійсько-український геодезичний словник / уклад. Ф. Заблоцький, О. Заблоцька. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 360 с.

№ 15

Словник-довідник термінології музейництва / уклад. Р. Микульчик, П. Слободян, Є. Діденко, Т Рак. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 128 с. Диск з електронною версією.

№ 16

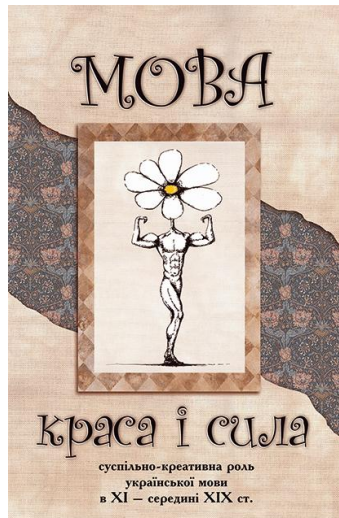
Українсько-англійський словник з радіоелектроніки / уклад. Б. Рицар, Л. Сніцарук, Р. Мисак. За ред. Б. Рицара. Львів: КолірПро, 2015. 1008 с. Диск із електронною версією.

ТК СНТТ запрошує укладачів словників, термінологів і філологів
до співпраці в термінографічній серії *СловоСвіт*

ВАШІ ПРОПОЗИЦІЇ ПРОСИМО НАДСИЛАТИ НА АДРЕСУ ТК СНТТ:

79013, м. Львів, вул. Карпінського, 2-4, к. 206
Національний університет «Львівська політехніка», 1-й навч. корпус
тел./факс: (032) 258-22-56
е-пошта: tc19ua@gmail.com
<http://tc.terminology.lp.edu.ua>

Книги для навчання і роботи!

Фаріон І. Д.

МОВА – КРАСА І СИЛА: СУСПІЛЬНО-КРЕАТИВНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ХІ – СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

Монографія. П'яте видання, зі змінами і доповненнями. Львів: Видавництво Львівської політехніки, – 2021. – 224 с. Формат 130×200 мм. М'яка обкладинка.

ISBN 978-966-941-581-3

Це дослідження перше в українському мовознавстві, у якому взаємини між мовою і людиною, мовою і нацією, мовою і державою розглянуто в онтологічно-діяxронному розтині: мова не лише передумова буття людини і суспільства – вона основа його творення упродовж століть (від ХІ до середини ХІХ століття). Унікальність і феноменальність української ситуації у тому, що не держава стояла на сторожі мови, а мова забезпечила собою всі можливості для відродження нації та держави. Цей феномен криється у метафоричному визначенні мови як “краси і сили”. “Краса” – це найвідкритіший звуковий бік мови, а “сила” – це її суспільно-креативна роль в українському націє- та державотворенні. Краса і сила мови – це те, що “двигнуло з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку” (Іван Франко).

Позаяк мова – справа усіх і кожного, то це нетрадиційне лінгвістичне дослідження адресоване усім мовцям.

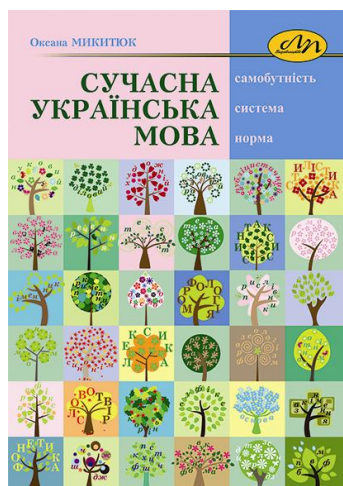
Микитюк О. Р.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА: САМОБУТНІСТЬ, СИСТЕМА, НОРМА

Навчальний посібник. Сьоме видання, зі змінами та доповненнями. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2023. – 440 с. Формат 170×240 мм.

Тверда оправа.

ISBN 978-966-941-799-2

У посібнику сучасну українську мову розглянуто в трьох площинах: самобутність, система, норма. Самобутність засвідчена давніми писемними пам'ятками, що виразно ілюструють українські мовні риси. Система – це навзаєм зумовлена та пов'язана в одне ціле вертикаль мовних розділів: фонетики, дериватології, лексикології, морфології, синтаксису та стилістики. Мовна норма – це шлях до впровадження мовленнєвої культури. Посібник містить низку рубрик (“Звернімо увагу”), цікавинок, таблиць та мовних плакатів, що допомагають опанувати матеріал та увиразнюють науковий текст.

Для студентів, учителів, учнів та всіх охочих вивчати українську мову, позаяк “спасіння нашого краю в нашому слові” (П. Куліш).

Вознюк Г. Л. та ін.
УКРАЇНСЬКА МОВА
(ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)

Навчальний посібник-практикум / Г. Л. Вознюк, С. З. Булик-Верхола, І. П. Василюк, М. В. Гнатюк, І. Б. Ментинська, І. Д. Шмілик. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2024. Третє видання. – 328 с. Формат 170×215 мм.
М'яка обкладинка.

ISBN 978-966-941-918-7

Висвітлено важливі питання програмного матеріалу з курсу “Українська мова (за професійним спрямуванням)”. Особливу увагу зосереджено на актуальних проблемах мовних норм і культури професійно-ділового мовлення. До кожної теми подано низку практичних завдань, які дадуть змогу закріпити засвоєний матеріал під час самостійного опрацювання.

Для студентів різних форм навчання, а також для всіх, хто цікавиться проблемами культури української мови.

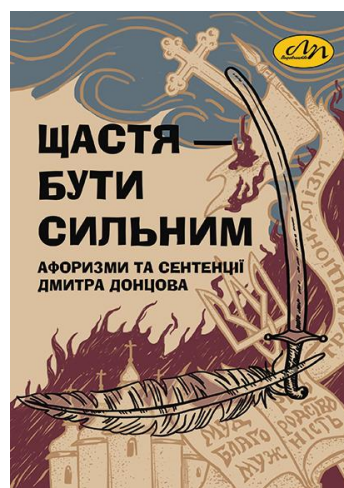
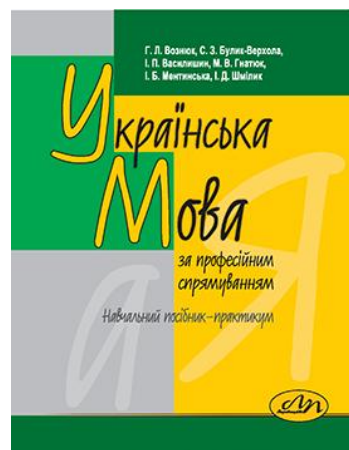
Автор ідеї та укладач Оксана Микитюк
ЩАСТЯ – БУТИ СИЛЬНИМ. АФОРИЗМИ
ТА СЕНТЕНЦІЇ ДМИТРА ДОНЦОВА

Науковий консультант Ірина Фаріон. Третє видання. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2024. – 392 с.
Формат 145×200 мм. Тверда оправа.

ISBN 978-966-941-928-6

Афоризми та сентенції Дмитра Донцова: “Щастя – бути сильним” – це вектори політичного мислення Трибуна нації. Розділи збірника дозволяють усвідомити Божі настанови, побачити українські духові цінності, зрозуміти необхідність сильної державницько-національної політики, проаналізувати різноманітні світоглядні доктрини та відчутти велич української культури та літератури.

Пропонована праця – це не лише добірка афоризмів та сентенцій мислителя, це – політичний путівник сьогодення.

Видавництво Львівської політехніки

вул. Ф. Колесси, 4, корп. 23А, м. Львів, 79013
тел. +380 32 258 4103, факс +380 32 2584101, <http://vlp.com.ua>, vmr@vlp.com.ua

НАУКОВЕ ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ

Збірник наукових праць
учасників XVIII Науково-практичної конференції
СловоСвіт 2024
«Проблеми української термінології»
м. Львів, 3–5 жовтня 2024 р.

Редактор *Микола Зубков*
Комп'ютерне верстання *Роман Мисак*
Художник-дизайнер *Мирослава Пасека*

Режим доступу:
http://tc.terminology.lp.edu.ua/ZIP/ConfSSXVIII/Zbirnyk_XVIII_NPK_SlovoSvit2024.pdf.

Видавець і виготівник: Видавництво Львівської політехніки
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4459 від 27.12.2012 р.

вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79013
тел. +380 32 2584103, факс +380 32 2584101
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua

ISBN 978-966-941-956-9

9 789669 419569 >